

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

SH. ABDULLAEVA

PUL, KREDIT VA BANKLAR

D a r s l i k

(qayta ishlangan nashr)

Toshkent - 2003

Pul, kredit va banklar. Darslik. (Sh. Abdullaeva) Toshkent, Toshkent Moliya instituti, 2003. 318 bet

Pul, kredit va banklar bo'yicha respublikamizda chop etilayotgan o'quv qo'llanma bo'lib, unda pul muomalasi, kredit tizimi va banklar faoliyati tashkil etish asoslari ko'rsatib o'tilgan. Pulning zarurligi, funktsiyalari, milliy valyutani muomalaga kiritilishi, kredit va uning shakllari, kredit tizimi, uni tarkibi kredit muassasalari, banklarning tashkil topishi, rivojlanishi, O'zbekiston Respublikasi bank tizimini tashkil topishi va rivojlanishi, bank faoliyati barqarorligi va likvidligi to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'quv qo'llanma bir qator bank operatsiyalari, jumladan, bankning aktiv, passiv va boshqa operatsiyalari nazariy jihatidan hozirgi zamon talablari asosida yoritib berilgan.

O'quv qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy Kengash majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. «___»_____200_y. ____-son majlis bayoni.

**Rektorning o'quv va metodik
ishlar bo'yicha muovini:**

A.Vohobov

Muallif: prof. Abdullaeva Sh.Z.

**Taqrizchilar: Iqtisod fanlari doktori,
prof. Qodirov A.Q.
Iqtisod fanlari doktori,
prof. Abdullaev Yo.**

Toshkent Moliya instituti - 2003

KIRISH

Mustaqillik yillarda O'zbekiston oldingidan tubdan farq qiluvchi yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning navbatdagi bosqichlariga o'tib bormoqda. Bozor iqtisodi asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Tovar-pul munosabatlari – tovar ishlab chiqarish, tovarlarning ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodi erkin tovar-pul munosabatlarga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib boriladigan iqtisoddir.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlarini qaror toptirish dolzarb tadbirlardan bo'lgan pul, kredit va banklar tizimida ham chuqur o'zgarishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiy kategoriya sifatida pulning, kreditning, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohiyati va ahamiyatiga boshqacha yondashish zarurligini taqozo qiladi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida bank-moliya tizimining ahamiyati tubdan o'zgarmoqda. Bozor munosabatlarini boshqarish sohasida davlat tomonidan olib boriladigan barcha ishlarning og'irlik markazi ana shu tizimlarga ko'chdi.

Shu sababli, bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasidagi ahvol uchun javobgarligini oshirish, pul-kredit munosabatlarini tartibga solish, so'mning barqarorligi va yuksak nufuzini ta'minlash sahasidagi muammolarni o'rganish, shuningdek, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va tavsiyalarni ishlab chiqish o'ta dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Bugungi kunda quyidagi savollar ilmiy nuqtai nazardan javoblarini kutmoqda:

- naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga sabab nima?
- aholi qo'lidagi pulning harakatsiz turib qolishiga qanday qilib yo'l qo'ymaslik mumkin?
- mahsulot ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlamagan korxonalar (firma) ularga kredit berilishiga yo'l qo'ymaslik uchun qanday chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim?

- milliy valyuta kursini almashuvi va barqarorlashuvini ta'minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshirilishi kerak?

- inflyatsiyani oldini olish va uni pasaytirish omillari nimalardan iborat?

Bozor munosabatlarini talab darajasida tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va shu asosida iqtisodiy taraqqiyotga erishish kreditdan foydalanishni, banklar faoliyatini samaradorligini oshirishni, kreditdan foydalanishda salbiy hollarning oldini olishni taqozo qiladi. Yoozirgi vaqtda tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlarning salmog'i va sifati sohasida ancha muammolar mavjud.

Yoar bir jamiyatda bank tizimi uning iqtisodiy tizimining muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Tarixan tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi banklarning rivojlanishi bilan o'zaro bog'liq holda taraqqiy qilib borgan. Banklar xo'jaliklarga kredit bera turib, korxonalar, tashkilotlar o'rtasida hisob-kitoblarni o'tkaza borib, kapital harakatida vositachi sifatida maydonga chiqadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank tizimida katta tarkibiy o'zgarishlar yuzaga keldi va banklarning tarkibi va ular bajaradigan funktsiyalar va ularga yuklangan vazifalarning mohiyati va sifati o'zgarib bormoqda. Banklar ma'muriy-buyruqbozlik tizimida ishlashdan yangi - bozor munosabatlari sharoitida ishlashga o'tdi. Bozor munosabatlari sharoitida ishlash banklardan yangi xizmat turlarini tadbiiq qilish, mijozlarni qiziqishlarini hisobga olish, ularga xizmat ko'rsatishning yangi usullarini joriy qilish, yangi kredit vositalarini bank faoliyatida qo'llash, turli xil kredit institutlarining barpo qilinishi bilan bog'liq jarayonlarni yuzaga kelishiga olib keldi.

Bozor iqtisodi sharoitida banklarning o'rni hamda faoliyatini muhimligi, pul, kredit va bank tizimining takomillashib borishi, shu sohada malakali kadrlar tayyorlashni va mavjud muammolar echimini taqozo qiladi.

Mazkur darslik "Pul, kredit va banklar" kursining o'quv dasturi asosida yaratilgan bo'lib, ushbu yo'nalish sohalariga taalluqli bo'lgan mavzularni o'z ichiga oladi. Bu darslikda bozor iqtisodi nuqtai-nazaridan iqtisodiy kategoriyalar va ularga taalluqli bo'lgan masalalar ko'rib chiqildi. Bu kurs iqtisodiy fanlarni aniq mustaqil yo'nalishlaridan bo'lib, ishlab chiqarish munosabatlarining maxsus bo'limi – pul,

kredit, banklar birjalar bilan bog'liq sohalardagi iqtisodiy munosabatlarning ifodasini o'zida aks ettiradi. Darslik umumiqtisodiy nazariya ta'limotlari, xorijiy olimlarning tadqiqotlarini e'tiborga olgan holda tadqiqot qilish asosida yaratilgan.

Darslikda bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi va kreditning rivojlanish qonuniyatlari, asosiy tamoyillari, banklar va bank operatsiyalarining olib borilishi va valyuta tizimini rivojlanish bosqichlari kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

Mazkur darslik, avvalo, iqtisodiyot oliy o'quv yurtlari talabalari, ilmiy xodimlar, aspirantlar, tijorat banklari va Markaziy bank xodimlari, moliya tashkilotlari xodimlari va shu soha bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

I BOB. PULNING ZARURLIGI VA MOYOYATI

1-§. Tovar ishlab chiqarish va pulning zarurligi

Yoar bir iqtisodiy kategoriya amal qiluvchi mamlakat rivojlanishining asosiy dastaglaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiga o'tish va unda ish yuritishda uning roli va ahamiyati yana oshib boradi. Darhaqiqat, pul - «bozor tili» deb bekorga aytishmagan. Yoar bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadlar va xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilinadi.

Bozor iqtisodiga o'tish sharoitida pulni ahamiyatining oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud huquqiy va jismoniy shaxslar faoliyati va ularning natijasi - daromadi pul bilan bog'liq. Shuning uchun ham pul barcha iqtisodiy rivojlanish pog'onalarida odamlarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Avstraliyalik iqtisodchi olim K. Mengerning fikricha Aristotel va Platondan boshlab XX asrning boshigacha pul to'g'risida jahonda besh-olti mingdan ortiq maxsus ishlar chop qilingan. Agar biz hozirgi kunda pul to'g'risida yozilgan va chop qilingan adabiyotlar soni bir necha marta oshib ketgan desak mubolag'a bo'lmasa kerak. Tadqiqotlar shunchalik ko'p bo'lishiga qaramasdan pul va uning xususiyatlari, har bir tizimda ishlatilishi, roli, iqtisodga ta'siri, nega alohida olingan individumlar qo'lida pulning ko'payishi ularning boyligining ko'payishiga olib keladi-yu, jamiyat miqyosida muomaladagi pul massasining ko'payishi jamiyat boyligi ortib borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi degan savollarga hali to'liq javob berilgan emas.

Pul va uning vazifalari to'g'risida mavjud xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarning qo'llanmalarini olib qaraydigan bo'lsak, pulning kelib chiqishi to'g'risida ikki xil g'oya mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Bular ratsionalistik va evolyutsion g'oyalardir.

Ratsionalistik qarashning asoschilaridan biri Aristotel bo'lib, u pul kelib chiqishining asosini o'zaro bir-biriga teng qiymatni harakatga keltiruvchi biror bir maxsus «qurol», kishilar orasida o'zaro kelishuv natijasida qabul qilingan shartli

birlikning topilishi ayirboshlash jarayonining bo'lishiga olib kelgan deydi. O'zaro tovarlarni almashtirishga pul qatnashmaganda tovarni sotish jarayoni tovarni sotib olish jarayoni sifatida yuzaga kelgan. Tovarlar o'rtasidagi proportsiya tasodifan, masalan, sotilishi kerak bo'lgan mahsulotga talab qay darajada va uning miqdorining kam ko'pligiga bog'liq holda o'rnatilgan. Keyinchalik shu tovarlar ichidan umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi ba'zi tovarlar ajralib chiqdi. Jamiyatning rivojlanishi muomalaga metallarning kirib kelishiga olib keladi.

Rivojlanishning birinchi bosqichlarda bular mis, bronza, temir bo'lib almashinuv T-P-T shaklida olib borilgan. XVIII asrlarning oxirigacha pul tomonlar o'rtasidagi shartnoma vositasi deb qarab kelingan. Yoozirgi vaqtda ham ba'zi chet el olimlari, masalan, Pol Samuelson pulni sun'iy sotsial shartlashish belgisi¹ deb izohlangan. Boshqa amerikalik olim Jon Gelbreit qimmatbaho metallarning pul vazifasini bajarishi bu kishilar o'rtasidagi kelishuvning mahsulidir deb uqtirmoqda.

Uzoq yillar davomida sobiq SSSRda pul va pul muomalasi sohasidagi tadqiqotlar K.Marksning ta'limoti asosida olib borilgan. Pulning kelib chiqishini tadqiqot qilishda, u A. Smit, D. Rikardolarning tadqiqotlariga asoslangan holda pulning mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. Pulning o'zi ham tovar ekanligini, pulning kelib chiqishi bosqich

---

¹ Samuelson P. *Ekonomika*, M.:1964, - 64 b.

larini izohlab bera oldi. U oltin va kumush qazib olish va ishlatish uchun ma'lum mehnat sarflanadi, shu mehnat oltin va kumushda gavdalangan holda, boshqa tovarlarning qiymatini o'lchashning asosi bo'lib xizmat qiladi deb ko'rsatgan. Yoozirgi vaqtda yuqoridagiga o'xshagan real pullar o'rniga o'z qiymatiga ega bo'lmagan qog'oz va kredit pullar muomalada ishlatilmoqda. Shuning uchun, qog'oz va kredit pullar, pul kelib chiqishi to'g'risidagi ratsionalistik kontseptsiyaning to'g'ridan-to'g'ri isboti bo'la olmaydi. Qog'oz pullar yuzaga kelguncha jamiyat bir necha rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan.

Pulning kelib chiqish tarixi pulning evolyutsion nazariyasi bilan ko'proq bog'liq. Tovar muomalasining evolyutsion rivojlanish jarayonida umumiy ekvivalent shaklini har xil tovarlar o'ynagan. Yoar bir jamoa o'z tovarini ekvivalent sifatida o'rtaga qo'ygan. Lekin jamiyat tarraqiyoti shu tovarlar ichidan ikki guruh tovarlarning ajralib chiqishiga olib keldi. Bular: birinchi ehtiyoj uchun zarur bo'lgan tovarlar va zebu-ziynat tovarlaridir.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida dehqonchilik va chorvachilikdagi mehnat taqsimoti, tovar turlarining ko'payishi almashinuv jarayoninig yana rivojlanishini taqozo qildi. Almashuv jarayonida tovar egalari o'zaro muloqotda bo'lib, tovarning egasi o'z mahsulotini (mulkini) baholagan. Shu baholash jarayoni biror o'lchov birligi bo'lishini taqozo qilgan.

2-§. Pulning mohiyati va uning xususiyatlari

K. Marks pulni pul - bu tovarlarning tovari deb ifodalangan va uning quyidagi xususiyatlarini izohlab bergan. Birinchidan, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, pulda ifodalanadigan aniq mehnatning asosini abstrakt mehnat tashkil qiladi. Uchinchidan, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi.

Shunga asoslangan holda pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan, maxsus tovardir degan xulosaga kelish mumkin. Uning maxsus tovar sifatida xususiyati shundaki, u barcha tovarlarning qiymatini o'ziga ifoda qiluvchi, umumiy ekvivalent hisoblanadi.

Umumiy ekvivalent rolini uzoq yillar davomida oltin bajarib kelgan bo'lsa-da, tovar xo'jaligining va pul muomalasining rivojlanishi kog'oz pullar, boshqa kredit vositalari, yuzaga kelishiga, kredit va pul mablag'larining bankda bir schyotdan ikkinchi schyotga o'tkazilishi kabi jarayonlar bo'lishiga olib kelgan.

Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar - u pul bo'lib qoladi. Yuqoridalarga asoslangan holda pulning mohiyatini qo'yidagicha ta'riflashimiz mumkin. Pul - bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Bu ta'rif pulning barcha xususiyatlarini o'zida to'liq ifodalaydi deb aytishimiz mumkin. Bular, birinchidan; pulning boshqa tovarlardan ajralib turuvchi maxsus tovarligi; ikkinchidan - pul bu umumiy ekvivalent - yagona tovar bo'lib, qolgan tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qilishi, (boshqa xohlagan bir tovar bu xususiyatga ega bo'la olmaydi); uchinchidan, pulning ekvivalent sifatida tovarni yaratishga ketgan mehnat va boshqa xarajatlarini o'zida ifoda qilishi; to'rtinchidan, pulning har bir iqtisodiy tizimda, tovar ishlab chiqarishda kishilar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarini ifoda qilishi va boshqalardir.

Pul to'g'risidagi evolyutsion nazariya uning o'lchov birligi va muomala vositasi ekanligini ochib beradi.

Chet el iqtisodchilari pulning iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyati va zarurligiga kam e'tibor berishgan. 1857 yillarda taniqli ingliz iqtisodchi U. Djevons Iqtisodiy fanlar uchun pul masalasi - bu geometriyadagi aylana kvadraturasiga teng demakdir degan ekan. Shuning uchun chet el iqtisodchilari bu bobni chetlab o'tishgan. 50 - yillardagi darsliklarning avtorlari pulning mohiyatidan ko'ra uning iqtisodga, ishlab chiqarish va bandlik, moddiy resurslar va ulardan foydalanishga ta'sirini o'rganish muhimroqdir deb ta'kidlashgan va ko'p chet el olimlari shu yo'nalishda ish olib borishgan. Yoozirgi vaqtda pul to'g'risida bizda mavjud chet el adabiyotlarida ko'rilgan masalalar bu fikrimizning isboti bo'lishi mumkin. Yoaqiqatda ham bozor iqtisodiga o'tish sharoitida pulning zarurligi, mohiyatini tadqiqot qilishdan ko'ra, pulning iqtisodga, ishlab chiqarishga, bandlikka ta'sirini tadqiqot qilish jamiyatimiz uchun ahamiyatliroq deb o'ylaymiz.

Pulning turlari.

Pul o'zining evolyutsiyasi jarayonida metall (oltin, kumush, mis), qog'oz, kredit pullar shaklida ishlatilib kelgan. Qiymatni o'zida ifodalashiga qarab pullar ikki turga bo'linadi:

-haqiqiy pullar:;

-haqiqiy pul izdoshlari - qiymat belgilari

Yoaqiqiy pullar nominal qiymatini o'zida ifodalovchi, real qiymatga ega bo'lgan metall pullar bo'lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo'lgan aylana (shu shaklda metall emirilishi kam bo'ladi) shaklda chiqarilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, birinchi tangalar bundan 26 asr oldin Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda hozirgi Markaziy Osiyo davlatlarida, IX-X asrlarda Kiev rusida zarb qilingan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida tangalar asosan oltindan zarb qilingan, keyinchalik oltin va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinlashuvi, ishlab chiqarishning rivojlanishi va to'lov, muomala vositasiga bo'lgan ehtiyojning oshishi natijasida muomalaga qiymat belgilarini kiritish zarur bo'lib qoldi. Oltin va kumush muomaladan yo'qola bordi.

Qog'oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo'lib, pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan.

Qog'oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin.

1 bosqich - tangalarning uzoq vaqt muomalada bo'lishi, qo'ldan-qo'lga o'tish natijasida emirilishi;

2 bosqich - tanganing metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonida ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalarning metall (oltin, kumush) miqdorining kamaytirilishi;

Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarishining qiyinligi, ularning zaxiralarining kamligi ham sabab bo'lgan.

3 bosqich - davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina biletlarining chiqarilishi.

Birinchi qog'oz pullar XII asrda Xitoyda chiqarilgan deb ko'rsatiladi adabiyotlarda. Lekin, tarixiy ma'lumotlarga asosan 700 yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar, Buxoro davlatida qog'oz materiallardan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog'oz pullar Amerika va Evropada XVII- XVIII asrlarda, Rossiyada 1769 yilda chiqarilgan.

Qog'oz pullar deb huqumat tomonidan byudjet taxchiligini qoplash uchun chiqarilgan, metall pullar almashtirilmaydigan, lekin davlat tomonidan ma'lum kursi o'rnatilgan pul belgilariga aytiladi.

To'la oltin va kumushdan bo'lmagan tangalar muomalada pul sifatida ishlatilsada, ularning nominal miqdori real miqdoridan farq qilgan. Shunday bo'lsa ham bu tangalar ma'lum miqdordagi metallni ifodalagan. Qog'oz pullar bo'lsa, muomalaga chiqarilgan vaqtda va keyin ham uzoq yillar davomida ma'lum bir miqdordagi oltinni o'zida ifoda qilgan. Ammo biz bilamizki, biror davlatning pulida metallning zardasi ham bo'lmagan, ya'ni ular qiymatni belgilab bergan xolos.

Qog'oz pullarning emitenti bo'lib, yoki davlat xazinasini yoki emission bank hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida muomalaga pul belgilarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki chiqaradi. Qog'oz pullar-ning tabiati, ularning

inflyatsiyaga moyilligini ko'rsatadi. Qog'oz pullarni muomalaga chiqarishda pul muomalasi qonuni talablarini e'tiborga olish kerak. Lekin, amaliyotda har doim ham shu talablar e'tiborga olinavermaydi. Pul muomalaga tovar aylanishi ehtiyojini qoplash uchungina chiqarilishi kerak. Yoaqiqatda pul yuqoridagidan tashqari byudjet taqchilligini, davlatning boshqa xarajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi, ya'ni emissiya miqdori tovarooborot bilan cheklanmasdan davlatning moliyaviy resurslarga bo'lgan talablariga bog'liq bo'ladi. Bu albatta, muomaladagi pul massasining o'zgarib turishiga, aksariyat hollarda uning muomalaga keragidan ortiqcha chiqib ketishiga olib keladi. Natijada pulning barqaror-ligiga putur etadi, uning qadri tushadi, xalqning davlatga bo'lgan ishonchi pasayadi, to'lov balansining barqarorligi yo'qoladi, (passiv qoldiq hajmi ortadi) milliy valyutaning kursi tushadi va h. q.

Kredit pullar.

Ishlab chiqarish va tovarooborotning rivojlanishi, metall pullarning etishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi. Tovar va to'lov oborotining ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda kredit vositalari: chek, veksel, banknotalar chiqarilgan.

Kredit pullar deb kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to'lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi.

Kredit pullar o'zining mustaqil qiymatiga ega emas, chunki ularni yaratish uchun abstrakt zaruriy mehnat sarflanmaydi. Kredit pullar qog'oz pullardan farq qilib ular bir vaqtning o'zida qiymatni ifodalaydi va u kredit hujjat bo'lib, kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullarning asosiy turlaridan biri veksel hisoblanadi.

Veksel - bu qarzdorning (oddiy veksel) yoki kreditorning (o'tkazma veksel - tratta) ko'rsatilgan summani, ko'rsatilgan vaqtda, joyda to'lash to'g'risidagi yozma majburiyati hisoblanadi.

Tijorat veksellarning oddiy va o'tkazma turlari mavjud. Undan tashqari, ma'lum summani qarzga berish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy veksellar mavjud. Moliyaviy vekselning bir turi xazina veksellari bo'lib, ularda davlat qarzdor sifatida ishtirok qiladi.

Yana veksellarning o'rtoqlik, bronza veksel turlari mavjud.

Banknota - kredit pullarning etakchi vakillaridan bo'lib, Markaziy bank tomonidan, veksellarni hisobga olish yo'li bilan chiqariladi.

O'tmishda banknota muddatsiz majburiyat bo'lib, xohlagan vaqtda uni bankka topshirib, o'rniga unda ko'rsatilgan summaga oltin yoki kumush olish mumkin bo'lgan.

Veksel banknotadan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

-veksel ma'lum muddatni o'zida ifodalaydi (3-6 oy muddatga ega bo'lgan veksel), banknota ma'lum muddat bilan chegaralanmaydi.

-veksel bo'yicha vekselni bergan tomon uni to'lashni kafolatlasa, banknotada uni to'lashni davlat (davlat banki) kafolatlaydi.

Banknota qog'oz pullardan qo'yidagilar bilan farq qiladi.

-kelib chiqish bo'yicha - qog'oz pullar asosan muomala vositasi funksiyasini bajarish asosida, banknotalar to'lov vositasi funksiyasi asosida kelib chiqqan:

-almashinuvi bo'yicha, banknotalar oldin oltin va kumushga almashtirilgan, qog'oz pullar esa metallarga hech qachon almashtirilmagan;

-emissiya qilinishi bo'yicha, qog'oz pullarning banknotalardan farqi bo'lgan (xazina biletlarini Moliya vazirligi, banknotalarni Markaziy bank chiqargan)va h. k

Yoozirgi zamon banknotalari, albatta, oltinga almashilmaydi. Lekin ular quyidagi yo'llar bilan pul muomalasiga kelib tushadi.

-xo'jaliklarni bank tomonidan kreditlash orqali berilgan kreditlarning bir qismi muomalaga kirib keladi.

-davlatni kreditlash. Ya'ni banknotalar davlatning qarz majburiyati sifatida muomalaga chiqadi.

-aktiv to'lov balansiga ega bo'lgan davlatlarda rasmiy valyuta rezervlarning o'sishi orqali va boshqalar.

Chek - veksel va banknotadan keyin paydo bo'lgan kredit vositasi hisoblanib, to'lovchining o'z bankiga uning schyotidan mablag'ni oluvchining schyotiga o'tkazib qo'yish to'g'risidagi buyrug'idir.

Birinchi cheklar taxminan 1683 yillarda Angliyada qo'llanila boshlagan.

Chekning quyidagi turlari mavjud.

- ismi yozilgan chek - bu chek bir kishi nomiga yoziladi va uni boshqaga berish mumkin emas.

- orderli chek - bir kishi nomiga yozilgan va uni indossament bo'yicha boshqa shaxsga berish mumkin.

- ko'rsatilganda to'lanish lozim bo'lgan chek.

-hisob cheki - naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo'llaniladigan chek.

- aktseptlangan chek - bank chekni to'lash bo'yicha rozilik beradi va boshqalar.

Chek yordamida bankdan naqd pul olish mumkin u bilan to'lovlarni va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin.

Yoozirgi vaqtda kredit pullarning zamonaviy turlari elektron pullar va kredit kartochkalardan foydalanilmoqda.

Banklar faoliyatida EYoM lardan foydalanish, elektron pullar yordamida qarzlarni to'lashni tezlashtiradi. AQSh da pul mablag'larini elektron o'tkazish tizimi - EFTS (Electronic Funds Transfeht Sistem) oborotning samarali bo'lishini ta'minlamoqda.

Yoozirgi zamon amaliyotida qo'llanilayotgan kredit kartochkalar naqd pullar o'rniga hisob-kitoblarni olib borish uchun chiqarilgan bo'lib, ular juda qulay va afzalliklarga ega. Kredit kartochka bo'yicha barcha turdagi chakana savdo uchun va xizmatlar uchun to'lash mumkin. Yoozirgi vaqtda kredit kartochkalarining bank, savdo xizmatlarni to'lash uchun mo'ljallangan..

Tayanch so'zlar

tovar;	barter;	pulning mohiyati;	
oltin;	pul;		banknota; metall
qiymat;		pul;	
umumiy ekvivalent;		pullar;	qog'oz
almashuv tengligi;		pullar;	kredit
baho;			haqiqiy
baholar masshtabi;		pullar.	
pul qiymati;			

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Pul o'ziga xos tovar sifatida qanday ajralib chiqqan?
2. Pulning mohiyati deganda nimani tushunasiz?
3. Pulni xarid qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
4. Pul tovar qiymatining umumiy ekvivalenti sifatida.
5. Pulning o'ziga xos xususiyatlari.
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning roli.

II BOB. PULNING FUNKTSIYALARI VA ROLI

1-§. Pulning funktsiyalari va ularga tavsif

Yoar bir iqtisodiy kategoriyalarning amal qilishi, iqtisodiy munosabatlarning ma'suli sifatida namoyon bo'lishi, uning zimmasiga ma'lum vazifalarni yuklaydi. Pul iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettira turib, ma'lum funktsiyalarni bajaradi.

Pulning mohiyati uning bajaradigan funktsiyalarida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Pulning funktsiyasi to'g'risidagi savol bir vaqtning o'zida ham qiyin va ham juda oson savoldek tuyuladi.

Bu savolning soddaligi shundaki, pulning funktsiyalari real hayotga yaqin va iqtisodiy amaliyotdagi mavjud jarayonlarni o'zida ifodalaydi.

Qiyinligi shundaki, pulning funktsiyalari, ularning mohiyati iqtisodchilar tomonidan har xil talqin qilinadi. Iqtisodiy adabiyotlarda pulning turli xil funktsiyalarini uchratish mumkin.

Biz pulni iqtisodiy kategoriya deb qarab, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan funktsiyalarini tahlil qilib, pul asosiy to'rt funktsiyani bajaradi degan fikrni ta'kidlamoqchimiz. Bular: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funktsiyalari.

Pul qiymat o'lchovi sifatida. Pulning birinchi funktsiyasi uning qiymat o'lchoviligidir, ya'ni pul barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi, ularning bahosini aniqlashda vositachi bo'lib hizmat qiladi.

Qiymat o'lchovi funktsiyasida pul, tovar ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy mehnatni ifodalaydi va shu mehnat asosida tovarning qiymatini belgilaydi. Pulning bu funktsiyasida naqd pullar emas o'ylovdagi pullar ishtirok qiladi. Masalan, biz savdo do'koniga kirib, biron tovarni bahosini ko'rib, baho shu tovarga arziydigan bahomi, yoki tovarga baho yuqori, yoki past qo'yilganmi - shu to'g'risida o'zimizning xulosamizga ega bo'lishimiz mumkin. Mana shu bizning xulosamiz asosida pulning qiymat o'lchovi funktsiyasi yotadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasida bir tovarning qiymati ikkinchi bir tovar qiymati orqali ifoda qilinadi. Agar tarixan olib qaraydigan bo'lsak, bu vazifani o'z qiymatiga ega bo'lgan tovar-oltin yoki oltinni o'zida ifodalaydigan pul birliklari bajarib kelgan.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi qiymat qonuniga asoslanib aniqlanadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi baholar masshtabini o'rnatishni talab qiladi.

Baholar masshtabi huquqiy xarakterga ega bo'lib, u davlat tomonidan o'rnatiladi va tovar qiymatiga asoslangan holda uning bahosini ifodalaydi. Baholar masshtabi orqali, fikran namoyish qilingan tovar bahosi davlat bahosi yoki bozor bahosiga aylanadi va milliy pul birligida ifodalanadi.

80 - yillar oxirigacha baholar masshtabi deb, davlat tomonidan tasdiqlangan, tovar qiymatini o'lchash va baholar belgilash uchun kiritilgan, ma'lum oltin miqdorini o'ziga ifodalagan pul birligiga aytilgan. Qariyb 30 yil davomida 1961 yildan boshlab Sobiq SSSRda baholar masshtabi qilib 1 rubl qabul qilingan va u 0,987412 gramm oltinga tenglashtirilgan edi. 80 yillarning oxiriga kelib ittifoqda pul birligini oltinga tenglash g'oyasi o'z kuchini yo'qotdi. Vaholanki, boshqa ko'pgina mamlakatlar amaliyoti bu tenglashtirish 70 - yillardan boshlab e'tiborga olinmadi. Rivojlangan iqtisodga ega bo'lgan mamlakatlarda valyutani oltinga tenglashtirish hal qiluvchi dastag emasligini ularning iqtisodiy va sotsial taraqqiyoti isbotlab berdi.

60 - yillarda yangi pul tizimi vujudga kelganda, pul islohoti o'tkazilganda, devolvatsiya yoki revolvatsiyada davlat qonuniy ravishda baholar masshtabini, pul birligining oltin miqdorini baholarni belgilash uchun o'rnatib bergan. Pul birligi ma'lum miqdor oltinga tenglashtirilgan bo'lsada, muomalaga chiqarilgan pul birliklari hech qachon oltinga almashtirilgan emas. Shuni ta'qidlash kerakki, hozirgi vaqtda jahondagi biror mamlakat o'z pulini oltinga almashtirmaydi. Ba'zi mamlakatlar pul birligini oltinga tenglashtirsada, pul birligiga to'g'ri kelishi mumkin deb belgilangan oltin miqdorini muomaladagi pul birligiga almashtirib bermaydi. Shuning uchun bu tenglashtirish o'zining iqtisodiy mohiyati va kuchini yo'qotganligi aniq. Chunki oltin oddiy tovarga aylandi va uning qiymati ham pulda ifolanadigan

bo'ldi. Pulning funktsiyalari oltindan ajraldi, o'zgaruvchan valyuta kurslari joriy qilindi.

Yoozirgi vaqtda baholar masshtabi talab va taklif ta'sirida tashkil topadi va baho orqali tovarlar qiymatini o'lchashga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, pul yordamida tovarlar tenglashtiriladi. Ikkala tomon uchun ham tenglashtirishning asosi bo'lib abstrakt mehnat hisoblanadi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi baho deyiladi. Baho - bu ideal shaklda ongimizdagi qiymat o'lchovi. Qiymat o'lchovi vazifasini fikran ifoda qiladigan pulimiz bajaradi, baho esa to'la-to'kis real moddiy boyliklarning qiymatini ifoda qiladi.

Qiymat shakliga ega bo'lgan tovar, bahoga ham ega bo'ladi. Pul o'zi o'z bahosiga ega emas, uning qiymati o'zi bilan aniqlanishi mumkin emas. Baho o'rniga pul, sotib olish qobiliyatiga ega. Pulning sotib olish qobiliyati deganda pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar va xizmatlar miqdori tushuniladi. Agar pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar miqdori (soni) qancha ko'p bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha.

Muomala vositasi funktsiyasi. Muomala vositasi funktsiyasida pul yordamida tovar o'zining pul qiymatiga ayirbosh qilinadi. Bu funktsiyani bajarish uchun naqd pul bo'lishi lozim. Bu funktsiya yordamida tovarlarni bir-biriga ayirboshlash-barter usuliga chek qo'yiladi. Tarixiy taraqqiyot ko'rsatadiki, jamiyat rivojlanishining ilk bosqichlarida barter qilishlar mehnat mahsulini ayirbosh qilishining yagona yo'li bo'lgan. Barterning noqulayligi shundan iborat bo'lganki, A tovar egasi, B tovarni sotib olish uchun, nafaqat B tovar ishlab chiqaruvchini, balki B tovar egasiga zarur bo'lgan tovarni ham topa olishi kerak edi. Bu juda qiyin jarayon bo'lib, yuzlab tovarlarni muomalaga jalb qilgan holda ko'zlagan maqsadga erishish mumkin bo'lgan. Oltinning pul sifatida ishlatila boshlashi natijasida barter usuli tovar ayirboshlashning usuli sifati o'z ahamiyatini yo'qotdi. Lekin, shuni ta'kidlash kerakki, barter usuli hozirgi kunda ham ba'zi hollarda jahon amaliyotida qo'llanilib kelmoqda.

Tovar defitsiti, inflyatsiya sur'atlarining oshib ketishi, mamlakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning yo'qligi sharoitida barter bo'yicha tovarlar harakatini amalga oshirish tomonlar uchun qulay hisoblanadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasida tovar qo'ldan qo'lga o'tadi va muomaladan chetlashadi, ya'ni iste'molchi egaligiga o'tadi. Pul va tovarning harakati (T-P-T) qisqa vaqt ichida tugallanadi.

Qiymatning doimo bir shakldan ikkinchi shaklga (tovar-pul va pul-tovar) o'tib turishi pulning muomala vositasi funksiyasining asosini tashkil qiladi.

Shuning uchun ham bu funktsiyani bajarishda naqd pul bo'lishi, u barqaror, sifati yuqori bo'lishi kerak.

O'zbekistonda muomala vositasi funksiyasini Markaziy bank tomonidan chiqarilgan qog'oz pullar va metall tangalar bajaradi. Muomalaga chiqariladigan naqd pullar miqdori savdo-sotiq hajmiga, ish haqi to'lashning vaqtiga, aholining bankdan qarzga mablag'lar olish imkoniyatiga va boshqalar omillarga bog'liq. Savdo-sotiq hajmining ko'pligi va ish haqining tez-tez to'lab turilishi muomalaga ko'p pul chiqarish zarurligidan, aholining bankdan ko'proq kredit olish imkoniyatiga ega ekanligi kamroq muomala vositasi kerak ekanligidan dalolat beradi. Shuni aytish kerakki, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, natural xo'jalik, kichik korxonalar, fermer xo'jaliklarining ko'payishi muomala vositasiga bo'lgan talabni kamaytiradi.

Pulning muomala vositasi sifatida ishlatilishi muomala xarajatlarning barter xarajatlariga nisbatan ancha past bo'lishini ta'minlaydi. Pulning muomala vositasi funksiyasi uning boshqa funksiyalaridan o'zining ma'lum xususiyatlari bilan ajralib turadi. Muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari sifatida qo'yidagilarni keltirish mumkin:

- bu funktsiyani real, naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul bir-biriga qarma qarshi, bir traektoriyaga harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va tovar sotib oluvchi o'rtasidagi munosabat tugallanadi va tomonlar tovarga yoki pulga ega bo'ladilar;

- pul muomala vositasi bo'lishi uchun avvalom bor qiymat o'lchovi bo'lishi kerak.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi. Mavjud chet el itisodiy adabiyotlarida va keyinchalik,¹ Rossiya olimlari tomonidan chop qilingan adabiyotlarda pulning muomala vositasi funksiyasi uning to'lov vositasi ekanligidan dalolat beradi degan chalkash xulosalarni uchratish mumkin. Lekin, biz yuqorida keltirilgan muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari to'lov vositasi funksiyasiga ham mos keladi deb ayta olmaymiz. Bu xususiyatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan tubdan farq qilishini ko'rsatadi.

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun muomalaga olib chiqqan vaqtda tovarni sotib olish uchun ist'emo'lchining etarli naqd puli bo'lmasligi mumkin. Natijada tovarni kreditga sotishga zarurat tug'iladi, ya'ni tovarning pulini to'lash muddati kechiktiriladi. Tovar kreditga sotilganda, pul tovarning bahosini aniqlashda qiymat o'lchovi funksiyasini bajaradi., lekin u muomalada vositasi bo'la olmaydi. Iste'molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Bu holda tovar va pulning harakati bir troektoriyada, bir vaqtning o'zida, bir-biriga qarma-qarshi tura olmaydi.

Tovar harakati amalga oshgandan ma'lum vaqt o'tgandan keyin pul harakati sodir bo'ladi. To'lov vositasi funksiyasining asosiy xususiyati tovar va pul harakatining bir vaqtda amalga oshmasligi, harakatning bir tomonlamaligi va harakatda bo'linishlar mavjudligidadir.

Pulning to'lov vositasi sifatida ishlatilishi nafaqat tovar kreditga sotilganda sodir bo'ladi, balki barcha jarayonlarda tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar o'sha zaxotiy oq naqd pulda amalga oshirilmasa, bunday iqtisodiy munosabatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi yuzaga kelishidan dalolat beradi.

To'lov vositasida sotuvchi tovarning pulini olguncha tovar ist'emo'lchi ixtiyoriga kelib tushadi va u o'z ehtiyojini qondirish uchun tovardan to'la foydalanishi mumkin.

---

¹ Kembell R., MakkoneI «Ekonomiks», M.: 1993 g. s. 264

Agar tovar uchun to'lov oldindan (avans) amalga oshiriladigan bo'lsa, tovar ma'lum vaqtdan keyin iste'molchi ixtiyoriga tushishi mumkin. Demak, ikkala holda ham tovar va pul harakati bir vaqtning o'zida amalga oshmaydi. Chunki, tovar aylanishi (T-P-T) uziladi va pul harakati tovar harakatiga nisbiy ravishda mustaqil bo'ladi. Pulning bu harakati to'lov deb aytiladi va bu erda pul to'lov vositasi sifatida ishtirok qiladi. Pulning to'lov vositasi funktsiyasi tovar ishlab chiqarish va muomala rivojlanishining yuqori bosqichlari ma'suli bo'lib, u pulning qiymat o'lchovi va muomala vositasi funktsiyalaridan keyinroq yuzaga kelgan deb xulosa qilish mumkin.

To'lov vositasi funktsiyasining yana bir xususiyati shundaki, sotuvchi bilan iste'molchi o'rtasidagi munosabat muomala vositasidagiga o'xshab qisqa muddatli bo'lib, tezda tugallanmaydi. To'lov vositasi funktsiyasida iste'molchi tovarga ega bo'lganidan keyin ham u bilan mol sotuvchi o'rtasidagi munosabat uzoq vaqt davom qiladi. Bu munosabat - kredit munosabati hisoblanadi va iste'molchi - qarzdor, sotuvchi - kreditor sifatida ishtirok qiladi.

Ba'zi iqtisodchilarimiz veksel asosida o'tkaziladigan jarayonlarini ham muomala vositasi funktsiyasiga kiritishadi. Bu bizning fikrimizcha to'g'ri emas. Chunki veksel - ma'lum mablag'ni to'lash to'g'risidagi kredit majburiyat, u qiymatga ega emas, demak ayirboshlashning ekvivalenti sifatida ishtirok qila olmaydi. A sotuvchi bir million so'mlik tovarni B iste'molchining vekseliga almashtirdi deylik. B bir mln. so'mlik tovarga ega bo'ldi. A bo'lsa o'z qiymatiga ega bo'lmagan, sotib olish qobiliyati emitent tomonidan belgilanadigan vekselga ega bo'ladi. Sotuvchi A qachonki bir mln. so'mlik vekselni sotsagina pul mablag'iga ega bo'lishi mumkin. Shunga asosan biz veksel jarayonlarini muomala vositasiga kiradi deb to'liq ishonch bilan uqtira olmaymiz. Bu jarayonlar ko'proq to'lov vositasi funktsiyasiga taalluqlidir. Pulning to'lov vositasi funktsiyasi yana turli qarz va majburiyatlarni to'laganda:

- korxonalar, tashkilotlar o'rtasida tovar va xizmatlar uchun to'laganda;
- davlat byudjetiga va kredit tizimiga to'lovlarni amalga oshirganda (foydadan to'lanadigan to'lovlar, kredit bo'yicha qarz va foizlarni to'lash va boshqalar);

- ishchi xizmatchilariga ish xaqi to'lash va aholiga boshqa to'lovlarni to'lash (nafaqa, stipendiya va boshqalar)da;

- boshqa har xil qarz va majburiyatlarni to'lash (masalan, kreditga olingan uchun to'lov, uy-joy, elektroenergiya va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar) da amalga oshiriladi.

Pulning to'lov vositasi funktsiyasining yana bir xususiyati shundaki, bu funktsiyada to'lovlar naqd pullik yoki naqd pulsiz shaklda amalga oshirilishi mumkin. Bu xususiyati bilan ham pulning to'lov vositasi funktsiyasi muomala vositasi funktsiyasidan farq qiladi.

Pulning bu funktsiyasi yordamida amalga oshiriladigan naqd - pullik va na naqd pulsiz to'lovlar birgalikda to'lov oborotining vujudga keltiradi.

Pulning to'lov vositasi funktsiyasini biz ikkinchi darajali deb qarashimiz mumkin emas, chunki bu funktsiyaning bajarilmasligi to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshmasligiga, bu esa hozirgi kunda mavjud muammolar debitor-kreditor qarzlarning ko'payishiga, kredit bo'yicha va boshqa moliyaviy majburiyatlarning bajarilmasligiga, xo'jalik jarayonlarining normal borishiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Pul jamg'arma vositasi. Pulning bu funktsiyasi sotish va sotib olish jarayoniga zarurat bo'lmagan holda yuzaga keladi. Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan keyin uzoq vaqt davomida boshqa tovar sotib olmasa pul muomala va to'lov oborotidan chetlashadi. Yig'ilgan pullar jamg'arma vositasi funktsiyasini bajaradi. Tovar ishlab chiqarish va muomala jarayoni pulni jamg'arishga imkoniyat yaratadi. Jamg'arma ikki yo'nalishda yuzaga kelishi mumkin. Maqsadli jamg'arish yoki umuman jamg'arish. Shunaqa jamg'armalar borki, aniq bir mo'ljal bo'lmagan holda yig'ib boriladi, maqsadli jamg'armada odamlar mashina, asbob-uskuna, uy joy sotib olish yoki boshqa ma'lum maqsadni amalga oshirish uchun mablag' jamg'aradilar.

Pulning jamg'arma vositasi funktsiyasi pulning pul oborotidan chiqib ketishiga olib keladi. Jamg'armada pul pul oborotining qaysidir kanallarida turib qoladi va

natijada u mavjud oborotdan ajralib ma'lum vaqtgacha oborotga qaytib tushmasligi mumkin.

Pulning jamg'arma va boylik to'lash vositasi funksiyasi pul muomalasini stixiyali ravishda boshqarib boradi. Tovar ishlab chiqarish hajmining uzluksiz o'zgarib turishi, pul massasining doimiy o'zgarib turishiga olib keladi. Qimmatbaho metallar, buyumlarning muomalaga kelib-ketib turishi, pul massasining hajmini ushlab turishi, pul muomalasi kanallarida pul oqimi ko'payib ketishining oldini olishi mumkin.

Pulning muomala vositasidan chiqib jamg'armaga aylanishi va jamg'armaning muomala vositasiga aylanishi pul tizimini muvozanatda ushlab turuvchi zaruriy shart hisoblanadi.

Pulni jamg'arishga undaydigan omil-uning maxsus tovar, umumiy ekvivalentligi ya'ni, boshqa barcha tovarlarga xohlagan vaqtda almashtirish mumkinligidadir. Pulga sifat va son jihatdan yondashish mumkin. Chunki pulning sifati, soni bor. Pulning sifati cheksiz bo'lishi, ya'ni pulni zarur bo'lganda xoxlagan tovarga aylantirish imkoniyati mumkinligida o'lchansa, son jihatdan, albatta, pul summasi cheklangan bo'lishi mumkin, chunki unga cheklangan miqdorda tovar sotib olish mumkin. Demak, pulning sifat jihatdan cheklanganligi bilan son jihatdan cheklanmaganligi o'rtasida qarama-qarshilik bor. Mana shu qarama-qarshilik pulni jamg'arishga, pul qancha ko'p bo'lsa, uni yanada ko'paytirishga intilishga olib keladi. Jamg'arma funksiyasi pul muomalasida asosiy bo'lmasa-da, uni olib borishda katta ahamiyatga ega.

Jamg'arish, xazina to'plash qiymatning qotib qolishiga olib keladi. Xazina to'plash vositasi rolini tarixan oltin, keyinchalik boshqa qimmatbaho metallar, toshlar o'ynab kelgan va hozirgi kunda ham shu tovarlar boylik (pul) sifatida jamg'arilib kelinmoqda. Xazina sifatida oltin yoki boshqa qimmatbaho metall, toshlarning roli rivojlangan mamlakatlarda deyarli yuqori emas, chunki mamlakat iqtisodiy jihatdan barqaror bo'lsa, pulni biror qimmat baho metallga qo'yib qotirib qo'ygandan ko'ra, unga davlat yoki korporatsiyalarning qimmat baho qog'ozlarini sotib olib, ulardan har yili daromad ko'rgan ancha qulay hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatganki, 100 biznesmandan faqat 4 tasi o'z pulini to'g'ri jamg'arib boyib kelar ekan. Qolganlari bo'lsa pulni topadi, lekin qanday jamg'arish yo'lini bilmasdan uni yo'qotarkan.

Bozor iqtisodi yuksak rivojlangan mamlakatlarda pul mablag'ini qo'yidagi aktivlarga qo'yish afzal hisoblanadi.

Birinchi, davlatning qimmatbaho qog'ozlari, ya'ni uzoq muddatli obligatsiyalar, qisqa muddatli veksellarga qo'yish. Davlatning qimmatbaho qog'ozlari kafolatlangan bo'ladi va ularning bahosi kamdan-kam hollarda o'zgaradi. O'zgarganda ham sezilarsiz miqdorda o'zgaradi. Shuning uchun ham davlat qimmatbaho qog'ozlari yuqori likvidlikka ega bo'ladi;

Ikkinchi, sanoat korxonalari va korporatsiyalarning qimmatbaho qog'ozlari, ya'ni aktsiya va obligatsiyalariga qo'yish;

Korporatsiya,

korxonalarining aktsiya, obligatsiyalarining ishonchliligi davlatnikiga nisbatan kam bo'lishi mumkin. Chunki ularning bahosi u yoki bu sabab bilan tushib ketsa, qo'yilgan mablag' ko'zlangan natijani bermasligi mumkin.

Agar mablag' iqtisodiy barqaror korxonalarining qimmatbaho qog'oziga qo'yilsa u davlatning qimmatbaho qog'oziga nisbatan yuqori daromad keltirishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida korporatsiya, assotsiatsiya, korxonalarining qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish, ularning ikkinchi sotilish bozorini vujudga keltirish va rivojlantirish bo'yicha ancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Yoozirgi vaqtda qimmatbaho qog'ozlar bozorini rivojlantirish va takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi va bu jarayon O'zbekiston iqtisodini rivojlantirishning asosiy dastaglaridan biri bo'lib qoladi.

Uchinchi, pulni qimmatbaho, noyob buyumlarga, san'at asarlarlariga qo'yish yo'li bilan jamg'arish.

Bu usulda iqtisodning ijobiy va salbiy tomonlarga o'zgarishiga qaramasdan buyumda ifodalangan qiymat o'zini yo'qotmaydi. Agar davlat barqaror iqtisodga ega

bo'lib, bozor munosabatlari yaxshi rivojlangan bo'lsa, bu aktivlarning likvidligi uncha yuqori bo'lmasligi mumkin.

Pul yuqori darajadagi likvidlikka ega bo'lgani uchun, uni xohlagan vaqtda, xohlagan to'lovni to'lashga yo'naltirilishi mumkinligi uchun, u nominalini o'zgartirmasligi uchun pul jamg'arma va xazina to'plash funksiyasini bajaradi. Pul jamg'armasi boylikning bir shakli hisoblanadi. Kishilar boylikni faqat pul shaklida emas, boshqa shakllardan - masalan, uy-joy, er, mashina, asbob-uskuna, aktsiya, obligatsiya va boshqa shaklda ham mujassamlashtirishi mumkin. Boylikning bu shakllarida likvidlik darajasi pulga nisbatan (agar inflyatsiya bo'lmasa) past bo'ladi va ularning narxi ham o'zgarishi mumkin. Er, uy-joy, asbob-uskuna, qimmatbaho kog'ozlarni pulga aylantirmasdan turib biror to'lovni qoplash uchun yo'naltirib bo'lmaydi. Pulni bo'lsa xohlagan paytda turli to'lovlarni qoplash uchun yo'naltirish mumkin.

Inflyatsiya sharoitida pulni jamg'arish xohlagan rejani amalga oshirishga imkon bermasligi mumkin. Chunki jamg'ariladigan pullar o'z qadrini bir necha marta yo'qotib boradi va unga ishonch yo'qoladi. Bu sharoitda milliy pul birliklari muomala va to'lov vositasi, hamda baholar masshtabi bo'ladi, lekin jamg'arish vositasi bo'lib barqaror biror chet el valyutasi muomalaga kiradi va pul aktivlari shu valyutalarga almashtiriladi. Shu holni 50-yillarda janubiy Koreyada, 70-yillarda Isroilda, hozirgi kunlarda MDYo davlatlari amaliyotida ko'rish mumkin.

Odatda, pul barcha funksiyalarini bir vaqtda ketma-ket bajarishi mumkin. Ba'zida mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy barqarorlikka qarab, pulning funksiyalari bir-biridan ajralib qolishi ham mumkin. Masalan, 40-yillarda Xitoyda tovarlar bahosi AQSh dollarida aniqlangan, hisob kitoblarda, tovar sotish va sotib olishda Xitoy valyutasi qo'llanilgan. Xuddi shunday hol giperinflyatsiya davrida Isroilda, Argentina, Meksika, kabi mamlakatlarda joriy qilingan. Bu mamlakatlarning milliy valyutasi muomala va to'lov vositasi sifatida ishlatilgan.

Adabiyotlarda¹ pulning jaxon puli funktsiyasi to'g'risidagi g'oyani ham uchratish mumkin. Bu funktsiyani biror valyutaga bog'lab qo'yish to'g'ri deb bo'lmaydi.

Agar biz tarixga e'tibor beradigan bo'lsak, tashqi savdo, xalqaro aloqalar, xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanishi jahon puli sifatida oltinning qo'llanilishiga olib kelgan. 1867 yilda Parijda qabul qilingan kelishuvga asosan oltin davlatlar o'rtasida yagona pul (jahon puli) sifatida qabul qilingan. 1922 yilda Genuyada o'tkazilgan konferentsiyasidagi valyuta bitimiga asosan AQSh dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o'rinbosari sifatida e'lon qilindi va xalqaro to'lovlarda qo'llanila boshladi. 1944 yildagi Brettonvud konferentsiyasidan keyin jahon puli funktsiyasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to'lovlarda AQSh dollaridan ko'proq foydalanishga imkoniyat berildi. Dollarni oltinga almashtirish bo'yicha dollar kursi belgilandi va 35 dollar 31,1 gr. oltinga teng deb qabul qilindi. Keyinchalik har xil valyuta bloklari, valyuta kliringi tashkil qilindi. 70-yillardan boshlab xalqaro to'lovlarda XVF tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to'lov birligi SDR (Special Drawing Rights) qo'llanila boshlagan.

1971 yilda SDRning oltin miqdori AQSh dollarinikidek 0,888 671 gr. oltinga teng deb belgilangan. Dollar devolvatsiya bo'lganidan keyin, 1974 yil 1 iyuldan boshlab SDR qiymati 16 davlat valyutasining o'rtacha kursi, keyinchalik etakchi besh mamlakat valyutasi kursi bo'yicha aniqlanadigan bo'ldi.

1979 yil martdan boshlab Evropa valyuta tizimiga kiruvchi mamlakatlarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi -EKYu (European Currency Unit) qo'llaydigan bo'lishdi. EKYu - bu a'zo mamlakatlar banklaridagi schetlariga yozib qo'yiladigan hisob birligi. Iqtisodchilarimiz o'rtasida pulning jahon puli funktsiyasi mavjud deyuvchilar, biz yuqorida qisqacha ta'riflagan valyuta kliringi, SDR, EKYu kabi to'lov vositalariga jahon puli sifatida qaraydilar. Lekin SDR, EKYu lar asosan to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi. Bu jarayon esa

---

¹ Drobozina L.A. Finansi, deneznoe obrashchenie, kredit. M.: «Finansi» 1997 g. s. 23.
Jukova E.F. Obshchaya teoriya deneg i kredita. M.: «Yuniti» 1995 g. s. 79.

pulning to'lov vositasi funksiyasida o'z aksini topadi. Bu holda to'lov jarayoni mamlakat ichidagi emas, davlatlararo munosabatlarni o'z ichiga oladi.

2-§. Pul funksiyalarining o'zaro bog'liqligi

Bizning fikrimizcha, pul biz yuqorida keltirgan funksiyalarni alohida olingan davlatda yoki davlatlar o'rtasida bajarishi mumkin. Bu holda biror mamlakatning valyutasi jahon puli funksiyasini bajaradi deb xulosa qilishga o'rin qolmaydi.

Pulning funksiyalari bir-biri bilan o'zviy bog'liq va ular bir-birini to'ldirgan holda pulning mohiyatini to'liq ifoda qiladi.

Pulning asosiy bosh funksiyalaridan biri qiymat o'lchovi funksiyasi hisoblanadi. Ba'zi chet el va rus iqtisodchilari adabiyotlarida pulning birinchi funksiyasi deb muomala vositasi funksiyasi, keyin qiymat o'lchovi funksiyasini keltiradilar. Bizning fikrimizcha, pulning funksiyalari to'g'risida gapirganda, funksiyalarning ketma-ketligiga e'tibor berish zarur. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmasdan turib muomala, jamg'arma vositasi bo'la olmaydi. Pulning qiymat o'lchovi sifatida mustahkamligi uning muomala, to'lov, jamg'arma funksiyalarida roli va ahamiyatini oshiradi.

Tayanch so'zlar

funktsiya;	muomala vositasi;
pul muomalasi;	to'lov vositasi;
pulning funksiyasi;	jamg'arish vositasi.
qiymat o'lchovi;	

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Pulning funksiyalarini sanab bering.
2. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini qanday bajaradi?
3. Pulning muomala vositasi va to'lov vositasi funksiyalarini o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
4. Rivojlangan davlatlarda pulning qanday funksiyalari o'rganiladi?
5. Jamg'arish vositasi funksiyasini hozirgi vaqtdagi dolzarbligi.

III BOB. PUL OBOROTI VA UNING TUZILISHI

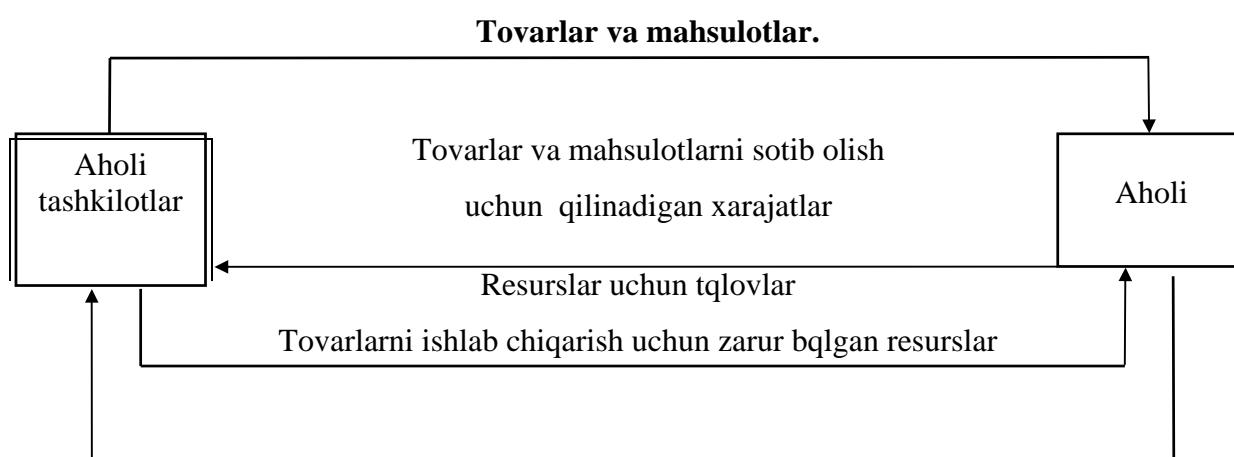
1-§. Pul oborotiga tavsifnoma va uning tuzilishi

Naqd pulsiz va naqd pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlarning yig'indisi pul oborotini tashkil qiladi.

Xalk xo'jalligi tarmoqlarida yaratilgan tovarlarning barisi pul yordamida ayirbosh qilinadi. Pul oborotiga tovar aylanishining pul shaklidagi ko'rinishi deb qarab bo'lmaydi. Chunki pul oboroti tovar oborotidan kengroq bo'lib, u tovarning sotilishi va sotib olinishidan tashqari, har xil sohalarda mehnatga haq to'lash jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Pul oborotining sodda sxemasini quyidagicha ifoda qilish mumkin, ya'ni pul harakati faqat aholi va korxonalar, tashkilotlar o'rtasida bo'ladi deb qaraymiz. Bu sxemada pul oborotining asosiy ikki omili: bir tomondan tovar va resurslar harakati bilan; - ikkinchi tomondan pul harakati ko'rsatilgan. Bu sxemada davlat tashkilotlari, moliyaviy bozor, pul bozorlari, eksport va import va boshqa iqtisodiy munosabatlar yo'q deb qaralgan. Aholi va korxonalar hech qanday vositachilarsiz, to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy munosabatda bo'ladilar. Bu sodda sxemada ko'rsatilgan.

1-sxema

1-sxema. Iqtisodiy tizimda tovar va pul aylanishining sodda ko'rinishi.

Bu sxema bo'yicha ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslar va tovarlar harakati soat millari harakati bo'yicha ko'rsatilgan. Bu ko'rinishda resurslarning barchasi faqatgina aholining o'ziga tegishli deb qaralgan va bu resurslar korxonalarining tovar va boshqa mahsulotlariga ayirbosh qilinadi. Bu jarayonning amalga oshishida pul kabi vositachi ishtirok qilmaydi. Ayirboshlash jarayoni pulsiz barter tariqasida namoyon bo'ladi. Ayirboshlashning oddiy shakli, biz oldingi boblarda ta'kidlaganimizdek, mazmun jihatdan sodda bo'lsada, amalga oshirish jarayonida ma'lum qiyinchiliklar mavjud.

Shuning uchun tomonlar o'rtasidagi oldi-sotti jarayonini tezroq va samaraliroq amalga oshiruvchi vositachi zarur. Bu jarayonning kechishi sxemada soat millari yo'nalishiga teskari ko'rsatilgan. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va mehnat resurslari shu resurslar uchun to'lovlar - ish xaqi, renta to'lovlari, foiz daromadlari bilan bog'langan holda tovar va pul massasini tenglashtiruvchi mustaqil oborotni yuzaga keltiradi.

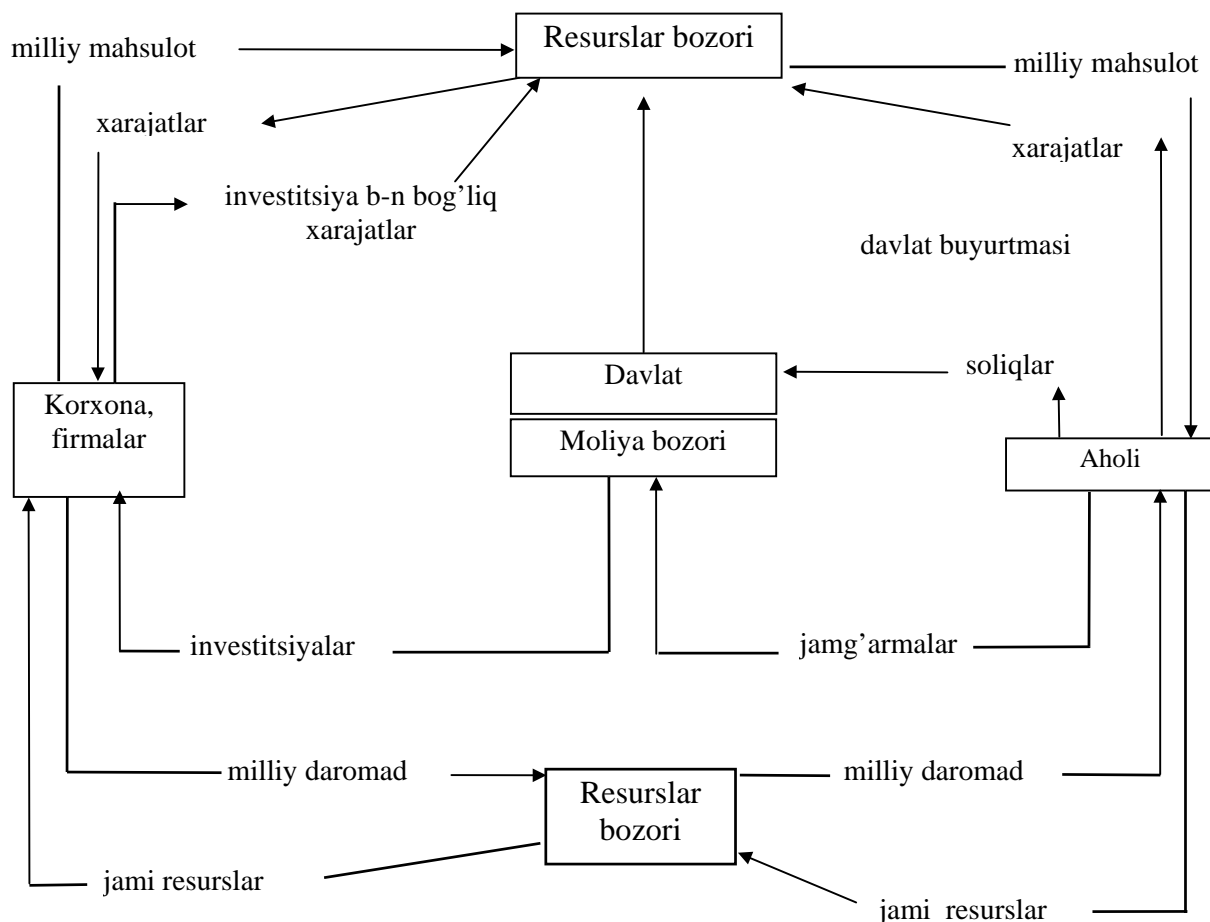
Ikkinchi oborot, bu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarni aholiga sotish va aholi tomonidan shu tovarlar uchun to'lash natijasida yuzaga kelgan oborotdir.

Bu oborotning bir-biri bilan bog'lanib ketishi iqtisodiy tizimda daromadlar va mahsulotlarning aylanishini yuzaga keltiradi.

Tovar bozori va resurslar bozorining yuzaga kelishi, mahsulot va milliy daromadning yuzaga kelishiga olib keladi. Milliy daromadning bir qismi aholi tomonidan jamg'arilib moliyaviy bozorlar orqali investitsiya shaklida korxonalar, tashkilotlar ixtiyoriga kelib tushadi, bir qismi esa davlat zayomlari orqali byudjet defitsitini qoplashga yo'nashtiriladi. Natijada pul oqimi o'zining asosiy kanallari orqali korxonalar, tashkilot-aholi, tovarlar bozori va resurslar bozoridan o'tib moliya bozori va davlatgacha etib keladi, ya'ni, aholiga kelib tushadigan daromadning bir qismi soliqlar sifatida davlat ixtiyoriga kelib tushadi. Shuning uchun ham pul oborotining salmoqli qismini milliy daromadni yaratish, taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar tashkil qiladi. Milliy daromadni yaratishda pul oboroti jamiyat a'zolari bilan korxonalar o'rtasidagi to'lovda namoyon

bo'ldi. Umumlashtirilgan holda jamiyatimizda yuzaga keluvchi pul xarakatini qo'yidagi sxemada ko'rsatish mumkin.

2-sxema

2-sxema. Rivojlangan iqtisodiy tizimda pul va tovar oboroti.

Yuqoridagi keltirilgan sxema bo'yicha pul oborotining quyidagi guruhlarini ifodalab berish mumkin.

- ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar (ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ish haqi to'lash va boshqalar):

- xarajatlarni qoplash uchun kelib tushadigan tushumlar va jamg'armalarni tashkil qilish;

- turli xil moliyaviy majburiyat va daromadlaridan to'lovlarni amalga oshirish va boshqa to'lovlar. Korxonalar oladigan daromadlardan byudjetga to'lovlar, ya'ni soliqlar va boshqa to'lovlarning amalga oshirilishi ham pul oborotining bir qismini tashkil qiladi.

Pul oboroti moliyaviy resurslardan foydalanish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Kapital mablag'lardan foydalanish va ba'zi sohalarda xarajatlarni moliyalashtirish, banklar tomonidan kreditlash jarayonlarining amalga oshirilishi ham pul oborotining yuzaga kelishi uchun zarur sharoitdir. Kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslari pulning uzluksiz aylanishi natijasida vujudga keladi. Korxonalar, tashkilotlar tomonidan moddiy qiymatliklar, materiallar, yoqilgi va boshqalarni sotib olish uchun muljallangan pul mablag'lari oldindan avanslashtiriladi. Qiymat pul shaklidan tovar shakliga o'tadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot sotiladi va mol etkazib beruvchining hisob varag'iga pul mablag'lari kelib tushadi. Shu tariqa korxonalarining puli uzluksiz aylanib turadi. Tovarlar uchun to'lovlar naqd pulsiz amalga oshirilgani uchun korxonalar hisob varag'iga kelib tushgan pul, uni ishlatishga zarurat tug'ulguncha banklarda saqlanadi.

Korxonalar, tashkilotlarning vaqtincha bo'sh turgan pullari ularning roziligiga asosan bank tomonidan kredit resurs sifatida ishlatilish mumkin. Korxonalar tashkilotlarning bo'sh pul mablag'laridan tashqari, banklar jamoat tashkilotlarning, byudjet, sug'urta, tashkilotlarning, aholining banklardagi pul mablag'laridan o'z resurslari sifatida foydalanib, xalq xo'jaligi tarmoqlariga kreditlar berishi mumkin. Shunday qilib, banklar tomonidan pul mablag'larining yig'ilish jarayoni pul oborotida namoyon bo'ladi.

Korxonalar tashkilotlarni kreditlashda pul mablag'lari vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit berish va kredit hisobidan tovar moddiy boyliklarni sotib olish va uni boshqa ishlab chiqarish xarajatlari uchun sarflash va keyinchalik kreditni to'lash ssuda schyotiga mablag' o'tkazish jarayoni pul oborotining elementlaridan biri hisoblanadi.

Pul oboroti investitsiya bilan bog'liq xarajatlarni, sug'urta jarayonlarini amalga oshirilishini, mulkni, hayotni, transport vositalarini, ekin bog'larni, boshqa buyumlarni sug'urta qilish va uni to'lashni o'z ichiga oladi.

Pul oboroti aholi tomonidan uy-joy, kommunal xizmatlar, gaz, elektr energiyasi, aloqa xizmatlar uchun to'lovlar, madaniy maishiy xizmat ko'rsatish korxonalariga to'lovlar, transport uchun va boshqa to'lovlarni, a'zolik badallarni va

paylarni to'lashni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, pulning ayrim kanallarida harakatini ko'rib chiqqan turib, pul oborotining mohiyatini qo'yidagicha ta'riflash mumkin. Pul oboroti - bu naqd pullik va pul o'tkazish yo'li bilan olib boriladigan hisob-kitoblarning yig'indisidir. Pul oborotini ikki asosiy belgiga qarab - birinchidan, jami ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish, va ikkinchidan, pulning funktsiyalariga qarab tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin. Jami ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda pul oboroti: tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, kapital qurilish bilan bog'liq oborotga, hamda tovar va ularning harakati bilan bog'liq bo'lmagan oborotga bo'linadi.

Pul oborotining birinchi turiga 2 sxemada keltirilganidek, ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur jami resurslar - mehnat qurollari, mehnat vositalari, ish kuchi sotib olish va aksincha aholi tomonidan davlat, koopertiv-savdo tashkilotlardan, kolxoz bozorlaridan, fuqarolardan ist'emol uchun zarur tovarlarni sotib olish, va aholi tomonidan yuqoridagi sub'ektlarga tovarlar sotish, kapital qurilish va ta'minlash sohasidagi hisob-kitoblar va boshqalar kiradi.

Pul oborotining ikkinchi turiga ishchi, xizmatchilarga ish haqi to'lash, milliy daromadni taksimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq to'lovlar, kreditlash jarayoni bilan bog'liq to'lovlar va boshqa tovar harakati bilan bog'liq bo'lmagan to'lovlar kiradi.

Pul funktsiyalariga va to'lov turiga qarab pul oboroti naqd pullik va naqd pulsiz oborotga bo'linadi.

Pul oborotining asosiy qismini naqd pulsiz oborot, ya'ni korxonalar, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat byudjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir schyotidan ikkinchi schyotga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan oborot tashkil qiladi.

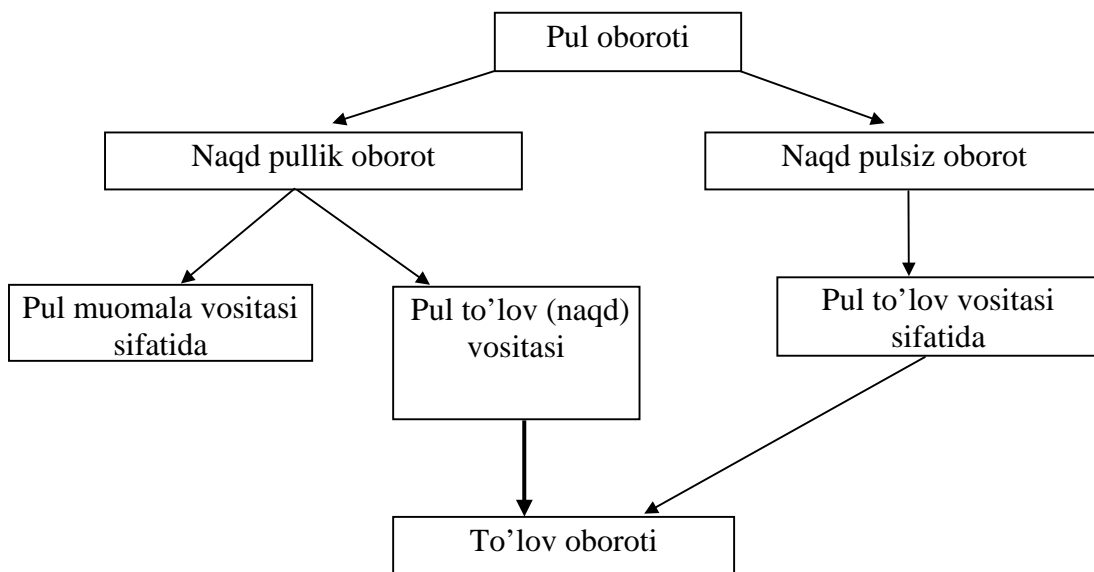
Pul oboroti tarkibida naqd pulsiz oborot salmog'ining yuqori bo'lishining sababi, avvalam bor korxonalar, tashkilotlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishni yuksaltirish zarurligi, ba'zi bir tarmoqlarning ixtisoslashuvi, kredit sistemasining takomillashuvi va boshqalardir.

Tovarlarni sotish jarayonidagi hisoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog'liq bo'lib, ular asosan korxonalar, tashkilotlar o'rtasida olib boriladi.

Notovar xarakterdagi hisob-kitoblarga milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar, daromaddan to'lovlar, har xil badallari soliqlar, kreditlarni to'lash, uy-joy, har xil xizmatlar uchun to'lovlar va boshqalar kiradi.

Tovarlar harakati bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblarning naqd pulsiz o'tkazilishi, moddiy boyliklarni etkazish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov muddatini yaqinlashtirishga yordam beradi. Tovar moddiy boyliklar va xizmatlar uchun to'lovlarning o'z vaqtida o'tkazilmasligi korxonalar mablag'larining xo'jalik oborotidan chiqib ketishga, ko'zlangan rejalarni bajarishga mablag'larning etishmasligiga olib keladi. To'lovning tovarlarni olishdan oldin amalga oshirilishi mol sotib oluvchi korxonalar mablag'larining xo'jalik oborotidan chiqib ketishiga olib keladi. Shuning uchun tovarlar harakati va to'lovlar bir-biriga mos kelishi katta ahamiyatga ega.

Pul oborotini ko'rib chiqishda biz to'lov oboroti bilan naqd pulsiz oborotlar o'rtasida farq mavjudligini ta'qidlamoqchimiz. To'lov oboroti deb pulning to'lov vositasi sifatida harakati tufayli vujudga kelgan pul oborotiga aytiladi. To'lov oborotining tarkibiy qismi bo'lib to'liq naqd pulsiz oborot va naqd pul oborotining pulning to'lov vositasi funktsiyasi tufayli yuzaga keluvchi qismi hisoblanadi.

Pul oborotining tarkibiy qismlari.

2-§. Naqd pulsiz pul oboroti, uni tashkil qilish tamoyillari, naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllari

Pul oborotining asosiy qismini naqd pulsiz oborot, ya'ni korxonalar, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat byudjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir schyotdan ikkinchi schyotga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan oborot tashkil qiladi.

Pul oboroti tarkibida naqd pulsiz oborot salmog'ining yuqori bo'lishining sababi, avvalam bor korxonalar, tashkilotlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishni yuksaltirish zarurligi, ba'zi bir tarmoqlarning ixtisoslashuvi, kredit sistemasining takomillashuvi va boshqalardir.

Naqd pul ishtiroksiz, mablag'larni bir schyotdan ikkinchi schyotga o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan hisoblar naqd-pulsiz hisob-kitoblar deyiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblar «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish to'g'risida»gi 1998 27 yil iyundagi 60-sonli qoidaga asosan olib boriladi.

Bu qoida O'zbekiston Respublikasi «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi», «O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida»gi qonunlar va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining boshqa normativ hujjatlariga asosan ishlab chiqilgan 60-sonli qoidaga asosan, hisob-kitoblarni olib borishda ular qaysi mulk shakliga asoslanishidan qat'i nazar hisob-kitob shakllarini tanlash va olib borishda erkinliklar berilgan.

Naqd-pulsiz hisob-kitoblar qo'yidagi elementlardan tashkil topgan. Bular: naqd-pulsiz hisob-kitoblarni olib borish va amalga oshirishning asosiy tamoyillari; hisob-kitob shakllari; hisob-kitob xujjatlari; to'lov turi; navbati, manbalari; hisob-kitob qatnashchilari, bankning xuquq va majburiyatlari va boshqalar.

Naqd-pulsiz hisob-kitoblar o'zining iqtisodiy mohiyatiga qarab tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq hisob-kitoblar va notovar xarakterdagi hisob-kitoblarga bo'linadi. Tovarlarni sotish jarayonidagi hisoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog'liq bo'lib, ular asosan korxonalar, tashkilotlar o'rtasida olib boriladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar hisob xujjatlari asosida olib boriladi. Shartnomaga asosan mol etkazib beruvchi o'z vaqtida tovarning pulini (ekvivalenti) olishi, mol sotuvchi pulni o'z vaqtida o'tkazishi zarur.

Naqd-pulsiz hisob-kitoblar qo'yidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- korxonalar, tashkilotlar o'z pul mablag'larini (o'z mablag'larini va qarz mablag'lar) bankda saqlanishlari zarur.

- barcha naqd-pulsiz hisob-kitoblar bank orqali o'tishi kerak;

- ho'jalik organlari hisob-kitoblar shakllarini erkin tanlashlari va uni shartnoma orqali mustahkamlab qo'yishlari mumkin;

- ho'jalik organlarning hisob-kitoblar bo'yicha shartnomaviy munosabatlariga bank aralashmasligi kerak;

- tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlar to'lovchining roziligi bilan amalga oshiriladi.

- to'lovlar xo'jalik organlarining hisob varaqasidagi mablag'lari hisobidan, ba'zida (agar korxonalar kredit olishi mumkin bo'lsa) bank krediti hisobidan amalga oshirilishi mumkin;

- to'lov qoidasi mol etkazib beruvchi va mol sotib oluvchi tomonidan mol etkazib berish to'g'risidagi shartnoma asosida kelishib olinadi;

- mol etkazib beruvchining hisob varag'iga pul mablag'larini o'tkazish shu mablag'larni mol sotib oluvchining hisob varag'idan o'chirilganidan keyin amalga oshiriladi, (bundan cheklar bilan hisob-kitob qilish mustasno);

Korxonalar, tashkilotlarga pul mablag'larini saqlash va hisob-kitoblar olib borish, kassa operatsiyalarini amalga oshirish uchun hisob-kitob yoki joriy varaqlar ochiladi.

Yoisob-kitob (joriy) varaqlarni ochish uchun korxonalar qo'yidagi hujjatlarni bankka taqdim qilishi zarur.

a) hisobvaraqa ochish to'g'risida ariza;

b) xo'jalik, tashkilot tashkil qilinib, ro'yxatga olinganligini tasdiqlovchi hujjat;

v) huquqiy shaxs Ustavini notarial tartibda tasdiqlangan, huquqiy shaxs tomonidan imzolangan nusxasi;

g) imzolar namunalari, muhr bosilgan va notarial tartibda tasdiqlangan varaqcha;

d) hisobvaraqasini ochish uchun yuqoridagi asosiy hujjatlardan tashqari zarur bo'lganda boshqa qo'shimcha hujjatlar ham bankka berilishi mumkin.

«O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida»gi Qonunga asosan ish xaqi to'lash, byudjetga to'lovlar, davlat sug'urtasining majburiy turlariga doir to'lovlar va ijtimoiy sug'urta jamg'armasi (pensiya jamg'armasi)ga to'lovlar barcha korxonalar uchun birinchi navbatda to'lanadigan to'lovlar hisoblanadi.

Boshqa to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblar navbatma-navbat taqvimiy ravishda bajariladi.

Agar korxonaga to'lovga layoqatsiz (bankrot) deb topilsa, to'lovlar ketma-ketligi O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunga binoan xo'jalik sudi tomonidan tugatish rejasi asosida belgilanishi kerak.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar banklar tomonidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilangan shakllarda va xalqaro amaliyotda qabul qilingan shakllarda olib boriladi.

Yoisob-kitoblar shakllari deyilganda odatda huquqiy me'yorlarda ko'zda tutilgan, mablag'larni mol etkazib beruvchining hisob varaqasiga yozish usuli, hisob-kitob hujjatining turi, hamda hujjatlarning aylanish tartibi bilan farq qiluvchi hisob-kitoblar turlari tushuniladi.

Yoisob-kitob operatsiyalari banklar tomonidan korxonaga ochilgan hisob varaqalaridan mijoz bilan hisob-kitob xizmati ko'rsatish yuzasidan tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshiriladi.

Bank xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining pul mablag'larini ular ochgan hisob varaqalarida saqlaydi, ana shu hisob varaqalarga keladigan pullarni ularga o'tkazadi. Bank pullarni o'tkazish, hisob varaqalaridan pul berish to'g'risidagi, bank bilan korxonaga o'rtasidagi shartnomada nazarda tutilgan boshqa bank operatsiyalarini amalga oshirish xaqidagi farmoyishlarni ado etadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998yil 27 iyun 60-sonli «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish qoidasiga

asosan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- a) to'lov topshiriqnoma orqali;
- b) to'lov talabnomalari orqali;
- v) akkreditivlar orqali;
- g) inkasso topshiriqnomalari bilan;
- d) cheklar bilan hisoblashish orqali;
- e) memorial orderlar orqali

Yuqorida sanab o'tilgan naqd pulsiz hisob-kitob shakllarining qaysi birini qo'llash mumkinligini to'lovchi va mablag' oluvchi korxonalar o'rtasidagi tuziladigan xo'jalik shartnomasida kelishilgan holda aks ettiriladi.

3-§. Naqd pul oboroti va uning xususiyatlari

Naqd pullik oborot - bu naqd pul yordamida amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisidir. Bu oborot pul o'zining to'lov va muomala vositasi funktsiyalarini bajarishida yuzaga keladi.

Naqd pullar muomala vositasi sifatida aholi bilan korxonalar, tashkilotlar o'rtasida, aholi bilan aholi o'rtasidagi tovarlar sotib olishda va sotishda qo'llaniladi.

Pul to'lov vositasi sifatida ish haqi, nafaqalar, mukofotlar, yakka tartibdagi qurilish uchun beriladigan kreditlar, sug'urta to'lovlarni to'lashda namoyon bo'ladi.

Undan tashqari naqd pullik oborotga:

- kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;
- maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;
- sug'urta tashkilotlariga paylarni to'lash;
- soliqning ba'zi turlarini to'lash;
- bank kreditini to'lash;
- matbuot ijtimoiy paylar to'lash;
- aksionerlik jamiyatlari bilan a'zolari o'rtasidagi to'lovlar va boshqa to'lovlar

kiradi.

Ba'zi iqtisodchilar pul oborotini naqd pullik va naqd pulsiz oborotlarga bo'lib o'rganishga zarurat yo'q deb hisoblaydilar.

Biz chet el iqtisodchilarining tadqiqotlarini olib qaraydigan bo'lsak, albatta, yuqoridagidek pul oborotini ikkiga bo'lib o'rganish yo'q. Buning asosiy sababi, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitoblar asosan naqd pulsiz olib boriladi. Yoisob-kitoblarni bu turlarda olib borish qulay va sharoitga mos keladi. Lekin hali rivojlangan iqtisodga ega bo'lmasdan turib, biz xorijiy davlatlarning hozirgi hisob-kitoblarning mavqei bilan o'z hisob-kitob tizimimizni tenglashtira olmaymiz. Undan tashqari, bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish, milliy pul birligini barqarorlashtirish, muomaladagi pul massasini va pul emissiyasini kamaytirish masalalari dolzarb turgan bir sharoitda biz pul oborotini naqd pullik va naqd pulsiz oborotlarga bo'lib o'rganishimiz, ularning tarkibini takomillashtirishimiz,

samaralik yo'llarni qo'llab jamiyatimizda to'laqonli pul oborotini yaratishimiz va uni jamiyat rivojlanishi uchun xizmat qildirishimiz zarur. Mana shu sharoitgina rivojlangan xorijiy malakatlarga o'xshab pul oborotini tarkibiy qismlarga bo'lmasdan tahlil qilishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, pul oborotining ikki qismi bir-biri bilan uzviy bog'liq, chunki pul naqd pul oborotidan naqd pulsiz oborotga o'tadi va aksincha, aylanib doimiy harakatda bo'lib, umumiy pul oborotini yuzaga keltiradi.

Korxonalar, tashkilotlarning bankdagi hisob raqamidagi pul mablag'lari quyidagi yo'llar bilan naqd pulga aylanadi:

- ishchi, xizmatchilarga ish xaqi berish;
- ko'rsatilgan xizmatlar, mehnat uchun to'lovlar;
- nafaqalar to'lash;
- har xil mukofotlar;
- aholidan qishloq xo'jalik mahsulotlari, tovarlar sotib olishda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari bo'yicha to'lovlar;
- aholi banklardan jamg'armalarini olganda;
- aholiga sug'urta to'lovlarini to'laganda va hokazo;

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi. Naqd pullarning muommalaga chiqarilishi ustidan bank nazorat olib boradi.

Naqd pullar quyidagi yo'llar bilan naqd pulsiz oborotga tushadi.

- uy-joy va kommunal xizmatlar uchun to'laganda;
- aloqa tashkilotlariga to'laganda;
- har xil soliqlar va paylar to'laganda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari sotib olingandagi tushumlar orqali;
- yakka tartibdagi qurilish uchun olingan kreditlarni to'laganda;
- xar hil bojlar va jarimalarni to'laganda;
- bolalar bog'chalari va boshqa muassasalar uchun to'laganda;
- dam olish uylari va boshqa sog'lomlashtirish muassasalarini yo'llanmalari uchun to'laganda va boshqa hollarda;

Pulning naqd pulsiz oborotga o'tganidan naqd pullik oborotga ko'proq o'tishi pul muomalasi uchun xatarliroq hisoblanadi. Shuning uchun ham pulning naqd pullik oborotga o'tish jarayoni davlatning Markaziy banki tomonidan nazorat qilib borilishi kerak.

Pul oboroti bo'limlari o'rtasida yuzaga keladigan nomutanosiblik iqtisodiy choralar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'li bilan yo'qotilishi kerak.

Buning uchun muomalaga xalq ehtiyojiga uchun zarur bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, aholiga hizmat ko'rsatuvchi tashkilot va muassasalar sonini va xizmat turlarini yaxshilash naqd pullarning naqd pulsiz oborotga o'tish jarayonini tezlashtiradi. Bu o'z navbatida bu mablag'lar hisobidan ishlab chiqarish jarayonini kengaytirishga imkon beradi.

Ba'zi adabiyotlarda naqd pul oboroti va pul muomalasi tushunchalari bir xil mohiyatga ega degan xato fikrlarni ham uchratish mumkin. Pul muomalasining o'ziga xos xususiyati shundaki, bir pul belgisi bir necha marta to'lovlarni amalga oshirishda ishlatilishi mumkin. Muomalada bo'lgan naqd pul massasi ma'lum bir davr (oy, kvartal, yil)da o'zgarmas bo'lib turgan holda, naqd pul oboroti pul birligining aylanish tezligiga qarab muomaladagi naqd pul miqdoridan bir necha marta ko'p bo'lishi mumkin va aksincha.

O'zbekistonda muomalaga pul Markaziy bank tomonidan chiqariladi. Aholi tomonidan ish haqi va boshqa to'lovlar shaklida olingan pullarning bir qismi dehqon bozorida tovarlar sotib olishga sarflanadi. Dehqon bu pullarga savdo tashkilotlaridan tovarlar sotib oladi. Savdoga tushgan pullar savdo tushumi sifatida banklarga topshiriladi. Ko'rinib turibdiki, bankdan chiqqan pullar bir necha to'lovlarga ishlatiladi, naqd pul oborotining hajmi to'lovlarni amalga oshirishi uchun muomalaga chiqarilgan pullar miqdoridan bir necha marta ko'pdir. Naqd pul oboroti naqd pullar bilan amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisi bo'lib, u sonlarda ifodalanadi.

Pul muomalasi muomaladagi pul massasini, bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankga qaytib kelishi tezligini ifodalaydi.

4-§. Pul muomalasi qonuni

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli - pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo'lini tahlil qilayotib, K. Marks pul muomalasining qonunini ochdi. Bu qonunga asosan muomala vositasi funksiyasini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan pul miqdori aniqlanadi..

Metallik pul muomalasida muomaladagi pul miqdori stixiyali tarzda, pullarning xazina funksiyasi yordamida tartibga solib turilgan: agar pulga ehtiyoj kamaysa, ortiqcha pullar (oltin tanga) muomaladan xazinaga oqib o'tishi kuzatilgan va aksincha. Shunday qilib, muomaladagi pul miqdori kerakli darajada ushlab turilgan. Keyinchalik muomalaga banknotalar chiqarilishi va ularning metallar (oltin yoki kumush)ga erkin almashinishi ham muomalada pulning ortiqcha miqdori bo'lishini inkor etadi.

Agar muomalada oltinga almashinmaydigan banknotalar yoki qog'oz pullar (xazina biletlari) amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi pul muomalasi qonuniga asosan amalga oshadi.

Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pullarning nazariy miqdoriga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. Yuqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek, pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarda o'z kuchiga ega.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narx darajasi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi. Bu qonunga asosan muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini qo'yidagi formula bilan ifodalash mumkin:

Realizatsiya qilinadigan tovarlar narxi summasi	—	Kreditga sotilgan tovarlar narxi summasi	+	Majburiyatlar bo'yicha to'lovlar- summasi	—	Bir-birini qop- laydigan to'lov-lar summasi.
---	---	--	---	---	---	--

Pulning muomala va to'lov vositasi sifatida o'rtacha aylanish tezligi.

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil - bu tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil - bu pulning aylanish tezligi hisoblanadi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini boshqarishda shu muhim omillarga alohida e'tibor berilishi zarur.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular: iste'mol kreditni rivojlantirish; kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

- naqd pulsiz hisob - kitoblarning rivojlanishi;
- pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshqalar.

Yoar bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga olgan holda ish yuritishi zarur. Chunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur etkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ketishi, ya'ni inflyatsiya bo'lishiga, yoki pul ocharchiligiga (etishmovchiligiga) olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni: xo'jalikning pulga bo'lgan ehtiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan hol bu oborotda xo'jalikka kerak bo'lganidan ko'proq pulning bo'lishidir. Bu, albatta, pulning qadrsizlanishiga - pul birligining xarid qobiliyatining tushishiga olib keladi.

5-§. Pul agregatlari va pulni tartibga solish amaliyotida qo'llanilishi

Pul muomalasining muhim ko'rsatkichi bo'lib pul massasi hisoblanadi. Pul massasi xo'jalik oborotidagi naqd pullik hisob-kitoblarni aholi, korxonalar, davlat tashkilot, muassasalariga tegishli xarid va to'lov vositalarining yalpi hajmini o'zida ifodalaydi.

Pul muomalasining belgilangan muddat va belgilangan davr uchun miqdoriy o'zgarishlarini bilish uchun, shuningdek pul massasi hajmi va o'sish su'ratlarini tartibga solish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqarish uchun turli xil ko'rsatkichlar (pul agregatlari) dan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda quyidagi asosiy pul agregatlari to'plamidan (guruhidan) foydalaniladi:

M-1 agregati - muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tangalar) va joriy bank schyotlaridagi mablag'larni o'z ichiga oladi;

M-2 agregati - M-1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli va jamg'arma qo'yilmalaridan (to'rt yilgacha) tarkib topgan;

M-3 agregati - o'z ichiga M-2 agregati va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamg'arma qo'yilmalarini kiritgan;

M-4 agregati - M-3 agregati hamda yillik tijoriy banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AQSh da pul massasini aniqlash uchun 4ta pul agregati, Yaponiya va Germaniyada - 3ta, Angliya va Frantsiyada - ikkita pul agregatidan foydalaniladi.

Pul massasi tarkibi va dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan to'g'ri pul-kredit siyosati olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya Federatsiyada muomaladagi jami pul massasi hisob-kitobi uchun quyidagi pul agregatlari qo'llaniladi.

M-O agregati - naqd pullar;

M-1 agregati - M-O agregati va hisob-kitob, joriy va boshqa schyotlar (maxsus schyotlar, kapital qo'yilmalar schyotlari, akkreditiv va chek schyotlari, mahalliy byudjet schyotlari, byudjet, kasaba, uyushmalari jamoat va boshqa

tashkilotlarning schyotlari, davlat sug'urta mablag'lari, uzoq muddatga kreditlash fondi) dagi mablag'lar tijorat banklariga qo'yilmalar va jamg'arma banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlarning yig'indisiga teng;

M-2 agregati - M-1 agregati va jamg'arma banklaridagi muddatli qo'yimlardan iborat;

M-3 agregati - M-2 agregati hamda depozitli sertifikatlar va davlat zayom obligatsiyalari yig'indisidan iborat.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga bo'lish mumkin, ya'ni pul massasining aktiv qismi - bu pul mablag'larining xo'jalik faoliyatidagi turli xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq qismi va ikkinchisi passiv qism - jamg'armadagi pullar va schyotlardagi qoldiqlar hisoblanadi.

Pul massasi naqd pullardan tashqari muddatli schyotdagi mablag' va jamg'armalarni, depozit sertifikatlari, investitsion fondlarning aktsiyalarini o'z ichiga oladi. Pul massasining yuqoridagi elementlari «kvazi» - qariyb pullar deb ham yuritiladi. Kvazi - pullar likvid aktivlar bo'lib, ular tez orada pulga aylanishi mumkin.

O'zbekistonda pul massasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat.

M_0 - naqd pullar;

M_1 - M_0 q schyotlardagi pul qoldigi q mahalliy byudjet mablag'lari q byudjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

M_2 - M_1 q Yoalq bankidagi muddatli jamg'armalar;

M_3 - M_2 q sertifikatlar q maqsadli zayom obligatsiyalari q davlat zayom obligatsiyalari q xazina majburiyatlari.

Pul agregatlari M_1 va M_2 ning bir-biridan farqi M_2 ning o'z tarkibiga yaqin orada pulga aylanishi mumkin bo'lgan «kvazi» - qariyb pullarni olishdadir.

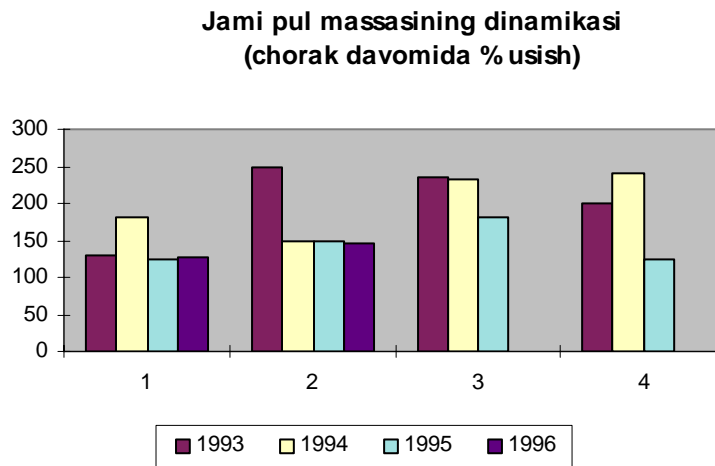
O'zbekistonda oxirgi yillarda pul agregatlari hisob qilinadigan bo'ldi.

1995 yilda nominal pul massasi M_2 pul massasining 1994 yildagi o'sish darajasidan 1,5 marta kam bo'lgan. Markaziy bank tomonidan inflyatsiyaga qarshi olib borilayotgan chora - tadbirlar natijasida pul massasini o'sish sur'atlari qisqarib bormoqda. 1996 yilning birinchi yarimida pul massasining o'sishi 1995 yilning

birinchi yarim yilligiga nisbatan 7,6% hisobida va 1994 yil darajasidan 2 barabarga kam bo'lgan.

1996 yil boshida muomalaga naqd pul chiqarish hajmi 1995 yildagi 20,7% o'rniga 15,8% ni tashkil qilgan.

1 - diagramma

Pul massasining turli xil ko'rsatkichlarini ishlatish pul muomalasi holatini tahlil qilishga turli tomonlardan yondashishga imkon beradi.

Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o'zgarishi muomaladagi pul massasining o'zgarishi natijasi va pulning aylanish tezlashganligi natijasi bo'lishi mumkin.

Pulning aylanish tezligi - pul muomala vositasi va to'lov vositasi sifatida amal qilgandagi uning harakat ko'rsatkichidir. Uni miqdorini hisoblash qiyin, shuning uchun uni hisob-kitob qilishda bilvosita ma'lumotlardan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda asosan pul aylanish tezligi o'sishining ikki ko'rsatkichi hisoblanadi:

- daromadlar aylanma oborotida pulning muomalada bo'lish tezligi ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich yalpi milliy mahsulot (yamm) yoki milliy daromadning pul massasiga, aniqrog'i M-1 yoki M-2 pul agregatiga nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkich pul muomalasi va iqtisodiy rivojlanish jarayoni orasidagi o'zaro aloqadorlikni ko'rsatadi;

- to'lov oborotida pulning aylanuvchanlik ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich joriy bank schyotlari bo'yicha o'tkazilgan mablag'lar yig'indisining pul massasi o'rtacha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Pulning aylanish tezligining o'zgarishi umumiy iqtisodiy (iqtisodiyotning tsiklik rivojlanishi, iqtisodiy o'sish, narxlar su'ratlari), to'la monetar (to'lov oboroti tarkibi, kredit operatsiyalari va o'zaro hisob-kitoblarning rivojlanishi, pul bozorida foiz stavkalarining darajasi va h.k. lar) omillariga bog'liq.

Pul aylanishining tezlashuviga metall pullarning kredit pullar bilan almashtirishishi, o'zaro hisob-kitoblar tizimining rivojlanishi, banklar ishiga EYoM ning kiritilishi, pullik hisob-kitoblarda elektron vositalarining ishlatilishi yordam beradi.

Pul qadrsizlangan hollarda iste'molchilar pullarining to'lov qobiliyatini saqlab qolish uchun tovarlar ko'proq xarid qiladilar. Bu esa pul aylanishini tezlashtiradi. Boshqa ko'rsatkichlar o'zgarish bo'lganida pul aylanishining tezlashishi pul massasi oshishini bildiradi.

Tayanch so'zlar

pul oboroti;	to'lov talabnomasi;
naqd pul oboroti;	to'lov topshiriqnomasi;
naqdsiz pul oboroti;	veksel;
to'lov oboroti;	chek;
tovar operatsiyalari;	pul muomalasi;
tovarsiz operatsiyalari;	pul massasi;
hisob-kitob;	pul agregatlari;
memorial order;	hujjatlar aylanishi;
inkasso topshirig'i;	plastik kartochkalar;
akkreditiv;	elektron pullar.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Pul oboroti deganda nimani tushunasiz?
2. Naqd pul oboroti nima va uning o'ziga xos xususiyatlari?
3. Naqd pulsiz pul oboroti va uni ishlatish ko'lami?
4. Elektron pul tizimining mazmuni va uning ahamiyati.
5. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning alohida shakllariga tavsif bering?
6. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillarini sanab o'ting?
7. Pul muomalasi qonuni nima?
8. Pul massasi va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
9. Pul agregatlariga izoh bering?
10. Pul muomalasini barqarorlashtirish yo'llari nimalardan iborat?

IV BOB. INFLYATSIYA VA PUL MUOMALASINI BARQARORLASHTIRISHNING USULLARI

1-§. Inflyatsiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari

Inflyatsiya lotincha «inflatio» so'zidan olingan bo'lib «ish», «bo'rtish», «ko'pchish» degan ma'noni anglatadi. Bu so'z XIX asrning o'rtalaridan boshlab iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy termin sifatida ishlatilguncha qadar, u tibbiyotda xavfli o'sma kasalini ifodalashda qo'llanilgan.

Tarix haqiqatda ham bu so'zning har tomonlama xavfli ekanligini ko'rsatdi. Chunki inflyatsiya qandaydir alohida olingan bozorda tovarlar va xizmatlar narxining o'sishidagina iborat bo'lmasdan, bu umumiy iqtisod uchun xavfli hodisadir. Inflyatsiya so'zining iqtisodiy o'girtmasi - muomalada mavjud bo'lgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan ko'p pul chiqarish degan ma'noni anglatadi.

Iqtisodda inflyatsiyaning yakuni tovarlar bahosining o'sishiga, qoniqtirilmagan, lekin qisman to'lanishi mumkin bo'lgan talablarning vujudga kelishga olib keladi. Odatda inflyatsiyaning bu turi - klassik inflyatsiya deb yuritiladi.

Inflyatsiya so'zi pul muomalasi sohasida AQSh ning Shimoliy va Janubiy shtatlari o'rtasida fuqarola urushi bo'lganda muomalaga juda ko'p miqdorda (450 mln. grin bek) qog'oz dollar chiqarilgan vaqtdan boshlab qo'llanila boshlagan. Ularning sotib olish qobiliyati ikki yildan keyin 50 foizlargacha tushib ketgan. Agar tarixga e'tibor beradigan bo'lsak, urush va boshqa ofatlar sababli davlat xarajatlarning oshib ketishi, inflyatsiya bilan uzviy bog'liq. Masalan, Angliyada kuchli inflyatsiya XIX asrning boshida Napoleon bilan urush davrida, Frantsiyada - frantsuz revolyutsiyasi davrida, Rossiyada XIX asrning o'rtalarida namoyon bo'lgan. Germaniyada juda yuqori sur'atlardagi inflyatsiya 1923 yillarda bo'lib, muomaladagi pul massasi 496 kvintillion markagacha etgan va pul birligi trillion marta qadrsizlangan. Bu tarixiy misollar ko'rsatadiki, inflyatsiya hozirgi davr jarayoni bo'lmasdan, tarixan mavjud bo'lgan jarayondir.

Inflyatsiya va uning rivojlanishi alohida olingan mamlakatda ma'lum xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Yoozirgi davr inflyatsiyasi, o'tgan davr inflyatsiyasidan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Oldingi inflyatsiyalar vaqtinchalik bo'lib, ular odatda urush vaqtida harbiy xarajatlarni qoplash uchun qog'oz pullar chiqarilishi natijasida yuzaga kelgan. Biror daromad olmasdan turib, ya'ni ishlab chiqarish va tovarooborot sur'atlarini oshirmasdan yoki bu ko'rsatkichlar kamayib ketgan holda davlat tomonidan bo'ladigan xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy yo'llaridan biri qog'oz pullarni muomalaga chiqarishdan iborat bo'lgan. Natijada muomalaga chiqarilgan pullar, muomala uchun zarur bo'lgan oltin miqdoridan oshib ketgan va pulning real qiymati uning nominal qiymatidan tushib ketgan, ya'ni, xaqiqatda pul birligi o'zida ko'rsatilganidan kam oltin miqdorni ifoda qila boshlagan.

Oldingi inflyatsiyalarning yana bir xususiyati shundaki, ular ma'lum davrda namoyon bo'lgan. Yoozirgi davr inflyatsiyasi esa odatda doimiy (xronik) xarakterga ega bo'lib xo'jalik hayotining barcha sohalarini qamrab olishi bilan, pul omillaridan tashqari boshqa iqtisodiy omillarga ta'sir qilishi bilan farqlanadi.

Oxirgi yillarda inflyatsiya tez-tez uchrab turadigan jarayon bo'lib, sifati ham o'zgarib bormoqda. Buning sababi shundaki, hozirgi kunlardagi inflyatsiya: birinchidan, uzluksiz baholarning oshishiga; ikkinchidan pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida umumxo'jalik mexanizmining ishdan chiqishiga olib keladi. XX asr inflyatsiyasining asosiy sababi tovar kamyobligigina bo'lib qolmasdan, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishda krizislar mavjudligi bilan ifodalanadi.

Yoozirgi davr inflyatsiyasi birinchidan; pul talabining tovar taklifidan oshishi natijasida pul muomalasi qonunining buzilishi; ikkinchidan; - ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarning salmog'ining o'sishi natijasida tovarlar bahosining oshishi va shu sababli pul massasining ortib borishi bilan ifodalanadi.

Inflyatsiyaning asosiy sababi - bu xalq xo'jaligining turli sohalarida o'rtasida vujudga kelgan nomutanosiblikdir. Bu avvalambor, jamg'arma va iste'mol o'rtasidasidagi, talab va taklif, davlatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muomaladagi pul massasi va xo'jaliklarning naqd pulga bo'lgan talabi o'rtasidagi nomutanosibliklardan iboratdir.

Inflyatsiyani yuzaga keltiruvchi omillarga qarab uning sabablarini ichki va tashqi sabablarga bo'lish mumkin.

Inflyatsiyaning ichki omillari monetar-pul siyosati bilan va xo'jalik faoliyati bilan bog'liq turlariga bo'linadi. Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq omillar bu xo'jalikdagi va iqtisoddagi mutanosiblikning buzilishi, ishlab chiqarishda yakka hukmronlikka yo'l qo'yish, iqtisodning tsiklik rivojlanishi, investitsiyalashda nomutanosiblik, baholarni tashkil qilishda davlatning yakka hokimligi, kredit siyosatining notug'ri olib borilishi va boshqalar hisoblansa, pul bilan bog'liq omillarga davlat moliyasi sohasidagi krizislar; davlat byudjetning defitsiti, davlat qarzlarning o'sishi, pul emissiyasi, pul muomalasi qonunining buzilishi, kreditlashda avtomatizmga yo'l qo'yish va boshqalar kiradi.

Inflyatsiyaning tashqi omillariga jahon iqtisodida bo'lgan krizislar, (xom ashyo, yoqilg'i, valyuta bo'yicha) davlatning valyuta siyosati, davlatning boshqa davlatlar bilan tashqi iqtisodiy faoliyati, oltin va valyuta zahiralari bilan bo'ladigan noqonuniy operatsiyalar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishida yuzaga keluvchi disproportsiyalar sababli tovarlar va xizmatlar bahosining umumiy yoki to'xtovsiz o'sishi va natijada pul muomalasi qonunining buzilishi oqibatda pul biriligining qadrsizlanishiga inflyatsiya deb aytiladi.

Inflyatsiya quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Tovar va xizmatlar bahosining uzluksiz va tartibsiz o'sib borishi natijasida pulning qadrsizlanishi va uning sotib olish qobiliyatining tushib borishi;
2. Chet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursining tushib ketishi;
3. Milliy pul birligida oltin narxining oshib borishi va boshqalar.

Ba'zi bir iqtisodchilarimizning¹ fikricha inflyatsiya - bu barcha tovarlar baholarining oshishini bildirmaydi. Inflyatsiya juda tez o'sgan taqdirda ham ayrim tovarlar bahosi barqaror bo'lib qolishi, boshqalarniki tushishi ham mumkin ekan.

---

¹ Kembell R., Makkonel, Stenli L. Bryu «Ekonomiks» M.: 1993 g. s. 163

Jo'raev T.T., Jo'raev A.D. «Pul kapital va xazina mollari bozori. Moliya, kredit-bank tizimi va davlatning soliq siyosati» T.: 1994 y.

Bizning fikrimizcha, bunday xulosalar 70-80 yillarning inflyatsiyasiga mos kelishi mumkin.

Albatta, inflyatsiya davrida baholarning oshishi doim bir xil sur'atlarda bo'lmasdan, sakrab turadigan bo'lishi mumkin. Lekin, ba'zi tovarlar bahosining tushishi yoki barqaror bo'lib turishi XX asrning inflyatsiyasi uchun mos deb to'liq ishonch bilan uqtira olmaymiz. Ba'zida davlat aralashuvi bilan aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan ayrim bir tovarlar bahosining ma'lum davrda barqaror ushlab turish mumkin, ammo inflyatsiyaning kuchayib borishi shu tovarlar baholarining ham oxir oqibatda oshishiga olib keladi. Bizning fikrimizcha, baholar oshishi to'g'risida gapirganda, inflyatsiya darajasida baholar oshishi va umuman baholar oshishi tushunchalarini to'g'ri talqin qila olish kerak. Masalan, xamma vaqt ham ba'zi tovarlar bahosining oshishi inflyatsiyani anglatmasligi mumkin. Tovarlar bahosi oshishi inflyatsiya bo'lmagan davrda, oltin pul muomalasi sharoitida ham bo'lishi mumkin.

2-§. Inflyatsiyaning turlari va toifalari

Xalqaro amaliyotda bozorda tovarlar va xizmatlar bahosining o'sib borishiga qarab inflyatsiyani bir necha turlarga bo'lib qaraladi:

- sudraluvchi inflyatsiya. Baholarning o'rtacha yillik o'sishi 5-10% dan oshmaydi. Inflyatsiyaning bu turi ko'proq rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab baholar oshishi 3-4% atrofida ham bo'lishi mumkin. Bu inflyatsiya aksincha ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishni rag'batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Pulning qiymati barqarorligidagi o'zgarish sezilmasligi mumkin.
- shiddatli inflyatsiya. Baholarning o'rta yillik o'sishi 10-100% (ba'zida 200% gacha) bo'lishi mumkin. Inflyatsiyaning bu turi rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq uchraydi.
- giperinflyatsiya. Baholarning o'sish sur'atlari yiliga 200% dan oshib ketadi. Bu inflyatsiya mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishining inqirozli davriga mos keladi va u iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Yoozirgi davrda XVF baholar oyiga 50% dan oshgan vaqtda bu giperinflyatsiya deb qabul qilgan. Giperinflyatsiya davrida baholar kun sayin oshib boradi va baholar bilan ish haqi o'rtasidagi farq juda yuqori bo'ladi. Aholining yashash sharoiti qiyinlashadi, korxonalar faoliyati yomonlashadi. Xo'jalik faoliyati, bozor faoliyatida naturallashtirish avj oladi.

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablariga qarab uning ikki toifasini ko'rsatish mumkin: talab inflyatsiyasi va ishlab chiqarish bilan bog'liq inflyatsiya (taklif inflyatsiyasi).

Talab inflyatsiyasi. Inflyatsiyaning bu an'naviy turi talab oshib ketganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish sohasi aholining talabini to'la qondira olmaydi, taklifga nisbatan talab oshib ketadi. Natijada tovarlar bahosi o'sadi. Kam miqdordagi tovarlarga ko'p pul massasi to'g'ri keladi.

Talab inflyatsiyaning yuzaga kelish sabablari quyidagilardan iborat.

a)harbiy xarajatlarning o'sishi va iqtisodning militarlashuvi.

Yoarbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar muomalaga keragidan ortiqcha pul chiqarishning omili hisoblanadi.

b) davlat qarzlarning o'sishi va byudjet defitsitining mavjudligi.

Byudjet defitsiti odatda zayomlar chiqarish yoki banknotalar emissiya qilish yo'li bilan qoplanadi. Bu o'z navbatida qo'shimcha muomala vositalari bo'lishiga, qo'shimcha talab yuzaga kelishiga olib keladi. O'zbekistonda byudjeti defitsitini qoplash yuqorilardagidan tashqari 1996 yildan boshlab davlat qisqa muddatli majburiyatlarini (DQMO) sotish orqali ham qoplanmoqda.

v) Xalq ho'jaligiga ortiqcha kreditlar berish natijasida muomalada kredit bilan bog'liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi.

g) Chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutaning qadri oshadi.

d) Xalq xo'jaligining etakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investitsiyalash ham oborotga qo'shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishiga olib keladi.

Shunday qilib, talab inflyatsiyasi umumiy talabning o'sishi natijasida baholar o'sishi bilan namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq (taklif) inflyatsiyasi.

Bu inflyatsiyaning sabablari quydagilar bo'lishi mumkin:

a) har xil jarayonlar va tarkibiy o'zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman xalq xo'jaligi bo'yicha ishlab chiqarish hajmi, binobarin, tovarlar bo'yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarining foyda hajmi qisqaradi.

b) har xil yangi xizmat turlari paydo bo'ladi ishlab chiqarishga nisbatan kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug'iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo'lgan baho oshib boradi.

v) aholini sotsial jihatdan himoyalash maqsadida ish haqining oshishi, tovarlar bahosining oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k. bu zanjir uzluksiz davom qilish mumkin.

Inflyatsiyada nafaqat chakana baho, balki ulgurji baho ham oshib boradi. G'arb mamlakatlarida inflyatsiyaning asosiy ko'rsatkichi qilib chakana baholarning o'zgarishi (oshishi) qabul qilingan. Agar ma'lum davrda baholar ikki marta ohsa, pul ham ikki marta qadrsizlangan deb hisoblanadi.

Chakana baholar o'sishini hisoblash maxsus davlat organlari tomonidan aniqlanadigan baholar indeksiga asoslanadi. Baxolar indeksini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi qilib (yuz foiz deb) bazis yili olinadi va joriy yilda baholar o'zgarishi, o'rtacha yillik o'sishi sur'ati hisoblanishi mumkin.

Baholar indeksi bu joriy yildagi tovarlar va xizmatlar bahosi yig'indisi, ya'ni, tovarlar bozor savati bahosining shu tovar va xizmatlarning bazis yildagi umumiy bahosi, ya'ni bozor savati bahosiga nisbati sifatida aniqlanishi mumkin. Yuqoridagi fikrni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin.

$$\text{joriy (1997) yilda Baholar indeksini} = \frac{\text{joriy (1997) yilda bozor savati}}{\text{bazis yilda aynan bozor savat bahosi (masalan 1990 yil)}} \times 100$$

Baholar indeksini hisoblashda iste'mol tovarlar bahosining indeksi katta ahamiyatga ega. Baholar indeksi turli usullarda baholar darajasini solishtirishga imkon beradi. Joriy yildagi baholar indeksining bazis yildagi baholar indeksiga nisbatan oshishi - inflyatsiya - «Baholar darajasining oshishi» dan, baholar indeksining kamayishi-deflyatsiya-«Baholar darajasining kamayishi» dan dalolat beradi.

Aytaylik bazis davr 1990 yil bo'lsin (Baholar darajasi 100% deb olamiz) va 1997 yilda baho darajasi 350. Demak 1990 - 1997 yillarda baholar 3,50 marta yoki 250% ga oshgan, yoki 1990 yilda biror tovar 100 so'm turgan bo'lsa, 1997 yilda shu tovar 350 so'm turadi.

Iste'mol tovarlar bahosi indeksidan tashqari ba'zi guruh tovarlar va xizmatlar masalan, kiyim, oyoq kiyimlar, transport, uy joy xizmatlari va boshqalar bo'yicha baholar indekslarini hisoblash mumkin.

Baholar indeksiga asoslanib inflyatsiya sur'atlarini aniqlash mumkin. Buning uchun joriy yil baholar indeksidan bazis davr baholar indeksini chegirib, bazis davr baholar indeksiga bo'lamiz. Masalan, 1990 yilda iste'mol tovarlarning baho indeksi 110, 1997 yilda 140 bo'lsa, 1997 yilda inflyatsiya sur'ti quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Inflyatsiya sur'ati} = \frac{140 - 110}{110} \times 100 = 27,27\%$$

Demak, 1997 yilda inflyatsiyaning o'sish sur'atlari taxminan 27,3% teng bo'ladi.

Inflyatsiyaning o'sish sur'atlari to'g'risida gapirganda, uning rivojlanishini son jihatdan aniqlanishning boshqa yo'li ham mavjud. Buning usul «70 lar qoidasi» deb ataladi. Agar har yili inflyatsiya darajasi ma'lum bo'lsa, baholar ikki karra oshishi uchun necha yil kerak ekanligini aniqlash mumkin. Buning uchun «70» ni har yilgi inflyatsiya darajasiga bo'lish kerak. Masalan, inflyatsiyaning har yillik darajasi 5% bo'lsa, baholar darajasi 14 yildan keyin, ikki karra oshishi kerak. Agar har yillik inflyatsiyasi darajasi 20% bo'lsa, baholar darajasi 3 yildan keyin ikki karra oshishi kerak.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu usul hamma vaqt ham, masalan, inflyatsiyaning o'sishi sur'atlari yuqori, (har kuni, oyda o'zgarib boradigan) bo'lsa, qulay hisoblanmaydi «70 lar qoidasi» aholi jamg'armalarining, real yoki milliy mahsulot hajmining ikki marta oshishi uchun necha yil kerak ekanligini to'g'ri aniqlab berishga imkon beradi.

Pulning qadrsizlanish darajasi alohida olingan mamlakatda har xil bo'lishi mumkin. Inflyatsiya darajasi rivojlangan mamlakatlarda pastroq va u tez o'tishi, iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda uning darajasi yuqori, surunkali va «davolash» ham ko'proq vaqt talab qilishi mumkin. Masalan, 1971 - 1984 yillarda baholar o'sishi sur'atlarni oladigan bo'lsak, u rivojlangan mamlakatlarda 4,9% dan (Germaniya), 71% (Jazoir) gacha bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda 8,5% dan

(Yoindiston), 153% ga (Argentina) etgan. Inflyatsiyaning namoyon bo'lishi har bir mamlakat iqtisodining rivojlanish darajasiga, milliy xo'jalik faoliyatiga va xususiyatiga, milliy an'nalariga, mintaqaviy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanish xususiyatlariga bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin.

Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerika mamlakatlari - Argentina, Braziliya, Peru kabilar kiradi. Bu davlatlarga surunkali davlat byudjeti defitsiti, iqtisodiy muvozanatning yo'qligi asosiy va oborot fondlar qiymatining doimo indeksatsiya qilinishi, milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi.

Bu mamlakatlarda surunkali byudjet defitsitini emissiya yo'li bilan moliyalashtirish natijasida yillik pul qadrsizlanishi bir necha ming foizga etishi kuzatilgan.

6-jadval

Lotin Amerika mamlakatlarida chakana baholar
dinamikasi (yilda o'zgarish, %)

Mamlakatlar	1987	1989	1990
Nikaragua	1347,9	3452,4	8500,0
Peru	114,5	2948,8	8291,5
Argentina	174,8	3731,0	1832,5
Braziliya	365,9	1765,0	2359,9

Argentina, Chili kabi mamlakatlarda inflyatsiya pul kadrini emirib tashlashi natijasida oddiy biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur bo'lgan.

1983 yilda iyungacha, ya'ni muomalada eski peso bo'lganda Argentinada bir juft tufli etti million peso, engil mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak bo'lgan.

Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tug'dirgan. Bir necha marta o'tkazilgan denominatsiyalar pul qadrsizlanishini tuxtatishga asos bo'la olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bo'lgan inflyatsiya darajasini baholar indeksidan ham ko'rish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indeksleri bir necha sonlardan iborat bo'lgan. Masalan, Chilida 1971-1984 yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu ko'rsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganini, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. Yuqoridagi jadval ma'lumotlari ko'rsatib turibdiki, 1990 yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500%, Peruda - 8291,5%, Braziliyada - 2359,9% ga oshgan.

Ikkinchi guruh mamlakatlar: Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriya kabi mamlakatlarda ham iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar - defitsitni moliyalashtirish, xalq-xo'jaligiga ko'p kreditlar ajratish inflyatsiyani bo'lishini ta'minlamoqda. Bu mamlakatlarda inflyatsiya shiddatli xarakterga ega bo'lib, baholarning yillik o'sishi 30-40% atrofida, ba'zida undan yuqori bo'ladi. Inflyatsiya sur'atiga qarab jamg'armalar, to'lovlar bo'yicha indeksatsiya o'tkazib boriladi, ishsizlik oshib bormoqda.

Uchinchi guruhga: Yoindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filippin kabi mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo'lib, eksportdan valyuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflyatsiya sur'ati 5-20% atrofida va qisman indeksatsiya o'tkazilib turiladi.

To'rtinchi guruh davlatlar - Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Baxreyn, Arabistonda - iqtisodiy muvozanatning mavjudligi, inflyatsiya sur'atlarining sustligini ko'rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflyatsiya 2-6% tashkil qiladi va uni sudraluvchi inflyatsiya deb qarash mumkin.

Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib boriladi. Ishsizlik boshqa mamlakatlarga nisbatan kam, iqtisodi rivojlangan bozor sharoitida boshqariladi. Eksport hajmi va chet el valyutasi tushumining yuqoriligi, inflyatsiyaning oldini olishda katta rol o'ynaydigan omil hisoblanadi.

O'zbekistondagi inflyatsiya bu mustaqil O'zbekiston zaminida vujudga kelgan inflyatsiya emas. Tarixan bu inflyatsiya sobiq SSSR da yuzaga kelgan. Bu inflyatsiyaning umumiy iqtisodiy sababi davlat boshqaruvida iqtisodga nisbatan siyosatga ko'p e'tibor berganidadir. Natijada ishlab chiqarish sur'atlari tushib ketdi. Tovar kamyobligi yashirin jarayon bo'lib, tovarlarni ishlab chiqarish uchun ko'p xarajat qilinsada (xom ashyolarning narxi yuqoriligi tufayli) tovarlar past bahoda sotilgan. Farq davlat byudjetidan qoplana borgan. 1992 yilning boshidan erkin baholarga o'tish natijasida (oziq ovqat va yoqilgi resurslardan tashqari) inflyatsiya yuzaga otilib chiqdi va tez sur'atlar bilan rivojlanib ketdi.

Shu tufayli O'zbekistondagi inflyatsiya sobiq SSSR davrida yuzaga kelgan inflyatsiyaning qoldig'idir va uni davolash uzoq vaqtni talab qiladi.

Sobiq SSSR da, jumladan O'zbekistonda 90-yillardagi inflyatsiya-sining asosiy sabablari - iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, ishlab chiqarish sur'atlarining tushib ketishi natijasida rejali iqtiso-diyotdagi inqiroz;

-mahsulotlar sifatining, mehnat unumdorligining pastligi;

-ishlab chiqarishda xarajatlar salmog'ining oshib ketishi, behuda sarflar, iqtisod printsiplariga rioya qilmaslik va boshqalar hisoblanadi.

Undan tashqari, rivojlangan bozor sharoitiga o'tmasdan turib baholarning erkinlashuvi, tovar massasi ustidan ba'zi bo'limlarining yakka hukmronlik o'rnatishi, baholarni xoxlagacha boshqarish, kredit, moliya siyosatlarini noto'g'ri olib borish, iqtisodning «dollarlashuvi», «rubl zona»sining emirilishi, valyuta tushumlari va milliy boylikning chetga oqib ketishi va boshqalar inflyatsiya jarayonining yana rivojlanishiga olib kelgan.

Inflyatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holga olib keladi:

- ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollari to'g'onoq bo'ladi.

- kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o'tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko'ra savdo sohasidagi kapital tezroq va ko'proq foyda keltiradi;

- baholarning o'zgarib turishi olib-sotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo'lganda sotish jarayoni, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;
- kredit berish jarayonlari cheklangan bo'ladi. Qarz oluvchilar ko'payadi-yu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin;
- davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.q.

2. Aholining kam daromad oluvchi qismining sotsial jihatdan ahvoli yomonlashadi. Ularning real daromadlari kamayadi. Nominal daromadning baholar o'sishidan tushib ketishi natijasida aholining hayot darajasi pasayadi. Ayniqsa, nafaqa, davlat tashkilotlaridan maosh oluvchilarning ahvoli qiyinlashishi mumkin. Inflyatsiya aholi jamg'armalarininig qadrsizlanishiga olib keladi. Ba'zida inflyatsiya aholi ba'zi qatlamlarining (savdo-sotiq sohasida) boyishiga olib keladi.

Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni indeksatsiya qilib boradi.

3-§. Pul muomalasini barqarorlashtirish va inflyatsiyani bartaraf qilish yo'llari

Inflyatsiyaning har tomonlama avj olib ketishi mamlakatda sotsial va itisodiy jihatdan qarama-qarshiliklar yuzaga kelishiga olib keladi. Shuning uchun davlat inflyatsiyaning oldini olish, pul muomalasini barqarorlashtirish chora - tadbirlari ishlab chiqadi. Inflyatsiyaga qarshi kurashning asosiy shakllari: inflyatsiyaga qarshi siyosat va pul islohoti hisoblanadi.

Yoar davlatda pul muomalasi ma'lum qonun-qoidalar asosida tartibga solib turiladi.

Oldingi markazlashgan, rejali boshqaruvga asoslangan iqtisodiy tizimda pul muomalasi rejalashtirish asosida boshqarib kelingan. Aholining daromadi va harajatlarini davlat tomonidan muvofiqlashtirib turilgan. Tovar ishlab chiqarishni kengaytirish, aholiga kreditga tovar berish, baholar tizimini o'zgartirib turish va hakazolar. Barcha jarayonlar davlat tomonidan boshqarilgani uchun pul muomalasi qonuni buzilganda davlat o'z vakolati doirasida narxlarni o'zgartirish yo'li bilan, pul reformasi bilan pul muomalasini tartibga solib kelgan.

Bozor iqtisodi sharoitida pul muomalasi ma'lum usullar yordamida tartibga solib turiladi.

Bizning davlatimizda pul muomalasini tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qo'yidagi usullardan foydalanadi.

1. Majburiy rezerv stavkasi normasini belgilash.
2. Tijorat banklarini ochiq bozorda qatnashishi.
3. Markazlashgan kreditlar uchun qayta moliyalashtirish stavkasini o'rnatish.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunga ko'ra Markaziy bank tijorat banklariga minimal majburiy rezerv bo'yicha mablag'larni maxsus schyotda saqlab turish majburiyatini yuklash huquqiga ega. Bunday rezervlar normalari bankning majburiyatlari turiga, omonat va muddatiga qarab belgilanadi. Bu mexanizm asosan tijorat banklarining likvid mablag'lari hajmini muvofiqlashtirish uchun foydalanadi.

Bu bilan Markaziy bank tijorat banklarining kredit berish qobiliyatiga ta'sir etadi. Kredit, ma'lumki o'z navbatida pul massasining ko'payishiga, baholarning o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun majburiy norma tez-tez o'zgartirilmaydi, chunki u muomalada pul massasini tebranib turishiga va oxiri iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Majburiy rezerv ajratmalari foyizlari oldingi yillarda qo'yidagicha belgilangan:

02.09.92 dan - 15%

01.01.93 dan - 20%

01.05.94 dan - 30%

01.01.95 dan - 30%

01.07.96 dan - 25%

Markaziy bank tijorat banklarga kreditlar bo'yicha qayta moliyalashtirish stavkasini belgilab beradi. Bu stavka tijorat banklari beradigan kreditning bahosini aniqlash asos bo'lib xizmat qiladi. Qayta moliyalashtirish siyosati tijorat banklarining boshqa manbalaridan mablag'lar jalb qilishiga ta'sir etmaydi. Markaziy bank oqilona qayta moliyalashtirish stavkalarini o'rnatib tijorat banklarini likvidlik darajasini muvofiqlashtirib turadi. Markaziy bankning kredit siyosati xalq xo'jaligini hal qiluvchi bo'g'inlarini kreditlash va undan ratsional foydalanishga qaratilgan qayta moliyalashtirish stavkasi oldingi yillarda qo'yiidagicha belgilanagn.

01.01.94 dan - 40%

01.10.94 dan - 225%

01.03.95 dan - 300%

01.07.95 dan - 120% (oyiga 10%)

01.08.95 dan - 84% (oyiga 7%)

01.07.96 dan - 60% (oyiga 5%)

01.08.96 dan - 48% (oyiga 4%)

01.08.97 dan - 39,6 (oyiga 3,3%)

hozirgi vaqtda-20 (oyiga 1,66%)

Yoozir ko'pgina davlatlarda pul muomalasini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalanilmoqda. Bu hozirgi ko'p qo'llanadigan

monetar siyosatning bir usuli hisoblanadi. Bu usul tijorat banklarining likvidlik darajasiga tezda ta'sir o'tkaza oladigan eshiluvchan (moslanuvchan), amaliy va operativ usul hisoblanadi. Bu usulni boshqalaridan farqi shundaki, uni zaruriyatga qarab va xohlagan miqdorda o'tkazish mumkin. Bu mexanizm bozorni rivojlanish tendentsiyasiga qarab pul muomalasini barqarorlashtira olishi mumkin. Markaziy bankning ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish huquqi qonunda belgilangan. Bunda oldi - sotdi ob'ekti bo'lib davlat qimmatbaho qog'ozlari va Markaziy bank o'zi chiqargan qarz majburiyatlari bo'lishi mumkin. Yoozrigacha muomalada Markaziy bankning uch oy muddatda so'ndiriladigan depozit sertifikatlari yurgan bo'lsa, 1996 yil mart oyi oxirida GKO (davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO)) chiqariladi. Bu tijorat banklari va korxonalarining mablag'larini xavf-xatardan saqlash va daromad olish imkonini beradi.

Davlat qimmatbaho qog'ozlar bozori O'zbekiston uchun yangi hodisa hisoblanadi. DQMO ni kiritish birinchidan, Moliya vazirligiga o'z joriy xarajatlarining bir qismini inflyatsiyadan xoli manba hisobidan qoplashga, ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zlarining bo'sh mablag'larini foyda olish evaziga investitsiya qilish mumkinligiga imkoniyat yaratdi.

DQMO larning birlamchi bozori Markaziy bank valyuta birjasida tijorat banklari ishtirokida chiqariladi.

Zarur bo'lsa obligatsiya egasi ikkilamchi bozorda o'z foydasi evaziga uni sotishi mumkin.

Shunday qilib, Markaziy bank pul muomalasini barqarorlashtirish uni tartibga solish borasida barcha vakolat va huquqiy normalarga ega.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan usullar ko'pgina davlatlarda qo'llaniladi. Davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib boshqa selektiv usullardan ham foydalanishi mumkin. Bu usullarni maqsadi kreditlash hajmiga va umumiy pul massasiga ta'sir o'tkazib borishdir. Bu usullarni har davlat o'zini rivojlanishi darajasiga qarab qo'llashi mumkin.

Masalan, rivojlangan davlatlarda asosan ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalaniladi. Yuqoridagilarni tahlil qilsak, har usul u yoki bu yo'l bilan

(bevosita yoki bilvosita) muomaladagi pul massasini kamayishiga yoki ko'payishiga ta'sir qiladi.

Iqtisodiyotdagi ahvolga qarab Markaziy bank o'zining pul- kredit sohasidagi strategiyasini aniqlaydi. Bundan tashqari mamlakatdagi pul muomalasi hukumat tomonidan chiqarilgan qaror va buyruqlar bilan ham boshqariladi. Bunga misol qilib korxonalar tashkilotlarini kassa tushum rejasini bajarishi ustidan qattiq tazorat o'rnatish, barcha savdo shohobchalarini inkassatsiyaga tortish, aholini o'z daromadini davlat banklarida saqlashga targ'ib qilish va ishontirish, qimmatli qog'ozlar bozorini kengaytirish, hisob cheklaridan keng foydalanish, bank tizimini takomillashtirish, ya'ni elektron kartochkalarini joriy qilish va boshqalar bularning hammasi muomaladgi pul massasining kamayishiga, emissiya miqdorining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

4-§. Pul islohotlari va uni pul muomalasini barqarorlashtirishdagi o'рни

Pul islohoti deb pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. Pul islohoti metall pul muomalasi davrida, ikkinchi jahon urushidan keyin - oltin deviz, oltin dollar muomalasi davrida o'tkazildi.

Sobiq SSSRda pul islohati 1922 - 24 yillarda, 1947 yillarda o'tkazildi.

O'zbekistonda pul islohoti 1994 yilda o'tkazildi va respublika mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga qarab davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan sharoitida faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin. Pul islohoti, ya'ni nullifikatsiyada kuchli qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi. Masalan, Sobiq SSSRda 1922-24 yillarda sovnaklarning kuchli qadrsizlanishi natijasida 1 rubl 50 mlrd. sovnakga almashtirilgan. Urushdan keyingi Germaniyada giperinflyatsiya natijasida 1924 yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadrsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka : 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

Revalvatsiya - bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat. Masalan, birinchi jahon urushidan keyin 1925-1928 yillar- da o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. Ikkinchi jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollarning valyuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971 yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya - bu milliy valyuta kursining chet el vayutasiga nisbatan tushishidir. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya pulning oltin miqdorining tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971 yilda AQSh dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973 yil fevralda 10% ga kamaytirilgan. Suzuvchi valyuta kurslariga o'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valyuta kurslari asosida olib boriladi.

Denominatsiya - baholar masshtabini yiriklashtirish, yani pul birligidagi «0» larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sovet pul tizimi qaror topa boshlagan davr - 1921 -1922 yillarda ikki marta denominatsiya o'tkazilgan. Birinchi denominatsiyada muomalaga «1922 yil pul birliklari» chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000 : 1 nisbatda almashtirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga «1923 yil pul birligi» chiqarilgan va 1922 yil pul birligiga» 100 : 1 nisbatda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflyatsiya suratlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflyatsiya suratlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi.

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin.:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish:

- aholi va korxonalarining banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish):

- ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda «shok yo'li» bilan davolash nomi bilan mashhurdir. Bu usul 1948 yilda G'arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiga o'tishda qo'llanilgan. «Shok yo'li» bilan davolashda ish haqini to'lashni to'xtatib qo'yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o'tkazish, ish o'rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo'llanilishi mumkin. Masalan, G'arbiy Germaniyada 1948 yilning iyun oyida o'tkazilgan pul islohotida aholining nakd pullari va jamg'armalari 6,5 yangi nemis markasiga 100 eski reyxsmarka qilib almashtirildi.

Aholining pul jamg'armalarini to'lash vaqtincha to'xtatilgan, keyinchalik faqat 30 foiz atrofida to'langan va har bir kishiga 60 nemis markasi miqdorida nafaqa ajratilgan. Natijada davlatning reyxs markasidagi qarzi, mamlakatda bo'lgan disbalans tugatilgan va shu yo'l bilan inflyatsiyaning o'sish templari to'xtatilgan.

«Shok yo'li» bilan davolash Yaponiyada 1949-50 yillarda o'tkazilgan va u «Dodj rejasi» degan nomni olgan.

Bu rejaga asosan Yaponiyada inflyatsiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Erkin bahoga o'tish bilan bir vaktning o'zida er islohoti o'tkazildi, byudjet kamomadini yo'qotish yo'llari ishlab chiqildi. Yaponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxonalariga davlat tomonidan beriladigan subsidiya bekor qilindi, korxonalar, tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg'armalari ishlatilmasdan qotirib qo'yildi.

Iqtisodni «shok yo'li» bilan davolash Sharqiy Evropa mamlakatlari - Yugoslaviya, Polsha kabi mamlakatlarda xam qo'llanilgan. «Shok yo'li» bilan davolash iqtisodiy siyosati 1989 yilning oxirlarida Polshada ko'lanilgan bo'lib, ish haqi vaktinchalik kotirib qo'yilgan holda, baholar erkinlashtirilgan. Natijada 1990 yilning boshlariga kelib Polshada tovarlar mo'l-ko'lchiligi vujudga kelib boshladi va tovarlar bahosining bir necha barabror oshishi natijasida inflyatsiya suratlari sekinlashishiga erishildi. Polshada bu iqtisodiy tadbirning o'tkazilishi aholining yashash sharoitini ancha qiyinlashtirdi va ishsizlar sonini ko'paytirdi.

Tayanch so'zlar

inflyatsiya;

sudraluvchi inflyatsiya;

suzib yuruvchi inflyatsiya;

giperinflyatsiya;

deflyatsiya;

pul massasi;

pul islohoti;

pul muomalasi qonuni;

devalvatsiya;

denominatsiya;

revalvatsiya;

dezinflyatsiya

baholar indeksi;

inflyatsiya sur'ati.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Inflyatsiya qanday hollarda yuzaga keladi?
2. Pulning qadrsizlanishi deganda nimani tushunasiz?
3. Inflyatsiyani qanday turlarini bilasiz?
4. Pul massasini boshqarish usullari?
5. Inflyatsiyaning ichki va tashqi omillari deganda nimani tushunasiz?
6. Inflyatsiyani namoyon bo'lish shakllarini keltiring?
7. Inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi omillarni sanang?
8. Qanaqa inflyatsiyaga qarshi kurashish yo'llari mavjud?
9. Pul muomalasini barqarorlashtirish deganda nimani tushunasiz?
10. Qanday pul islohoti turlarini bilasiz ?

V BOB. PUL NAZARIYASI

1-§. Pul nazariyalari to'g'risida umumiy tushuncha

Pul nazariyalari - pul tabiati va pulning ishlab chiqarishni shakllantirishga ta'siri haqidagi nazariyalardir. Bu nazariyalar kapitalistik ishlab chiqarish usuligacha bo'lgan davrda vujudga keldi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli davrida, pul-tovar munosabatlari xo'jalik sohasining hamma tarmoqlarini qamrab olgan davrdagina pul nazariyasi keng tarqaldi.

Pul va uning sotib olish quvvati orasidagi munosabat pul nazariyalarining markaziy masalalaridan biri bo'lib kelgan. Xullas, iqtisodchilarning pulning mohiyati, uning funktsiyalari va pul muomalasiga bo'lgan qarashlari pul nazariyalarini keltirib chiqardi.

Ilk tarixiy pul nazariyalari sifatida nominallik va metallik nazariyalarini keltirishi mumkin. Kapitalizm taraqqiyoti bilan birga bu nazariyalar ham o'zgarib yangi, miqdoriy nazariyaning paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Yoozirgi kunda monetarizm va iqtisodni pul-kredit munosabatlari orqali tartiblashtirish nazariyalari ham mavjud. Ammo eng asosiy pul nazariyalari sifatida metall, nominal va miqdoriy pul nazariyalari tadqiqot qilib kelinmoqda.

Pul nazariyalarining kelib chiqishiga asosiy sabab ishlab chiqarishning taraqqiy etishi va pul muomalasining taraqqiyotdan ma'lum darajada oqsashini oldini olish va uni rivojlantirish masalasi hisoblanadi.

Qo'l mehnatidan manifakturaga, manifakturadan sanoat ishlab chiqarishiga o'tilishi bilan xalq xo'jaligida mehnatning integratsiyalashuvi ham kuchaya bordi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar orasidagi pullik munosabatlar ham murakkablasha boradi. Feodalizmga bo'lgan naqd pullik munosabatlar bu davr talablariga javob bera olmay qoldi. Buni biz Evropadagi XV asrdagi «pul ocharchiligidan» dan ko'rishimiz mumkin. Xuddi shu davrdan boshlab pul nazariyalari to'g'risidagi ilk fikrlar yuzaga keldi. Bu nazariyalarning o'sha davrdagi muammolarini echishdagi roli beqiyos bo'ldi. Ilk bor vujudga kelgan pul nazariyalari

bu metallik va nominallik pul nazariyalari hisoblanadi. Quyida biz pul nazariyalarning ba'zi birlariga qisqacha ta'rif berib o'tamiz

2-§. Pulning metallik nazariyasi

Pulning metallik nazariyasi kapitalning dastlabki davrida taraqqiy etdi. Moneta tarkibini buzish (monetaning og'irlik miqdorini kamaytirish)ga qarshi kurashda progressiv rol o'ynadi. Bu nazariyalar o'sha davr ruhi va tuzilayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metall pullari tarfdori bo'lib chiqdilar. Bu nazariya o'sha davr kapitalizmining eng rivojlangan davlati Angliyada maydonga keldi. Metallik nazariyaning asoschilaridan biri U.Stefford (1554-1612y.) edi. U o'z qarashlarini o'zining Londonda 1581 yilda chop etilgan «Vatandoshlarimizning ba'zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T.Men (1571-1641y.), D.Nors (1641-1691y.), Frantsiyada bu ta'limotni A.Monkreten (1575-1621y.), Italiyada F.Tamani (1728-1787y.) va boshqalar rivojlantirdi.

Ularning fikricha barqaror metall valyuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a'zolarining jamg'arishga bo'lgan intilishi iqtisodchilarning boylikning manbaini o'rganishlariga sabab bo'ladi. Ular bu manbaini savdodan izladilar. Ularning e'tirof etishlaricha aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta'milaydi.

Shunday qilib, ilk metallik nazariyasi tarafdorlari jamiyat boyligini qimmatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funktsiyalarini bajaradi deb hisoblar edilar. İlk metall nazariya tarafdorlarining asosiy kamchiliklari qo'yidagilardan iborat edi:

ilk metallchilar haqiqiy pullarni qiymat belgilari bilan almashtirish zarurligi maqsadga muvofiq kelishini tushunib etmadilar;

ilk metallchilar pulning jamiyat taraqqiyotida tovar muomalasi asosida yuzaga kelgan tarixiy kategoriya ekanligini tushunmadilar;

ular jamiyat boyligi deb qimmatbaho metallarni jamg'arishni tushundilar va «bunday boylik manbai savdodir» degan noo'rin fikrga keldilar.

Ular jamiyat boyligi mehnat natijasida vujudga keladigan moddiy va ruhiy qadriyatlar yig'indisi ekanligini tushuna olmadilar. Ilk metallik nazariyasi targ'ibotchilari savdo burjuaziyasi manfaatlarini himoya qilib chiqqan edilar.

XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarimiga kelib sanoat burjuaziyasi manfaatlarini qondira olmagan metallik nazariyasi o'z mavqesini yo'qotdi. Ammo XIX asrning ikkinchi yarimiga kelib nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab vakili K.Knis (1821-1898 y.) bu nazariyani himoya qilib chiqdi. Bu g'oyaning qayta tiklanishiga 1871-1873 y. da Germaniyaga kiritilgan oltin tanga standarti sabab bo'ldi. K.Knis targ'iboti metallchilar nazariyalarini yangi sharoitga moslashtirdi. Knis pul sifatida faqatgina metallni emas, balki markaziy bank banknotalari ham e'tirof etdi. Bu paytga kelib xo'jalikda asosiy rolni kredit o'ynay boshladi va bu oltin monetalar bilan birga muomalada bo'lgan va ularga almashtiriladigan banknota emissiyasining asosini tashkil etdi. K.Knis banknotalarni tan olgan holda hech nima bilan ta'minlanmagan qog'oz pullarga qarshi chiqdi. Uning fikricha pul muomalasi metall bilan ta'minlangan banknotalar va metall monetalarga asoslanishi shart. Qog'oz pullar uning fikricha, xuddi «qog'oz bulka» kabi ma'nosiz narsadir. K.Knis ta'kidlashicha oltin o'z tabiatiga ko'ra puldir.

Birinchi jahon urushidan so'ng metallizm tarafdorlari oltin moneta standartni qayta tiklash mumkin emasligini tan olib o'z nazariyalarini himoya qilish maqsadida oltin quyma standart va oltin deviz standartga asoslangan banknota ishlab chiqarishini yoqlab chiqdilar.

1. Oltin tanga standarti.

Oltin standarti birinchi marta 18-asrda Angliyada va 19-asrning oxirlarida boshqa mamlakatlarda joriy etildi. Bu standart oltin monometalizmi deb ham ataldi. Oltin tanga standarti oltin standartining ilk ko'rinishidir. Bu standart birinchi jahon urushi boshlanishiga qadar hukm surdi.

Oltin tanga standartga xos bo'lgan belgilar qo'yidagilardan iborat bo'lgan: tovarlarning baholari faqatgina oltinda o'lchanardi; oltin tanganing muomalada bo'lishi; davlat xazinasini tomonidan cheklanmagan miqdorda moneta zarb qilinishi; kredit pullarini ularni nominali bo'yicha oltinga erkin almashtirilishi; oltinni olib

kirish yoki olib chiqishning ta'qiqlanmanligi; ichki bozorda oltin moneta va banknotalar bilan birga haqiqiy qiymatga (ya'ni, to'la haqiqiy qiymatga) ega bo'lmagan paytda chaqalar va ma'lum kursga ega bo'lgan davlat qog'oz pullarining muomalada bo'lishi.

Bu pul tizimi mustahkam pul tizimi bo'lib, inflyatsiyani inkor etar edi. Muomala uchun zarur bo'lmagan oltin miqdori yana xazina ko'rinishiga qaytar edi. Ammo kapitalizmning krizisi davrida bu muvozanat izdan chiqdi. Ikkinchi jahon urushi davrida AQSh dan boshqa urushayotgan davlatlar banknotalarni oltinga almashtirishini va oltinni chetga olib chiqishni bekor qilindi. Oltin muomaladan surib chiqarilib xazinaga aylantirildi. AQShda esa oltin monetalar 1934 yilga qadar muomalada bo'ldi.

2. Oltin quyma standart

Birinchi jahon urushidan keyin 20-yillarda ba'zi mamlakatlarda oltin quyma standart joriy qilindi. Bu standartning oltin tanga standartdan asosiy farqi shunda ediki, muomaladagi banknotalar 12-12,5 kg. atrofidagi oltin quymalarga almashtirilardi. 12,5 kg. lik quymaga banknotani almashtirish uchun Angliyada 1700 ft. st., Frantsiyada 215 ming fr. talab qilinar edi. Bu bilan oltin muomaladan xalqaro oborotga chiqarildi. Ichki oborotda esa bunday imkoniyatga faqatgina yirik firmalar va puldorlar ega bo'lib qoldilar xolos.

3. Oltin deviz standart

Oltin quyma standartga kirmagan mamlakatlarda banknotalarni bevosita oltinga almashtirish tiklanmadi. Bu mamlakatlar o'z kredit pullarini oltin quyma standartga kiruvchi mamlakatlarning devizlariga (ya'ni valyutalariga) almashtirishini mo'ljallangan edilar. Bu bir mamlakat valyutasining ikkinchi davlat valyutasiga bog'liqlarini keltirib chiqarar edi. Pul sitemasining bu ko'rinishi oltin deviz standart nomini oldi.

1929-33 yillardagi jahon krizisidan keyin barcha mamlakatlarda oltin deviz standartning ba'zi elementlarini oltin dollar standart o'zida olib qoldi. Bu standartning o'ziga xos xususiyati shunda ediki; birinchidan, bu standartdan foydalanish huquqi faqatgina chet el emission banklari uchungina saqlab qolingan

edi, ikkinchidan, bu standartda faqatgina AQSh dollarigina oltin bilan aloqasini saqlab qolgan edi xolos. 1971 yil dekabr oyidan boshlab dollarning oltin pariteti bekor qilinishi bilan oltin standartning barcha ko'rinishlari o'z kuchini yo'qotdi.

Oltin standarti barbod bo'lishi va iqtisodiyotni davlat ishtirokida boshqarilishiga o'tilishi bilan metall pul nazariyasining o'rni boshqa nazariya bilan almashtiriladi. Neometalizmoimining asosiy kamchiligi shundaki, ular iqtisodni davlat tomonidan boshqarilishi bilan oltinga almashtirilmaydigan kredit pullar orasida ichki bog'lig'ini e'tiborga olmadilar.

3-§. Pulning nominallik nazariyasi

Nominalizm quldorlik tizimi davridagi faylasuflar ta'limotida yuzaga kelgan bo'lib, bu ilk nominalizmdir. Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish (tanganing og'irlik miqdorini kamaytirish)ni ko'r-ko'rona madh etuvchilar bo'lganlar. Emirilib ketgan tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metall miqdori emas, balki uning nominali muhimdir deb da'vo qilib chiqdilar.

Nominalizm XVII-XVIII asrlarda pul muomalasi to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar bilan to'lgan davrda shakllandi. Xuddi shu to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar (qog'oz pullar emas) ilk nominalizmning asosida yotar edi.

Xuddi metallizm nazariyasi singari ilk burjua nominalizm vakillari ham Angliyadan chiqdi. Bular episkop, faylasuf-idealist Dj.Berkli (1683-1753y.) va iqtisodchi Dj.Styuart (1712-1780 y.) lardir.

Nominalistlar quyidagicha xulosaga keldilar: pulni davlat bunyodga keltiradi; pulning qiymati unda ko'rsatilgan nominali bilan aniqlanadi. Xuddi shu bilan bu nazariya nominalizm deb atala boshlandi.

Nominalizmning asosiy xatosi shundaki, bu nazariya bo'yicha pulning qiymati davlat tomonidan aniqlanar emish. Dj. Berkli pul aslini olganda marka, uning qanday materialdan yasalganligining va nimani aks ettirishining qanaqa ahamiyati bor degan g'oyani oldinga surdi. Xuddi shu bilan u mehnat qiymat nazariyasini va pulning tovarlik tabiatini rad etdi. Pulning umumiy qiymat ekvivalenti sifatida ob'ektiv ravishda paydo bo'lish mohiyatini tushunmay, nominalistlar uning qiymati davlatning sub'ektiv xohishi va irodasiga bog'liq dedilar.

Nominalistlar pulning qiymat o'lchovini va baholar masshtabini aralashtirib yubordilar. Dj.Styuart pulni teng bo'lgan bo'laklardan iborat masshtab deb aniqladi. Shu bilan birgalikda geografik masshtabni tushunish va ishlatish mumkin agar, buning asosida masofa mavjud bo'lsa; mahsulot og'irligini o'lchash mumkin, agar u qandaydir og'irlikka ega bo'lsa; shu kabi pul ham qiymat o'lchovi funksiyasini bajaradi, agar u tovar bilan qandaydir hamjinslikka ega bo'lsa, deb uqtirdi.

Nominalizmning keyingi rivojlanishi (asosan Germaniyada) XIX asrning oxiri va XX asrning boshiga to'g'ri keladi. Bu davr nominalistlarning asosiy namoyondalaridan biri G.Knap (1842-1926y.) edi. G.Knap o'zining «Davlat pul nazariyasi» (1905) asarida aytishicha pulning davlat tomonidan belgilanadigan sotib olish qobiliyati mavjud. Shu sababli ham pul davlat tomonidan yaratiladi. Bu nazariyani esa u davlat pul nazariyasi deb ataydi.

Knapp va uning izdoshlari oldingi nominalistlardan farqli o'laroq o'z nazariyalarni to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalarga emas, balki qog'oz pullarga asoslagan edilar. Knapp pul massasini tahlil qilishda davlat xazina biletleri va almashinadigan tangalarnigina e'tiborga oldi. Kredit pullari (veksel, chek, banknota)ni u alohida kategoriya deb qarab, o'z izlanishlaridan ularni chiqarib tashlaydi. Bu ularning katta xatosi edi. Nominalistlarning asosiy kamchiligi shundaki, ular pulning mohiyatini uning huquqiy asosidan izladilar.

4-§. Pulning miqdoriy nazariyasi

Miqdoriy nazariya XVI-XVIII asrlarda merkantilistlarning kontsepsiyasiga reaksiya sifatida paydo bo'ldi. Bu nazariyaning boshlovchisi frantsuz iqtisodchi J.Boden (1530-1596) edi. U birinchi bo'lib Evropada o'sha davrda yuz bergan «baholar revolyutsiyasi»ni ochib berishga harakat qildi. Baholarning sakrashiga sabab Evropaga Amerika qit'asidan oqib kelgan qimmatbaho metallar bo'lganligini tushuntirdi. XVI-XVIII asrlarda Evropada oltin miqdori 1500 yilda bo'lgan oltin miqdoridan 16 marta ko'payib ketgan edi. J.Boden baholarning o'zgarishi muomaladagi pul miqdori bilan aniqlandi deb tushuntirdi. Shu sababli ham bu nazariya miqdoriy nazariya deb nom oldi. Ammo ilk miqdoriy nazariya tarafdorlari pul miqdorining bahoga bo'ladigan ta'sirini va buni qanday yo'llar bilan va qaysi hollarda bo'lishligini aniq ochib bera olmadilar.

XVIII asrga kelib bu nazariyani inglizlar D.Yum (1711-1726) va Dj.Mill (1773-1836) hamda frantsuz Sharl Monaskyo (1689-1755)rivojlantirdilar. Ingliz iqtisodchisi, faylasuf, psixolog va tarixchi D.Yum o'zining sub'ektiv idealistik qarashlari bilan qiymat substansiyasi tushunchasini rad etdi. Amerikadan qimmatbaho metallarning oqib kelishi va baholarning oshishi orasidagi to'g'ri proporsional bog'lanishni ko'rsatmoqchi bo'lib, u: «pul qiymatini uning miqdori belgilaydi» degan fikrini ilgari surdi. Yum fikricha, tovarlarning bahosi va pulning qiymati muomalada bo'lgan tovar va pul hajmi bilan aniqlanadi. Muomala pulning ko'payishi oldin bir tovar bahosining oshishiga, keyin ikkinchi tovarning va oxir oqibatida barcha tovarlarning bahosining muomaladagi pul miqdoriga proporsional ravishda oshishiga olib keladi. Mana shu pulning miqdoriy nazariyadagi pul massasi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi va munosabat

$$\text{Baholar darajasining} \quad = \quad \text{Pul massasi}$$
$$\text{qsish sur'atlari} \quad \quad \quad \text{qsish sur'atlari}$$

Demak, tovarlar bahosi hamisha pul miqdoriga to'g'ri proporsional bo'ladi. Yoaqiqatda esa yangi oltin va kumush konlarining ochilishi bilan bu metallar kamroq ijtimoiy mehnatni o'zlarida aks ettira boshladilar.

Shunday qilib, miqdoriy nazariya vakillarining fikrlari shunda ediki: pulning sotib olish qobiliyati xuddi baho kabi (yangi tovar bahosi kabi) bozorda aniqlanadi; muomalada barcha chiqarilgan pullar bo'ladi; pulning sotib olish qobiliyati pul miqdoriga teskari proporsional va baholar o'zgarishi pul miqdoriga to'g'ri proporsional.

Miqdoriy nazariya pulning faqat muomala vositasi ekanligini ko'ra oldi, xolos. Ular ta'kidlashicha pul va tovar massalarining to'qnashishi natijasida baholar belgilanadi va pulning qiymati aniqlanadi. K.Marks Yumni tadqiq qilib, uning asosiy xatosi shundaki, u «pul muomalaga kirayotganda qiymatga ega emas, tovar esa bahoga ega emas» degan noto'g'ri taxminda edi» deb yozgan edi.

Ularning ikkinchi xatosi shunda ediki, ular hamma pul massasi faqat muomalada bo'ladi deb qarashgan. Aslida qiymat qonuniga muvofiq muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlovchi iqtisodiy qonun mavjud. Muomalada bo'lgan haqiqiy naqd pulga, har qanday pul miqdori emas balki, shu davr uchun zarur bo'lgan, to'lov muddati uzaytirilgan, hisob-kitoblar va pul biriklarining aylanishida band bo'lgan pullar kiradi.

Miqdoriy nazariya xazinaning metall pul muomalasida stixiyali regulyator ekanligini rad etadi.

5-§. *Pul nazariyasining yangicha talqin qilinishi*

Zamonaviy miqdoriy nazariya qog'oz pullar muomalasiga asoslanadi. Bu nazariya A. Marshall, amerikalik I. Fisher, shvedlar G. Nassel va B. Xansen, iqtisodchi A. Pigu, monetarist M. Fridmen tadqiqotlarida o'z aksini topdi.

Amerikalik iqtisodchi, statistik va matematik I. Fisher (1867-1942yy) pulning miqdori nazariyasiga yangi sifat kiritdi. U pulning mehnat qiymatini rad etdi va pulning «sotib olish quvvati»ga asoslandi.

Miqdoriy nazariyani matematik yo'l bilan isbotlamoqchi, bo'lgan I. Fisher pulning «sotib olish quvvatiga» ta'sir etuvchi olti faktorni ko'rsatdi:

M-muomaladagi naqd pul massasi;

V-pulning aylanish tezligi;

R-o'rta (tortilgan) baho;

Q-tovarlar miqdori;

M^I-bank depozitlari yig'indisi;

V^I-depozit-chek muomalasi tezligi.

Tovarlar uchun to'langan pul yig'indisi, tovarlar yig'indisining tovarlar bahosiga ko'paytmasiga teng:

$$MV = PQ$$

Bu tenglamani Fisher «almashinuv tenglamasi» deb atadi. Yuqoridagi formula asosida muomaladagi pul massasini topish mumkin.

$$M = \frac{PQ}{V}$$

Endi Fisher nazariyasining ba'zi kamchiliklarini ko'rib chiqsak. Birinchidan, u tovarlar baholari yig'indisi o'rniga, barcha tovarlar miqdorining o'rtacha tortilgan baholarini oladi. (RQ). Uning fikricha, tovarlar bozorga bahoga ega bo'lmagan holda kirib keladi. Qiymat nazariyasiga ko'ra esa, tovar bozorga baho bilan kiradi. Demak, bahoni tovardan ajratish mumkin emas. Ikkinchidan, Fisher uzoq vaqt oralig'idagi V va Q o'zgaruv-chilarni o'zgarmas (bir maromli) deb oldi. Buning natijasida esa ikkita erksiz o'zgaruvchi - pul miqdori va baho qoladi.

Uchinchidan, bu ikki o'zgaruvchilarning o'zaro bog'liqligidan kelib chiqib, Fisher bir tomonlama xulosa qilib baholar ko'lami natija bo'lib, u boshqa omillar o'zgarishiga sabab bo'la olmaydi debdi. Pulning miqdori nazariyalaridan biri Kembrij yoki kassa qoldiqlari nazariyasidir. Bu nazariyani A. Marshall. A. Pigu keyinchalik J. Keyns targ'ibot qilgan. Bu g'oya bo'yicha pul harakatining boshi bo'lib jismoniy va huquqiy shaxslarning xudsalik oborotida bo'lgan pullar (kassa qoldiq pullari) hisoblanadi. Kassa qoldiqlaridan A. Pigu fikri bo'yicha ist'emol fondlardan tashqari sug'urta fondi, investitsiya bo'yicha jamg'arma fondi tashkil qilinishi kerak. Pigu tenglamasi «almashuv tenglamas»dan farq qiladi. Ya'ni unda yangi ko'rsatkich «jamg'arma koeffitsienti» qo'llanilgan bo'lib quyidagi ko'rinishida ifodalanadi.

$$M = K \times R \times P \text{ bir qismi (pul shaklida)}$$

Bu erda, K - koeffitsient yoki RP ning bir qismi (pul shaklida), kassa qoldig'i.

R - ma'lum davr ichida ishlab chiqarilgan real mahsulot hajmi. Masalan, RP - 800 mlrd. dollar bo'lsa, K uning 1/8 qismini tashkil qiladi. U vaqtda M q 800 mlrd. : 8 q 100 mlrd. dollar. Demak, yaratilgan yalpi mahsulotni ko'rsatilgan bahoda joylashtirish uchun RP dan 8 marta kam bo'lgan pul massasi zarur.

Yoozirgi zamon monetarizmi. Monetarizm pul nazariyasi 50 yillar o'rtasida paydo bo'lgan. Bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyondasi M. Fridman hisoblanadi, u Chikago universitetining professori, iqtisod sohasidagi Nobel mukofoti laureati. Bu oqimga M. Fridmandan tashqari K. Brunner, A. Moltser, D. Leydler, F. Keygen va boshqa iqtisodchilar kiradi.

Pul nazariyada katta muvaffaqiyat qozongan g'oya - Fridmanning pulning miqdoriy nazariyasi bo'lib, u muomaladagi pul miqdori o'zgarishi bilan tovar baholari o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni, monetar siyosat nazariyasi, ya'ni jamiyat holda bo'lgan iqtisodiy tebranishlar pul massasining o'zgarish tufayli bo'lishi, pulning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri kabilarni yoqlab chiqadi. Yoozirgi zamon monetarizmiga bir guruh iqtisodchilar qalamiga mansub «Pulning miqdoriy nazariyasiga oid tadqiqotlar» (1956yil) deb nomlangan asar bilan asos solindi. Uning

bosh g'oyasi-iqtisodiy o'sishni bozor mexanizmi ta'minlaydi, bu mexanizming asosiy vositasi pul hisoblanadi degan xulosadan iborat. Monetarizm pulni olqishlovchi nazariyadir. Monetaristlar iqtisodiy o'sishning eng muhim sharti inflyatsiyani daf etish va pulni sog'lomlashtirish, pulni xo'jalik muomalasi vositasiga aylantirish deb qaraydilar. Ularning fikriga, davlatning iqtisodiyotga aralashishi pul muomalasini tartibga solish bilan cheklanishi kerak

Monetaristlar ilgaridan ma'lum bo'lgan pulning miqdoriy nazariyasiga borib tutashadigan «barqaror pul» nazariyasini olg'a suradilar. Ular pul va iqtisodiy faollik o'rtasida uzviy bog'lanish borligini qayd qilib, iqtisodiy krizislarning sababini pul muomalasidagi buzilishlardan axtardilar: Pulning etishmay qolishi iqtisodiy o'sishini susaytira borib, turg'unlik holatini keltirib chiqaradi, bu esa avval yuzaroq tanglikka, so'ngra esa chuqur iqtisodiy tanglikka olib keladi. Binobarin, iqtisodiy tsikl pul miqdoriga bog'liq, bu o'z navbatida pul emitenti bo'lgan Markaziy bank faoliyatiga bog'liq. Pul-kredit siyosatini o'zgartirib tanglikdan chiqish va iqtisodni rivojlantirish mumkin. Monetaristlar iqtisodiyotda bosh masala ishlab chiqarish va pul massasining tengligigi bo'lib, shu orqali makroiqtisodiy muvozanat hosil etish mumkin deb hisoblanadilar.

M. Fridmen kassa qoldig'i talabi milliy daromad, depozit baho qog'ozlar, tovarlar bahosining o'sishi va boshqa omillarga bog'liq ekanligini ko'rsatadi va uni qo'yidagi formula bo'yicha ifodalaydi.

$$M_c = f(Y \times X)$$

Bu erda:

M_c - rejalashtirilayotgan kassa qoldig'i,

f - Y , X larning o'zgaruvchan funktsiyasi,

Y - milliy daromad,

X - yuqorida keltirilgan jami omillar

h , p , y , u - boshqa ta'sir etuvchi osillar.

Faqat monetarizm emas, balki boshqa nazariyalar ham pul massasi bilan ishlab chiqarish o'rtasida bog'lanish mavjudligini tan oladi. Farq shundaki, monetarizm bu bog'lanishni bosh masala deb qaraydi. Uning namoyondalari pul massasiga ta'sir etuvchi chora-tadbirlar davlat investitsiyasidan farqliroq darhol iqtisodiy vaziyatiga ta'sir etadi deb qaraydilar.

Monetaristlar iqtisodiyotga amaliy jihatdan yondashib, pul massasini yiliga o'rtacha 3% oshirishni tavsiya etishadi.

Ammo monetaristlar keyingi paytlarda iqtisodiyotda yuz bergan o'zgarishlarni inobatga olib, pul massasini doimiy ravishda va bir me'yorda olib borishni ma'qul deb bildilar. Bu me'yor shundayki, pul miqdorining o'sishi mehnat unumdorligining o'sishi su'ratiga nisbatan 1-2% yuqori bo'lishi kerak. Buning bir me'yorda o'sib borishi iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va tsiklli tebranishlarini cheklashga imkon beradi. Monetaristlar tavsiyalariga binoan bir qator mamlakatlarda qonun yo'li bilan pul massasi aniq belgilanadi yoki yuqori, quyi chegarasi ko'rsatiladi. Monetarizm uchun bosh masala antiinflyatsion siyosatni asoslashdir. Monetarizm tavsiyasiga asoslangan ba'zi mamlakatlarda pul miqdori ustidan qattiq nazorat o'rnatish, inflyatsiyaning oldini olish iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tayanch so'zlar

pul nazariyasi;	qimmatbaho metall;
metall pul;	xazina biletleri;
qog'oz pul;	kredit pul;
oltin tanga standart;	nominalizm;
quyma oltin standart;	monetarizm.
oltin deviz standart;	

O'z bilimni tekshirish bo'yicha savollar

1. Pul nazariyasining kelib chiqish sabablari qaysilar?
2. Metallik nazariyasining vujudga kelishi va ularning namoyondalari qanday g'oyani ilgari surishgan?
3. Metallik pul tizimi qanday ko'rinishlarda yuzaga kelgan?
4. Pulning nominallik nazariyasi va uning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Pulning nominallik nazariyasining asoschilari kimlar?
6. Pulning miqdoriylik nazariyasi va uning namoyondalari.
7. Yoozirgi zamon pul nazariyalaridan qaysilarini bilasiz?
8. M.Fridman va Keynes g'oyalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
9. Yoozirgi zamon monetarizmi haqida nimalarni bilasiz?

VI BOB. PUL TIZIMINING MOYOIYATI, TURLARI VA ELEMENTLARI

1-§. Pul tizimi va uning asosiy elementlari

Pul tizimi bu mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shaklidir. Pul tizimlari XVI-XVII asrlarda ishlab chiqarishning kapitalistik usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo'lsa ham, uning ayrim elementlari bundan oldinroq paydo bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning kapitalistik usuli rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga bog'liq, ya'ni pul: umumiy ekvivalent - tovar sifatida, yoki qiymat belgisi sifatida bo'lishiga qarab quyidagicha pul tizimlar mavjud bo'lgan.

Metall pul muomalasi tizimlari va qog'oz va kredit pullar muomalasi tizimlari.

Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo'ladi va pulning barcha funksiyalarni bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin;

Kredit va qog'oz pullar muomalaga chiqib ketishi bilan qog'oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetalizm va monometalizm pul tizimlariga bo'linadi.

Bimetalizm - pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko'pincha oltin va kumush) bajargan, bu tizimda ikkala metallardan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan.

Parallel valyuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida davlat metallar orasidagi mutanosiblikni o'rnatib qo'ygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va

ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan.

Bimetalizm XVI-XVII asrlarda keng tarqalgan bo'lib G'arbiy Evropaning qator mamlakatlariga esa XIX asrgacha etib kelgan.

1865 yili Frantsiya, Belgiya, Shveysariya va Italiya mamlakatlari bimetalizmni xalqaro sulh - Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konventsiyada ikkala metall dan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush o'rtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini o'rnatish shartlari ko'zda tutilgan.

Biroq bimetallik pul tizimining qo'llanilishi rivojlangan kapitalistik xo'jalik ehtiyojlariga mos kelmasdi, chunki qiymat o'lchovi sifatida bir vaqtning o'zida ikki metall - oltin va kumushning qo'llanilishi pulning ushbu funktsiyasi tabiatiga to'g'ri kelmagan. Umumiy qiymat o'lchovi bo'lib faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari ikki metall orasidagi davlat tomonidan o'rnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga to'g'ri kelmas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadrini yo'qotishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, ya'ni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tashlagan.

Kapitalizm taraqqiyoti mustahkam pul, yagona umumiy ekvivalent bo'lishni talab qildi, shuning uchun bimetalizm o'z o'rnini monometalizmga bo'shatib berdi.

Monometalizm - bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush) umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qimmatbaho metallarga almashiniladi.

Kumush monometalizmi Rossiyada 1843-1852 yillarda, Gollandiyada - 1847-1875 yy. da mavjud bo'lgan.

Chor Rossiyasida kumush monometalizmi tizimi 1839-1843 yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli bo'lgan. Keyichalik muomalaga kredit biletlari ham chiqarilgan, ular kumush tanga bilan teng muomalada qatnashgan va erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot so'nayotgan krepostnoylik tizimi davlat byudjeti va tashqi savdo balansi taqchilligi

sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola olmagan. 1853-1856 yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va amalda ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometalizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816 yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda u XIX asrning oxirlarida joriy qilingan: Germaniyada - 1871-1873 yilda, Shvetsiya, Norvegiya, Daniyada - 1873 yilda, Frantsiyada - 1876-1878 yilda, Avstriyada - 1892 yilda, Rossiya va Yaponiyada - 1897 yilda, AQSh da - 1900 yilda.

Qiymat belgilarining oltinga almashinishiga qarab oltin monometalizmi uch ko'rinishga ajratiladi: oltin tanga standarti (zolotomonetniy standart), olting'isht (zolotoslitkoviy) standarti, va oltin valyuta (zolotovalyutniy ili zolotodevizniy) standarti.

Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan, ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan. Bu standart quyidagi asosiy xususiyatlar bilan xarakterlanadi:

Mamlakat ichki muomalasida to'laqonli oltin tanga mavjud bo'ladi, oltin pulning barcha funksiyalarni bajaradi;

Xususiy shaxslarga tangalarni erkin zarb qilishga ruxsat etiladi (ko'pincha mamlakat zarbxonasida);

Muomaladagi to'la qiymatli bo'lmagan pullar (banknota, kredit pullar) erkin va cheksiz tarzda oltin pullarga almashiniladi;

Oltin va chet el valyutasini erkin tarzda olib chiqish va olib kirishga hamda erkin oltin bozorlarining amal qilishiga yo'l qo'yiladi.

Oltin tanga standartining amal qilishi Markaziy emissiya banklarida oltin zaxiralari bo'lishini talab qilgan. Bular tanga muomalasining rezervi bo'lib xizmat qilgan, banknotalarning oltinga almashinishi ta'minlangan va jahon pullari rezervi bo'lgan.

Birinchi jahon urushi davrida byudjet taqchilligining o'sishi, uning zayomlar chiqarish va tabora o'sib borayotgan pul emissiyasi bilan qoplanishi muomalada pul hajmining ortib ketishiga olib kelgan. Bu pul massasi emissiya hajmi va banklarning

oltin zaxiralaridan anchagina ustun edi. Bu hol esa qog'oz pullarning oltin tangalarga erkin almashinishini xavf ostiga qo'ydi. Bu davrda oltin tanga standarti urushda qatnashgan davlatlarda, keyinchalik esa ko'pchilik boshqa mamlakatlarda ham (AQSh dan tashqari, unda 1933 y. gacha bu tizim amal qilgan) hayot davrini o'tab bo'ladi: banknotalarning oltinga almashtirishi tugatildi, uni chegaradan olib chiqish man qilindi, hamma oltin tangalar xazinaga qaytarildi. Birinchi jahon urushi tugagandan so'ng kapitalizmning umumiy inqirozi sharoitida hech qanday kapitalistik mamlakat o'z valyutasini barqarorlashtirishni oltin tanga standartiga qaytish asosida amalga oshira olmadi. Oltin qolip standartida, oltin tanga standartidan farqli o'laroq, muomalada oltin tanga va uning erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. Banknota va boshqa to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar oltin quyilmalarga almashiniladi. Angliyada standart 12,4 kg oltin quyilmasi 1700 f. st., Frantsiyada esa 12,7 kg oltin quyilmasi 215 ming frankka tenglashtirilgan.

Avstriya, Germaniya, Daniya, Norvegiya va boshqa mamlakatlarda oltin deviz standarti o'rnatilgan, bunda ham oltin tangalar muomalasi va erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. To'la qiymati bo'lmagan pullarni oltinga almashish oltin ko'yilma standarti bo'lgan davlat valyutasiga almashish orqali amalga oshirilgan. Bu yo'l bilan oltin valyuta standarti o'rnatilgan davlat pul birligini oltin bilan bilvosita aloqasi saqlanib turilgan.

Shunday qilib, oltin deviz standartida bir mamlakat valyutasi boshqa davlat valyutasiga bog'liq bo'lgan.

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin standart barcha mamlakatlarda bekor qilindi (masalan, Buyuk Britaniyada - 1933 yilda, AQSh da - 1933 yilda, Frantsiyada - 1936 yilda) va banknotalar muomalasi qaror topdi.

1944 yilda tashkil qilingan Bretton-vud Jahon valyuta tizimi o'zi bilan davlatlararo oltin-valyuta standarti tizimini, boshqaga qilib aytganda o'z mohiyati bo'yicha erkin konvertatsiyalanadigan valyuta assosida davlatlar uchun oltin-dollar standarti tizimini qaror toptirgan. Oltin-dollar standartining mohiyati shundaki, u faqat markaziy banklar uchun o'rnatilgan va bunda faqat bitta valyuta - AQSh dollari

oltin bilan aloqador bo'lgan. Oltin zaxira salmog'ining susayib ketishi sababli qo'yimlarni dollarga sotish to'xtatildi va oltin-dollar standartga ham yakun yasaldi.

Rivojlangan kapitalizm sharoitida banknotalar kredit tabiatini saqlab qolgan - ular iqtisodiyot, davlatni kreditlash uchun mo'ljallangan bo'lib rasmiy chiqariladi va qog'oz-pul muomalasi qonuniyatlariga bo'ysunadi.

Pul tizimining holati mamlakat iqtisodiga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga uzviy bog'liq bo'ladi. Pul tizimi ishlab chiqarishini sur'atlarini ushlab turish yoki tezlashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

2-§. Rivojlangan mamlakatlar pul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Zamonaviy pul tizimi qo'yidagi elementlarni o'z ichiga oladi: pul birligi; valyuta kursini o'rnatish qoidalari, baholar masshtabi; pul ko'rinishlari; emissiya tizimi; davlat yoki kredit apparati.

Pul tizimining tarkibiy qismi milliy valyuta tizimidir, nainki u nisbatan mustaqil bo'lsa ham.

Pul birligi - qonuniy tarzda o'rnatilgan pul belgisi bo'lib, barcha tovarlar bahosini o'zaro solishtirish va ifodalash uchun xizmat qiladi. Ko'pincha pul birligi mayda bo'linuvchi qismlarga ajraladi. Ko'pchilik mamlakatlarda o'nlik bo'linish tizimi o'rnatilgan. Masalan, 1:10:100 (AQSh dollari 100 tsentga 1 funt sterling - 100 pensga, Indoneziya rupiyasi - 100 senga teng va h.k.)

Rasman baholar masshtabi o'zining iqtisodiy ma'nosini davlat-monopolistik kapitalizmi rivojlanishi va kredit pullarni oltinga almashinishi to'xtatilgandan so'ng yo'qotdi. 1976-1978 yilda o'tkazilgan Yamayka valyuta islohoti natijasida oltinning rasmiy narxi va pul birliklarning oltin tarkibi bekor qilindi.

Qonuniy to'lov vositasi bo'lgan pul ko'rinishlari - bular asosan bank kredit biletleri, qog'oz pullar (xazina biletleri) va tangalardir. Masalan, AQSh da muomalada quyidagi pullar mavjud: 100, 50, 20, 10, 5 va 1 dollarlar, bank biletleri. Xazina biletlaridan tashqari kumush-mis va mis-nikel tangalar (50, 20, 10, 5, 1 tsentli) chiqariladi Buyuk Britaniyada muomalada 50, 20, 10, 5, 1 f. st. banknotalar: 1 f. st., 50, 10, 5, 2 pennli, 1 va 1/2 pensli tangalar amal qiladi. Yana eski 2 va 1 shilling tangalari yuritiladi, ular yangi 10 va 5 pensga teng. Agar rivojlangan mamlakatlarda asosan bank biletleri chiqarilsa, qator rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq xazina biletleri chiqarish keng tarqalgan. Masalan, Indoneziyada 50, 25, 10, 5, 1 sen qiymatli, Yoindistonda - 1 rupiya qiymatli xazina biletleri chiqariladi.

Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlarining emissiyasi Markaziy banklar tomonidan, xazina biletleri va tangalar qonunda belgilangan emissiya huquqiga asosan xazina muassasalari tomonidan chiqariladi. Bu mamlakatlarda pul emissiyasining asosiy kanali - depozit chek emissiyasidir. Mijoz schyotlaridagi

depozitlarga muvofiq tarzda to'lov oborotini ta'minlaydigan chek massasini ko'paytiriladi. Unda tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari ishtirok etadi.

Pul siyosati kredit siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lgani uchun bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotni davlat pul-kredit siyosati bilan tartibga solib turadi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda 70-yillardan monetarlashtirish siyosati kiritilgan. Bu siyosatga asosan Markaziy banklar muomaladagi pul massasining o'sishi va kreditlarni tartibga solishda maqsadli mo'ljallarni o'rnatishi lozim. 1975 yildan boshlab Germaniya Markaziy banki (davlat banki) kelasi 12 oyga rejalashtirayotgan muomaladagi pul massasining o'sish yoki qisqarish su'ratlari to'g'risida kongressga hisobot beradi.

Rivojlangan mamlakatlarning zamonaviy pul tizimi qo'yidagi xususiyatlarga ega.

Pul birligining oltin tarkibi, banknotalarini oltin bilan ta'minlash va unga almashishning bekor qilinishi;

- oltin almashinmaydigan, keyinchalik qog'oz pul aylanadigan, kredit pullarga o'tish;

- pulni muomalaga nafaqat xo'jaliklarni banklar tomonidan kreditlash, balki davlat xarajatlarini qoplash uchun chiqarish;

- pul muomalasida naqdsiz pul oboroti ustunligi;

- pul muomalasini davlat tomonidan tartibga solishning kuchayishi.

1929-1933 yildagi jahon iqtisodiy inqirozi davri va undan keyin yuzaga kelgan valyuta bloklari, rivojlanayotgan mamlakatlarda emissiya institutlari va ularning operatsiyalari nazorat qilib turgan metropoliyalarga bog'liq bo'lgan pul tizimlari saqlanib qolishini ta'minlaganlar. Emissiya miqdori xo'jalik ehtiyojlari bilan emas, to'lov balanslari holati bilan belgilangan. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi davrda urushgacha bo'lgan valyuta bloklari asosida alohida valyuta zonalari yaratildi. Bu valyuta zonalari asosiy valyutaga nisbatan boshqa valyutalarning qa'tiy kursini ushlab turish; milliy valyutalarni gegimon - davlat banklarida saqlash; zona ichida valyuta hisob-kitoblarning imtiyozli tartibi kabi xususiyatlarga asoslanib faoliyat olib boradi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

metall pul;

qog'oz pul;

banknota;

bimetalizm;

monometalizm;

chek;

veksel;

valyuta masshtabi;

baholar masshtabi;

oltin;

tangalar;

xazina biletleri;

emissiya tizimi;

pul birligi.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Pul tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Bimetalizm pul tizimini o'ziga xos xususiyatlari?
3. Nima uchun monometalizm pul tizimiga o'tildi?
4. Metall pul tizimidan qog'oz va kredit pullar tizimiga o'tishning asosiy sabablari?
5. Kredit pullarning turlari va ularni izohlang?
6. Pul tizimining asosiy elementlariga nimalar kiradi?
7. 1976-1978 yillarida Yamaykada o'tkazilagan davlatlararo kelishuvning maqsadi?
8. Oltinni demonetizatsiya qilish deganda nimani tushunasiz?

VII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI

1-§. O'zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi

O'zbekiston zamini va xalqi oldindan mukammal tarixga, sohalar bo'yicha o'z mustaqil tizimiga ega bo'lgan. Shuning uchun biz qisqacha pul tizimimizning tarixi to'g'risida to'xtalmoqchimiz.

Ba'zi manbalarda keltirilishiga qaraganda O'rta Osiyoda birinchi pullar Iskandar Zulqarnay davrida miloddan avval 250 - 261 yillarda chiqarila boshlangan.

Yoozirgi Markaziy Osiyoning ko'pgina maydoni oldingi Buxoro davlatiga mansub bo'lgan va shu kungi MDYo davlatlari ichida O'zbekiston Respublikasi zaminida ya'ni, Buxoro davlatida birinchi metall pullar zarb qilgan. Metall pullar zarb qilingunga qadar Buxoro davlatida savdo-sotiqda pul birligi sifatida bug'doy va qog'oz material ishlatilgan.

Birinchi metall pullar Buxoro davlatida 700-yillarda zarb qilingan. Bu pullar kumush tangalar bo'lib, Buxoro davlati shohi Kana-Buxoro-Xudot tomonidan chiqarilgan. Tanga yuqori sifatga ega bo'lgan toza kumushdan zarb qilingan. Tanga o'rtasida shohning tasviri va uning atrofiga qur'on oyatlaridan yozilgan. Bu kumush pullar «dirham» deb atalgan. Buxar-Xuddat 40 yil davlatni boshqargandan keyin, taxtga xalifa Abu-Bakr-Siddiq o'tirgan. Abu Bakr, keyinchalik shoh Xorun-ar-Rashid davrida Buxoro davlatida pul tizimi barqaror bo'lib, savdo ko'proq dirhamlarda olib borilgan. Bu orada Xorazm davlati ham o'zining kumush tangalarini muomalaga kiritgan. Lekin aholi ko'proq dirhamlar bilan savdo olib borishni afzal ko'rgan. Dirhamlarga bo'lgan talabning oshishi, Buxoro davlatining ko'pgina boshqa mamlakatlar bilan savdo olib borishi hamda dirhamlarning juda yuqori proba va sifatga ega bo'lishi asta sekinlik bilan ularning muomaladan yo'qolishiga olib kelgan.

801 yilning kuzida taxtga Gidrif kelgan va u pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida muomalaga 6 turdagi oltin, kumush, teri, temir va mis, har xil metall qorishmasidan zarb qilingan pul birliklarini chiqargan. Bu pullar xalq orasida «gidrifi»lar degan nom olgan. Kumush gidrifilar dirhamlarga qaraganda sifati past va

kumushga temir qorishmasi natijasida qoramtir rangda bo'lgan. Bu pullar aholi orasida muomalada yaxshi qabul qilinmagan, shuning uchun davlat oldingi pulga nisbatan yangi kumush gidrafining majburiy kursini belgilab qo'ygan, ya'ni 6 gidrifi 1 dirhamga tenglashtirilgan va asta-sekinlik bilan soliq va to'lovlarni faqat gidrifida olishning joriy qilish orqali 1 gidrifini 1 dirhamga tenglashtirishga erishilgan. Davlat tomonidan har xil soliq va to'lovlarni faqat gidrifida to'lashni joriy qilish natijasida 822 yillarga kelib 100 kumush dirham 70 gidrifiga, 1 gidrifi tillo 7,5 gidrifi kumushga tenglashtirilgan. Gidrifilar Buxoroda Maxak Qasrida zarb qilingan.

Shuni ta'kidlamoqchimizki, birinchi rus davlatida muomalada paydo bo'lgan metall pullar dirhamlar hisoblanadi. Rus davlatida dirhamlar bir necha bo'laklarga bo'linib muomalada ishlatilgan. Topilmalar shuni ko'rsatganki, rus davlatida IX-X asrda savdoda qo'llanilgan dirhamlar 40 bo'lakka bo'linib, har bir kumush bo'lakchasi pul birligi sifatida ishlatilagan. Keyinchalik rus davlatiga, Evropa davlatlari metall pullari kirib kelgan va faqat X asrning oxiridagina Kiev knyazi Vladimir tomonidan birinchi rus tangalari «grivni» zarb qilingan.

X asrning o'rtalari (943-954 yillar)da Ismoil Somoniy davrida Buxoro davlati maydoni kengayib hozirgi O'rta Osiyo davlatlarini qariyb barcha maydonini o'z ichiga olgan va u 3 va undan ortiq Evropa mamlakati maydoniga teng kelgan.

Somoniylar davrida pul tizimi juda yuqori darajada rivojlangan. Muomalaga yana sifatli kumush tangalar - dirhamlar, oltin pullar kiritilgan. Bu pullar muomalada donalab va og'irligi o'lchab, qabul qilingan. Buxoro davlati Evropa davlatlari bilan keng savdo-sotiq olib borishi natijasida yuqori sifatli kumush tangalar Evropa va rus davlatiga oqib o'tgan va biz yuqorida ta'qidlaganimizdek, rus davlati bu dirhamlarni bo'laklarga bo'lib, pul birligi sifatida muomalada ishlatgan.

XI asrda Somoniylar davlatidan turklarning o'rin olishi pul muomalasini ham o'zgartirsada, oltin va kumush tangalar pul tizimining asosiy elementi sifatida saqlanib qoldi.

XII-XIII asrlarda Qoraxoniylar, Xorazmshoh davrida, keyinchalik Temuriylar davrida muomalada asosan oltin, kumush, mis tangalar ko'plab zarb qilingan. Shayboniyxon davrida 1507 yilda pul islohoti o'tkazilib, cheklagan miqdorda

muomalaga oltin, kumush, mis, mis va kumush qorishmasidan tanga pullar chiqarilgan. Oltin tangalar «tillo», kumush tanga «tanga», mis tanga «dinor» deb nomlangan va eng mayda tanga dinorning $1/6$ qismiga teng bo'lib «pul» deb nomlangan.

Temuriylar davrida «amiri» dirhamlari muomalaga chiqarilgan. Ularning vazni 5,7-6,0 gr. atrofida bo'lgan va keyinchalik dirhamlarda kumush miqdorini kamaytirilgani uchun tangalar vazni ham kamayib borgan.

O'zbekiston pul tizimining yana bir muhim sanasi bu 1708-1709 yillarda Buxoroda o'tkazilgan pul islohotidir. Bu islohat shoh Ubaydulloxon tomonidan o'tkazilgan bo'lib, muomalaga past sifatli tangalar chiqarilgan. Bu tangalarda kumush miqdori oldingi tangalarga nisbatan kam bo'lgan va ular davlatning urush bilan bog'liq harbiy xarajatlarini qoplash uchun zarb qilingan. Oldingi 1 kumush tanganing og'irligi 1 misqolga teng bo'lgan. Pul islohotiga asosan 1 kumush tanga 4ga bo'linib, endi to'rt kumush tanga zarb qilingan va ularning har birining vazni 1 misqolga teng bo'lgan. Natijada kumush tanganing sifati tushgan. Muomaladagi pullar «yaxshi» va «yomon» pullarga bo'lingan. 1 misqol 24 nuxudga tenglashtirilgan, ya'ni $24 \text{ nuxud} = 1 \text{ misqol}$, $1 \text{ misqol} = 4,8 \text{ gr. kumushga}$ teng bo'lgan.

Ubaydullaxon o'tkazgan pul islohotining xususiyati shundaki, u tangadagi kumush miqdorini eng minimal darajagacha kamaytirgan, bunday hol ungacha va undan keyin amaliyotda qo'llanilagan emas. Bu to'g'rida qo'yidagi jadval ma'lumotlariga murojat qilishimiz mumkin.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tanganing kumush miqdori 90 foizdan Ubaydulla Bahodirxon davrida 22,5 foizgacha tushgan, ya'ni tangalarning sifati tushib borgan.

№	Yillar	Tangadagi kumush miqdori - %
1.	1608-1610	90
2.	1615-1623	80
3.	1617-1678	70
4.	1699-1700	35
5.	Ubaydulloxon davrida	22,5

Qariyb 100 yillardan keyin, XVIII asr o'rtalarida Muxammad Rahimxon davrida tangadagi kumush miqdori 30%gacha oshirilgan. XVIII asrning oxiri XIX asrni boshlariga kelib Buxoro davlati yana yuqori sifatli pul tizimiga ega bo'lgan.

Rossiyaning O'rta Osiyoga yurishi natijasida, 1865 yilda Tashkent ruslar qo'liga o'tgan. Keyinchalik Buxoro davlatining O'ra-Tepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Urgut kabi shaharlari Rossiya qaramog'iga o'tgan. Buxoro amiri Rossiya bilan do'stlik shartnomasini tuzgan va yarim mustaqil davlat bo'lib o'zining mustaqil pul tizimini saqlab qolgan, hamda mustaqil pul siyosatini olib borgan. O'sha davrda muomalaga oltin, kumush, mis tangalar chiqarilgan. 1 tillo Rossiyaning 6 rubl 80 kopeek, 1 tanga (kumush) 15 kopeekga, 1 mis tanga - (mira) 4 kopeekka, pul 1/4 kopeekga tenglashtirilgan. Muomalada ko'proq kumush tanga ishlatilib, uning kursi 1 tangaga 12 kopeekdan 20 kopeekkacha o'zgarib turgan. O'tgan asrning 90-yillarida Rossiya, Toshkent, Quqonda keyinchalik Buxoroda o'z banklarini ochgan. Muomalaga rus oltin, kumush tangalari va kredit biletlari kirib kelgan. Buxoroda rus oltin, kumush tangasidan ko'ra kredit biletlari juda mashhur bo'lgan. Buxoro beklari amirga to'laydigan soliq va boshqa to'lov, in'omlarini kumush tangada karvonlarda olib kelgandan ko'ra, kredit biletlarda olib kelishi ularga arzon va oson bo'lgan. Shuning uchun kumushlar rus kredit biletlariga almashtirilgan. Rus banklariga shu yo'l bilan va boshqa yo'llar bilan tushgan kumush tangalar qaytib muomalaga chiqmagan. Ular Rossiyaga jo'natilgan va Peterburgdagi zarbxonada qayta ishlatilib rus kumush tangasi bo'lib muomalaga chiqarilgan. Buxoro tangasi 84 foizli

probadagi kumushdan tayyorlangani uchun rus kumush tangasidan ancha sifatli bo'lgan va u qayta ishlanganda bir Buxoro tangasidan bir necha rus tangasi zarb qilingan. Bu esa Rossiya xazinasiga juda katta foyda keltirilgan. Yoisob-kitoblarni olib borishda, tilloni rublga aylantirishda qiyinchiliklar bo'lgani uchun Rossiya davlati Buxoro davlati pul tizimini Rossiyaga birlashtirish to'g'risidagi masalani qo'ygan. Rossiya Moliya Vazirligi tomonidan Buxoro davlati pulining loyihasi ishlab chiqilgan. Unga asosan chiqariladigan pul 15 kopekkacha teng bo'lib, uning bir tomonida Rossiya hukumat belgisi tasviri ikkinchi tomonida Buxoro davlati belgisi tasviri bo'lishi kerak edi. Lekin, Buxoro amirning hizmati tufayli bu ish amalga oshirmasdan qolib ketgan. 1923-24 yillargacha Buxoro o'zining pul birligining saqlab qolgan. Turkistonning Rossiyaga qoshilishi natijasida, XX asrning boshlarida Turkistonda rus kredit biletleri, mahalliy veksellar, keyinchalik sovznaklar, «Turkbon»lar, chervonetslar muomalada bo'lgan. 20 yillarning o'rtalaridan boshlab yagona pul tizimi barpo qilinib, Sobiq SSSR hududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mustaqillikgacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

2-§. O'zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi

Ma'lumki, har bir davlat o'zining pul tizimiga ega bo'ladi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo'lishi taqozo qildi. Mustaqil pul tizimini tashkil topishining 1 bosqichi 1993 yildan boshlab «so'm-kupon»larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O'zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi - 1994 yil iyuldan boshlab milliy valyuta «so'm»ning muomalaga chiqarishi bo'lib, u O'zbekiston tarixidan juda katta ahamiyatiga ega.

Yoar bir davlatning pul tizimi ma'lum elementlaridan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi.

O'zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari bo'lib, qo'yidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari - qog'oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valyuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to'lov oboroti va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valyutani chetga olib chiqishi va chetdan olib kelish qoidalari;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;
- milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan o'rnatilgan valyuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi o'z xususiyatlariga ega bo'lib, uning elementlari u yoki bu tomoniga o'zgarishi mumkin.

Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko'zgusi hisoblanadi desak xato bo'lmasa kerak. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini ob'ektiv talablar, ya'ni pul tizimining yagona bo'lishi, pul birligi qiymatining doimiyliigi va pul muomalasining talabga qarab o'zgarib turishi kerakligini qo'yadi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqalib ketishi markazlashgan pul tizimining ham tugashiga olib keldi. Natijada ba'zi respublikalar rublni o'z milliy valyutasi

sifatida ishlatib turgan holda o'z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo'lib rubl zonasidan chiqib o'z milliy valyutasini qabul qilishdi. Keyinchalik Ozarboyjon, Qirg'iziston va Moldaviya respublikalari bu yo'nalishni davom qildirdilar. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valyutalar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul-rubl zonasining tugatilishiga, uning har xil kursga ega bo'lishiga olib keladi.

1992 yil oxiriga kelib Rossiyada tovarlar bahosining oylik o'sishi 25-30 foizgacha ko'tarildi. Moskva valyuta birjasida rublning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, dekabr 1992 yilda 485 rublgacha, mart 1993 yil 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi. Pul qadrini tushishi, naqd pul etishmovchiligiga, oxirgi esa ish xaqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. SSSR mavjudligining oxirgi banklar to'g'risidagi qonunga asosan davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

Sobiq Sovet ittifoqi davlatlari valyutalari aprel 1993 yil

Respublikalar	Pul birligi va uning kursi
Armaniston	Rubl
Azarbaydjon	Manat va rubl (1manat=10 rubl)
Belarus	Rubl va B. Rubli (1 B. Rubli=10 rubl)
Estoniya	Krona (8 kron=1 nemes markazi)
Gruziya	Rubl va kupon
Qirg'iziston	Som (3 may 1993 yildan)
Latviya	Latviya rubli (130 l.r. = AQSh dollari)
Litva	Talonlar (505 talon = 1 AQSh dollari)
Moldaviya	Rubl va kupon
Rossiy	Rubl
Tojikiston	Rubl
Turkmaniston	Rubl
Ukraina	Korbonavets (1 korbonavets=0,3 rubl)
O'zbekiston	Rubl va so'm kupon

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'liga oldi. Undan tashqari davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joylashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarning pul muomalasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklangan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keladi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muomalaga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991 yil dekabrda 64 foizini tashkil qilgan bo'lsa, 1992 yil iyuniga kelib emissiyasining 77 foizi Rossiyani naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha respublikalarni naqd-pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 foizigacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan ta'minlash salmog'i tushib ketgan. Masalan,

Belorussiya, Gruziyaning salmog'i 3 foizdan 1,5 foizgacha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'proq qisqargan. O'zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo'lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo'lgan. Shu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo'yicha mustaqil davlatlar oldida ikki alternativ yo'l turardi.

1. Yagona pul tizimi zonasi - rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;
2. O'z milliy valyutasini muomalaga chiqarib o'z pul tizimiga ega bo'lish va qo'shni mamlakatlar inflyatsiyasidan o'zini himoya qilish;

Pul taxchilligi davom qilayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo'lmagan sharoitda pul taqchilligini yo'qotish maqsadida ko'pgina respublikalar, jumladan, O'zbekiston ham mustaqillikning birinchi yillarda pul tizimini shakllantirishning loyihasini tuzdi, yuqorida ta'qidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyinchalik O'zbekiston o'zining milliy valyutasini muomalaga chiqardi. O'zbekiston milliy valyutasi-so'mning muomalaga chiqarilganiga qariyb o'n yilcha vaqt o'tdi va u pul sifatida barcha jarayonlarda ishlatilib kelmoqda.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas'uliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiga o'tishda O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

Yoozirgi kunimiz, iqtisodimizning rivojlanishida amalga oshirilayotgan iqtisodiy jarayonlar, katta qurilishlar va moliyalashtirishlar O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun to'g'ri yo'l tanglaganini ko'rsatib turibdi. Zero mustaqil pul tizimiga ega bo'lmasdan iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat bo'lish mumkin emas.

3-§. Pul tizimining baqarorligi va milliy valyutaning konvertabelligini ta'minlash yo'llari

«Milliy valyuta – milliy iftihar, davlat mustaqillikning ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir»¹

Yoar bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va sotsial o'sishni rag'batlantiradi, pul qadrining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida boshqa to'skinliklar bo'lishiga esa olib kelishi mumkin.

Pulning barqarorligi deganda pulning sotib olish qiymatining o'zgarmasligi va valyuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi «ko'rsatkich» tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyatining tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatining oshganligidan dalolat beradi.

Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional - narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa pulning qadri tushadi.

Qadrsizlangan pul birligi o'z funktsiyalarini to'liq bajara olmaydi. Pulning barqarorligi uning barcha funktsiyalarini to'laqonli bajarishi, hisob-kitoblarni olib borish, nazorat, moddiy rag'batlantirish, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish uchun zarurdir.

Pul tovar bo'lganligi uchun ham unga talab va taklif ta'sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullarning yig'indisi bo'lib, u talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o'zgarib turishi mumkin.

---

¹ I. Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohtlarini chuqurlashtirish yo'lida» T.: «O'zbekiston» 1995, 217 bet.

Pulga bo'lgan talab mamlakat pul oboroti asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz oborot uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik sub'ektlari - ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi bo'ladigan pullik jarayonlarining qo'lamiga va tezligiga bog'liq. Pulni qo'llash yo'li bilan bajariladigan jarayonlarning ko'lami qancha keng bo'lsa, pulga bo'ladigan talab, shuncha ko'p bo'ladi. Agar pul bilan bog'liq operatsiyalar tez bajarilsa pulga bo'lgan talab shuncha kam bo'ladi va demak muomalaga kam pul chiqarish kerak bo'ladi.

Pulga bo'lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo'lgan taklif, unga bo'lgan talabdan oshmasa pul barqaror deb xulosa qilish mumkin, aksincha pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg'argandan ko'ra uni tovarlarga aylantirib qo'yish yoki boshqa bir qadrliroq valyutani jamg'arish qulay bo'lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan yana biri byudjet taxchilligining bo'lmasligidir. Davlat byudjeti xarajatlarning daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan byudjet taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta'minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta'minlangan pulning ko'payishiga, oqibatda pul qadrining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mamlakat pul taqchilligi bo'lmasligiga yoki uning salmog'i sezilarsiz bo'lishiga erishishi kerak.

Pulning barqarorligini ta'minlashning yana bir yo'nalishi bu oltin, zaxira va valyuta rezervlarining mavjudligi va ularning ko'payishidir. Oltin valyuta zaxiralarining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

Milliy valyutani mustahkamlashning yana bir sharti - inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat yurgizishdir. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorimizni tovarlar bilan to'ldirish, aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Tayanch so'zlar

kupon;	pul islohoti;
pul tizimi;	milliy valyuta;
qog'oz pullar;	konvertatsiya;
kredit pullar;	milliy valyuta konvertatsiyasi;
so'm-kupon;	pul barqarorligi.
rubl zonasi;	

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Sobiq Ittifoq pul tizimi haqida nimalarni bilasiz?
2. MDYo Davlatlarining Moskvada bo'lib o'tgan davlatlararo Majlisida qanday misollar ko'rilgan edi (1992 yil 6 sentyabr)?
3. Rossiya Youkumati MDYo davlatlarining rubl donasida qolish uchun qanday shartlar qo'ygan?
4. Nima uchun O'zbekiston o'z milliy pul tizimiga o'tishga qaror qildi?
5. O'zbekistonda pul islohoti necha bosqichda amalga oshirildi.
6. Rublni kuponga almashtirish qanday tartibda o'tkazilgan?
7. So'm-kupon qachon muomalaga kiritilgan?
8. O'zbekiston milliy valyutasi "So'm" qachon va qanday tartibda muomalaga kiritilgan?
9. O'zbekiston Respublikasi pul tizimining asosiy elementlari nimadan iborat?
10. O'zbekiston milliy valyutasining ichki va tashqi konvertatsiyasiga qanday erishish mumkin?

VIII BOB. XALQARO VALYUTA MUNOSABATLARI

1-§. Xalqaro iqtisodiy aloqalar-valyuta munosabatlarining asosi sifatida

Xususiy shaxslar, firmalar, banklarning valyuta va pul bozoridagi xalqaro hisob-kitoblar, kredit va valyuta operatsiyalarini amalga oshirish maqsadidagi kundalik aloqalarini o'z ichiga oladi. Valyuta munosabatlarining ba'zi bir elementlari kadimiy Rimda veksellar asosida va bir mamlakat savdogarining pulini ikkinchi bir mamlakat savdogariga almashtirib berish zaminida vujudga kelgan. Valyuta munosabatlarining rivojlanishining keyingi bosqichi kadimiy Lionda va boshqa G'arbiy Evropa mamlakatlarida o'tkaziladigan tratta operatsiyalarining rivojlanishi hisoblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, jahon bozorining barpo bo'lishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va jahon xo'jalik tizimining rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlari rivojlanishining asosidir. Valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir bo'lagi hisoblanib, uning holati milliy va jahon iqtisodining rivojlanish darajasiga, siyosiy axvolga, mamlakatning iqtisodiy potentsialiga, uning jahondagi mavqeiga va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Xalqaro munosabatlar sharoitida kapitalning aylanish jarayonida pul kapitalining milliy pul ko'rinishidan xorijiy valyuta ko'rinishiga o'tish jarayoni yuzaga keladi.

2-§. Valyuta tizimi va uning asosiy elementlari

Valyuta tizimi davlatlararo bitim yoki milliy qonunlarga muvofiq valyuta munosabatlarini tashkil qilish va boshqarish shakllarini o'z ichiga oladi. Valyuta tizimining quyidagi turlari mavjud. Bular - milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimlaridir.

Sanoat rivojlangan davlatlar iqtisodiyotlari o'rtasidagi integratsiyaning chuqurlashuvi sharoitida valyuta tizimi jahon xo'jalik aloqalarida muhim va mustaqil o'rin tuta boshlayapti. Valyuta tizimi mamlakatning iqtisodiy holatiga bevosita ta'sir etadi (ya'ni ishlab chiqarish omillari, sur'atlariga, narxga, ish haqiga va boshqalarga).

Milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimlari tushunchalari bir-biridan farqlanadi.

Milliy valyuta tizimi - tarixan yuzaga kelgan bo'lib, aloxida_ olingan davlatning valyuta munosabatlarini qonun asosida tashkil qilish va boshqarish munosabatlarini o'z ichiga oladi. Milliy valyuta tizimining elementlari bo'lib, milliy valyuta, valyuta rezervlari hajmi va tarkibi, valyuta pariteti va milliy valyuta kursi, valyutani konvertirlash shartlari, mamlakat valyuta munosabatlarini boshqaruvchi milliy mahkamalar va tashkilotlar statusi, valyuta va oltin milliy bozorlarining faoliyat yuritish shartlari, valyuta nazorati, valyutaviy cheklanishlarning bor-yo'qligi qoidalarini, xalqaro kredit vositalarini milliy pul aylanishida qo'llash qoidalarini va boshqalar hisoblanadi. Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining asosiy qismini tashkil qiladi.

Mintaqaviy valyuta tizimi elementlari tegishli shartnoma shartlari asosida aniqlanadi.

Jahon valyuta tizimi quyidagi elementlarini, ya'ni xalqaro to'lov vositalarining ma'lum bir yig'indisi, valyuta kurslari va valyuta pariteti, konvertirlash shartlari, xalqaro hisob-kitob shakllari, xalqaro valyuta va oltin bozorlari rejimi, xalqaro va milliy bank tashkilotlari, xalqaro kredit vositalarini muomalada qo'llash qoidalarini, valyutaviy cheklashlarni davlatlararo boshqarish usullari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro va mintaqaviy valyuta tizimlarining asosi bo'lib xalqaro mehnat taqsimoti, tashqi savdo hisoblanadi.

Jahon Valyuta tizimi o'z ichiga valyuta instrumentlari (vositalari)ning amal qilishini ta'minlovchi xalqaro kredit - moliya muassasalari va xalqaro bitim va davlat huquqiy normalari komplekslarni o'z ichiga oladi.

Mintaqaviy valyuta tizimi rivojlangan davlatlarning jahon valyuta tizimi chegarasida tashkil etiladi. Masalan, Evropa valyuta tizimi - EVT bir qator Evropa davlatlarining valyuta sohasidagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlari shakli sifatida namoyon bo'ladi va faoliyat ko'rsatadi.

Valyuta mexanizmi samaradorligi, davlatning va xalqaro valyuta-moliya muassasalarining valyuta, pul va oltin bozorlariga aralashish darajasi iqtisodiy o'sish, davlatning tashqi iqtisodiy strategiyasiga ta'sir etadi.

Valyuta tizimi ahamiyatining o'sishi rivojlangan mamlakatlarning milliy va mahalliy doirada valyuta sohasida davlat monopolistik boshqaruvining yangi usuli va vositalarini izlashga majbur etmokda.

Jahon valyuta tizimi (JVT) va uning evolyutsiyasi.

Rivojlangan davlatlarning valyuta tizimi nafaqat ular o'rtasidagi pul hisob-kitob munosabatlarini, balki ichki pul muomalasining katta qismini ham o'z ichiga oladi. JVT oltin standartga asoslangan tizimdan asta-sekin maqsadli boshqariladigan, qog'oz-kredit pullariga asoslanadigan tizimga aylandi. Shu bilan birgalikda uning rivojlanishi (o'n yilliklar farqi bilan) milliy pul tizimining rivojlanish bosqichlarini takrorlaydi. Ichki iqtisodiyotda pul tizimi oltin tanga standartidan oltin quyma (zolotoslitkovoy) va oltindeviz, undan kredit-qog'oz pul muomalasiga o'tdi va oxirgi bosqichda ko'proq e'tibor kredit vositalariga qaratiladigan bo'ldi.

Jahon miqyosida bu holat keyinroq va maxsus shakllarda namoyon bo'ldi. Bunda oltin-tanga standarti mutlaqo bo'lmagan, oltin quyma standarti asrlar davomida mavjud bo'lgan; oltin bilan bir qatorda yordamchi kredit pullari veksel, chek va boshqa ko'rinishida rivojlangan. Ammo XX asr boshiga kelib, bu tizim xalqaro iqtisodiyot munosabatlarning yangi shakliga javob bermay qoldi. Bu davrning eng asosiy belgilaridan biri kapitalni eksport qilish - JVT ning yangi oltin

standart shakllari bilan qarama-qarshilikka uchradi. Bundan tashqari, oltin zahiralari sifatida tez rivojlanib borayotgan davlatlar xazinasida to'plana bordi. Shuning uchun ham davlatlar o'rtasida yangi boshqariladigan valyuta tizimi zarur edi. 30-yillarning ikkinchi yarmida oltin standart shakllari o'rniga qog'oz-kredit pul muomalasi keldi. U davlatga emissiya mexanizmidan iqtisodiyotni boshqarish vositasi sifatida foydalanish imkonini berardi.

Jahon valyuta tizimi rivojlanishining muhim bosqichi Ikkinchi Jahon urushidan keyin boshlandi.

Ikkinchi Jahon urushi oltin zahiralarning yangi taqsimotiga olib keldi:

barcha davlatlarning deyarli 4/5 oltin zahiralari AQShda to'plandi. Dollarning JVTda etakchi o'rindaligi, oltindeviz standartining oltin dollar shaklini olganligidan dalolat berardi.

Bu holat rasmiy ravishda 1944 yil iyulda Brettonvudsdagi (AQSh) BMT Konferentsiyasida tasdiqlangandi. Unda urushdan keyingi Jahon valyuta tizimiga asos solindi.

JVTning tashkiliy va faoliyat tamoyillari quyidagilar qilib belgilandi:

oltin JVTning asosi sifatida tan olindi;

dollar va funt-sterlingga xalqaro hisob-kitoblarda va chet el valyuta zaxiralarida asosiy o'rin berildi va ularni oltin o'rniga taqdim etilish mumkinligi tasdiqlandi;

dollarga nisbatan barcha mamlakat valyutalarining kat'iy pariteti o'rnatildi, dollar orqali esa - oltinning va chet el valyutalarining bir-biriga nisbatan bahosi aniqlanadigan bo'ldi;

valyuta kursining dollar paritetiga nisbatan tebranishi = 1 % darajasida belgilandi;

JVT ni boshqarish maqsadida Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) va Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki (XRTB) tashkil etildi;

valyutaviy cheklanish tizimi bekor qilinib, milliy valyuta konvertatsiyasi tiklandi.

Bu shaklda tuzilgan Ikkinchi Jahon urushidan keyingi JVT xalqaro valyuta-moliya munosabatlaridagi tartibsizlikni yo'qotishga imkon berdi.

Ammo Brettonvuds tizimining qarama-qarshiligi - tartibsiz bozor (oltinstandart) va boshqariladigan dollar tizimi bo'yicha ish yuritish quyidagilarga olib keldi:

o'zgarmas oltin narxi va narxi o'suvchi tovar va xizmatlar orasida farq yuzaga kelishiga;

AQShdan ko'p miqdordagi kapitalning boshqa davlatlarga oqib ketishiga (1957-1971 yillarda 54,2 mlrd. dollar miqdorida to'g'ri investitsiyalar tarzida AQShdan boshqa davlatlarga oqib o'tgan);

chet ellardagi katta harbiy xarajatlarga;

AQShning to'lov balansi defitsitli bo'lishiga (uning miqdori 1953-1972 yillarda - 69 mlrd. dollarni tashkil qilgan);

dollarning real kursi va uning oltin pariteti orasida uzulishning bo'lishiga va boshqalar.

Bundan tashqari, 60-yillarning ikkinchi yarmida G'arbiy Evropa va Yaponiya AQShdan o'z oltin zahiralari va eksport hajmi bo'yicha ikki baravar oshib ketdi. Natijada xatto oltindeviz standarti tayanadigan umumiyqtisodiy asos o'z umrini tugatdi. Oltindollar standartining buzilishi valyuta bozorlarida dollarning «tushushi» va «valyuta isitmasi» degan iboralar tarzida o'z aksini topdi.

Shuning uchun 1970 yilda XVF chegarasida maxsus hisob va to'lov birligi (SDR) kiritildi va u a'zo - davlatlarning valyuta zahiralari to'ldirish uchun mo'ljallangandi. SDR jahon pulining bir qator funktsiyalarini bajaradigan bo'ldi. U XVF a'zolarining kvotalariga proporsional tarzda taqsimlanadi, shuning uchun uning asosiy qismi (2/3 dan 3/4 gacha) rivojlangan davlatlarga, 1/4 qismi rivojlanayotganlariga to'g'ri keladi. SDR ning boshlang'ich kursi AQSh dollarining rasmiy oltin miqdoriga tenglashtirilgan. Keyinchalik uning qobiliyati 16 valyuta savati bo'yicha, hozirda esa 5 asosiy milliy valyutalar bo'yicha aniqlanadi. SDR JVTning asosiy zahira vositasiga aylanmokda.

Bu sharoitda AQSh ikki marta dollar devalvatsiyasini o'tkazdi. Bular 1971 va 1973 yillarda. Natijada oltinning rasmiy kursi troya untsiyasi 42,22 dollargacha qilib belgilab berildi. Bu davrda ko'pchilik rivojlangan davlatlar o'z valyuta kursini ma'lum darajada ushlab turish (dollarga nisbatan) majburiyatlaridan voz kechib, «suzuvchi» kurs rejimiga o'tishdi. 1973 yildan oltin - maxsus oltin va tovar birjalaridagi narx asosida sotiladigan va sotib olinadigan bo'ldi. Oltin narxi JVTga bevosita ta'sir o'tkazmaydigan bo'ldi.

Bu sharoitda xalqaro valyuta munosabatlarini qayta tashkil qilish muammosi vujudga keldi. 1976 yil yanvarda XVFning Vaktli Qo'mitasi XVF Ustaviga bir qator o'zgarishlarni kiritdi. Bu o'zgarishlar XVT i faoliyatini rasmiy ravishda qayta taqsimlashni bildirardi (Yamayya kelishuvi, 1976-1978 yy.). Valyuta munosabatlari mexanizmidagi o'zgarishlar 1978 yil 1 apreldan kuchga kirdi va quyidagilardan tarkib topgandi:

oltinning rasmiy narxi bekor qilindi (XVFning mavjud oltin zahirasining 33 foizining 1/6 qismini ochiq auktsionlarda sotish va yana 1/6 qismini a'zo davlatlarga tarqatish yo'li bilan hisobdan chiqarishgandi);

SDR JVTning asosiy rezerv aktiviga rasmiy ravishda aylantirildi.

Valyuta kurslarining «suzuvchi» tizimi qonunlashtirildi. A'zo - davlatlar o'z valyuta paritetini SDR yoki boshqa chet el valyutasida ifodalay olishi mumkin edi (ammo oltinda emas).

Xalqaro valyuta boshqarish sohasi kengaytirildi. Buning uchun XVF qoshida iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish bo'yicha a'zo-davlatlar vazirlari darajasida qo'mita tashkil etildi.

Tashkil topgan valyuta tizimi ko'p jihatdan 70-yillardagi jahon xo'jaligining o'zgargan sharoitlariga javob berardi.

Mintaqaviy valyuta tizimi (MVT).

G'arbiy Evropa valyuta integratsiyasining chuqurlashuvi Evropa valyuta tizimining (EVT) vujudga kelishiga olib keldi. Bu valyuta tizimi mintaqaviy valyuta tizimi (MVT) bo'lib, u JVTning elementlaridan biridir.

EVT 1979 yili tashkil etildi. Bu MVTning asosiy belgisi EKYu mexanizmidir. EKYu - maxsus Evropa hisob birligi bo'lib, GFR (1/3 qismi) markasi boshchiligidagi G'arbiy Evropaning 10 mamlakati valyutasining «savati»ga asoslanganidir. SDRdan farqli ravishda EKYu bank va firmalarining xususiy operatsiyalarida qo'llaniladi. Milliy valyutalar kvotasi - EKYuning tashkil etuvchilari - mamlakatning iqtisodiy potentsiali bilan aniqlanadi va har 5 yili qayta ko'rib chiqiladi. «Savat»ni qayta ko'rib chiqishda hamma aktiv va passivlar yangi kurs bo'yicha qayta baholanadi. Oxirgi marta EKYu 1989 yilda belgilangan bo'lib, valyutalar ulushi (% larda):

GFR markasi - 30,1

Frantsiya franki - 19,0

Golland guldeni - 9,4

Belgiya franki - 7,6

Ispaniya pesetasi - 5,3

va boshqalar - 5,45 ni tashkil qilgan.

EI chegarasida yagona pul birligiga o'tilishi EKYu ni asosiy valyutaga aylantiradi.

Yamayka valyuta tizimidan farqli ravishda, EVT oltindan EKYuning qisman ta'minoti sifatida foydalanadi va a'zo mamlakatlarning rasmiy oltindollar zahiralarning 20 foizini birlashtiradi.

Valyuta kurslari rejimi valyutalarning belgilangan chegarada suzishiga asoslangan (asosiy kursdan = 2,25 %, Italiyadagi beqarorlik tufayli 6 %).

EVT mamlakatlararo regional valyuta boshqarishini Evropa valyuta hamkorligi fondi (EVXF) orqali amalga oshiradi. U Markaziy banklarga qisqa va o'rta muddatli kreditlarni valyuta intervensiyasi bilan bog'liq to'lov balansi defitsitini qoplash uchun beradi.

Valyuta sohasida yagona pul asosi - jahon puli mavjud emas:

Erkin konvertatsiya qilish va kapital oqib o'tishi sharoitida mamlakatlarda ichki pul muomalasi va xalqaro to'lov oboroti o'rtasidagi chegaralar yo'qolmoqda:

Milliy va xalqaro pul-kredit bozorining birgalashishi tendentsiyasi milliy pul-kredit bozorlarining o'ziga xosligi, ixtisosligini saqlagan holda rivojlanmoqda.

Yoatto AQSh, GFR, Angliya, Shveysariya va boshqa o'z bozorlarida operatsiyalarni erkinlashtirgan davlatlarda ham xalqaro va milliy kapital bozorlari orasida farq qilmoqda: Masalan, AQShning evrodollar va milliy kapital bozorlarini olaylik. AQSh sotuvga qo'yilgan rezident va rezident bo'lmaganlarning obligatsiyalari ro'yxatdan o'tishi lozim. Bunday holat xalqaro bozorda mavjud emas.

Bundan tashqari xalqaro bozorda chiqarilganiga bir oy bo'lmagan qimmatli qog'ozlar AQSh ning investorlarga taqdim etilishi mumkin emas. Boshqa ko'pchilik davlatlarda bunday holatlar erkinroq nomayon bo'ladi (Frantsiya, Belgiya, Italiya, Yaponiya va boshqalar).

Valyuta sohasining xalqaro ayirboshlash munosabatlaridagi rolining oshuvi tendentsiyasi JVT rivojining hamma bosqichlarida (oltin standartdan boshlab) kuzatiladi. Milliy xo'jalik jahon xo'jalik aloqalariga qanchalik ko'p jalb etilgan bo'lsa, mahalliy qo'mitalar iqtisodiyotni tashqi nomaqbul ta'sirlardan xoli etishga harakat qiladi. Bu ziddiyat har bir davlatning oltin standartdan boshlab to hozirgi kungacha bo'lgan evolyutsiyasini belgilab berdi. Masalan, oltin standart davridagi oltinning tartibsiz oqimi (davlatlar o'rtasida) oxir oqibatda ularning ishlab chiqaruvchi kuchlariga salbiy ta'sir etdi. 1929-1933 yilgi iqtisodiy krizis valyuta mexanizmining oltin standart davridagi holatiga putur etkazdi: erkin valyuta almashinuvi qattiq valyuta cheklashlari bilan almashdi, valyuta bloklari va zonolari tashkil topdi, internatsionalizatsiya jarayoni to'xtatildi. Brettonvudsda tuzilgan xalqaro hisob-kitoblar modeli valyuta mexanizmini tiklashga qaratilgan qadam bo'ldi. U aniq belgilangan tamoyillar asosida ish yuritir, uning ustidan nazoratni XVF o'z bo'yniga olgandi.

Bretton Vuds valyuta mexanizmi 70-yillarning boshlarigacha faoliyat yuritdi, u milliy manfaatlarni xalqaro majburiyatlar bilan birlashtirdi: davlatlarning nisbiy mustaqilligi (ichki iqtisodiy siyosatni o'tkazish sohasida) xalqaro kredit tizimi

ishtiroki bilan ta'minlanardi. U o'z ichiga XVF krediti, zayomlar to'g'risida bosh kelishuv (1961 yil), Markaziy banklar o'rtasidagi svop kreditlari va boshqalarni olar edi.

70-yillar boshida rivojlangan davlatlar iqtisodiyoti shunday chegaraga yaqinlashdiki, bunda keyingi iqtisodiy o'sish butun bazasini yangilash, valyuta ta'minotining samaradorligini oshirishni talab etardi. Shuning uchun 1971-1973 yillardagi «suzuvchi» valyuta kurslarining kiritilishi JVTning evolyutsiyasining qonuniy bosqichi edi. Yoozirgi suzuvchi valyuta kurslari tizimi asosida xalqaro hisob-kitob tizimida chuqur tarkibiy o'zgarishlar bo'lishiga olib keladi. Ular nafaqat moliyaviy operatsiyalarning hajmining o'sishida (ular savdo operatsiyalari bilan 10:1 nisbatni ta'sir etishdi), balki moliyaviy oqimlarning harakatining davlat byudjet, soliq va kredit siyosatidagi farqlarda o'z aksini topadi. Va shu munosabat bilan mamlakatlar o'z milliy valyutasining kursini mustaqil belgilash imkonini oldilar.

Shunday qilib, hozirgi valyuta tizimida, xalqaro va baynanmillik o'rtasidagi nisbat milliy omillar tomoniga hal bo'ldi.

80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab EVTni valyuta hamjamiyatiga aylantirish yo'llari to'g'risidagi bahs faollashdi. Bu «Chegarasiz Evropa» yoki «Evropa-92» deb nom olgan jarayon bilan bog'liq edi. Masala yagona ET valyuta siyosatiga asta-sekinlik bilan o'tish ustida borardi. Valyuta integratsiyasi istiqbollari muhokama qilinganda asosiy e'tibor Evropa Markaziy banki hamjamiyatning yagona valyutasi va valyuta hamjamiyatiga harakat yo'llariga qaratilgandi.

Birinchi masala bo'yicha ko'pchilik Evropa Markaziy banki rolini AQSh Federal rezerv sistemasi modelidek tuzish kerak degan xulosaga keldi. Bunda regional rezerv banklari ancha mustaqil, Markaziy boshqarish mahkamasi esa ularning faoliyatini tartibga soladi, boshqaradi. Yangi Markaziy bank uchun nom ham berildi-«Evrofed».

ETning yangi Markaziy banki masalasi bilan birgalikda yagona valyutani tashkil qilish muammosi ham bor. EKYu rolini oshirish uchun eng asosiy qadamlardan biri «rasmiy» va «xususiy» EKYu orasidagi farqni yo'qotish, EVT markaziy kurslarning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashdir. Ko'rsatilgan chora-

tadbirlar yagona valyuta siyosatiga ega. ET Valyuta ittifoqining tuzilishini bildirar edi. Bu niyat 1991 yil Maastrixt (Gollandiya) dagi ET a'zolarining iqtisodiy va Moliya vazirliklari yig'ilishida tasdiqlanib, Valyuta iqtisodiy hamjamiyatini (VIX) tuzishning uch bosqichli rejasi tuzildi.

Rivojlangan mamlakatlar valyuta siyosati yagona va o'zaro bog'liq dunyoda amal qiladi. Shuning uchun uchinchi davlatlar omili unga qanday darajada ta'sir etishini aniqlash lozim. Asosan so'z rivojlanuvchi davlatlar to'g'risida bormoqda. Ko'pchilik Sharqiy Evropa va MDYo davlatlari o'zida G'arbning valyuta siyosati ta'sirini sezmoqda. Yoali xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etishning mukobil shakllarini qo'llash yo'llarini izlash lozim. Bunda esa rivojlanayotgan mamlakatlar malakasi qo'l keladi.

Rivojlanayotgan davlatlarga G'arb valyuta siyosati ta'siri xakida so'z borganda, shu davlatlar rasmiy invalyuta rezervlarining 95 % olti davlat valyutasiga to'g'ri keladi:

AQSh dollari (67,5%), GFR markasi, yapon ienasi, ingliz funt sterlingi, Shveytsariya va Frantsiya franki. 90% yaqin rivojlanayotgan mamlakatlar o'z pul birligining AQSh dollari, Frantsiya franki, SDRga nisbatan o'zgarmas kursini ushlab turibdi. G'arb davlatlari foiz stavkasining xalqaro va milliy kapital bozorida darajasi rivojlanayotgan davlatlarning tashqi qarzlari bo'yicha to'lovlariga ta'sir etadi. Yuqoridagi misollardan ma'lum bo'ldiki, rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning milliy valyuta ko'rsatkichlarining barqarorlashuvidan manfaatdor. Bunda asosiy konvertirlanadigan valyutalarning milliy valyutani siqib chiqarish jarayoni kuzatiladi. Bunda rivojlangan davlatlar valyuta siyosatining rivojlanayotgan davlatlar valyuta siyosatiga kirib borishi kuzatiladi (Bu jarayon chigal tarzda) albatta, rezidentlarga chet el valyutasida shartnomalar tuzish ruxsat etilgan davlatlardagina amalga oshadi.

Bu valyuta o'rin almashinuvining eng salbiy oqibatlaridan milliy byudjet, pul va kurs siyosatining ta'sirchanligining kamayishidir.

Ammo bu degani rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning passiv ob'ekti degani emas.

3-§. Valyuta kursi va unga ta'sir qiluvchi omillar, valyuta kurslarining turlari

Valyuta kursini kelib chiqishi mamlakatlar iqtisodiy faoliyatini muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan-xalqaro savdoni rivojlantirish bilan bog'liq. Valyuta kursi xalqaro savdoni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish bilan ichki iqtisodiyotga ham ta'sir ko'rsatadi. Bunga sabab valyuta kursining holati bilan mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarining holati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir.

Valyuta kursi asosan quyidagi jarayonlarni amalga oshirish uchun: kapital va kredit harakatida, tovar va xizmatlar savdosida valyutalarni o'zaro ayirboshlash. Masalan, eksportyor chet el valyutasi olgan tushumini o'z milliy valyutasiga aylantiradi, chunki boshqa davlatning valyutasi uning o'z davlatida qonuniy ravishda xarid qilish va to'lash vositasi sifatida amal qila olmaydi. Importyor chetdan sotib olgan tovarlarni to'lovchini amalga oshirish uchun milliy valyutada olgan tushumini chet valyutasiga almashtiradi;

■ jahon bozori va milliy bozor narxlarini hamda turli mamlakatlarning milliy va chet el valyutasida ifodalangan qiymat ko'rsatkichlarini taqqoslash;

■ firma va banklarning chet el valyutasidagi mavjud bo'lgan davriy qayta baholash va boshqa jarayonlar uchun. Valyuta kursi - bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro pul birliklarida (SDR, EKYu) ifodalangan bahosidir. Tashqi jihatdan valyuta kursi jahon bozoridagi talab va taklif asosida aniqlangan bir valyutani boshqa bir valyutaga nisbatan hisoblab chiqilgan koeffitsienti sifatda namoyon bo'ladi. Ammo valyuta kursining qiymat asosi valyutani xarid qilish qobiliyati hisoblanadi. Bu iqtisodiy kategoriya tovar ishlab chiqarishda ishtirok etadi va tovar ishlab chiqaruvchilar bilan jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. O'iyamat tovar ishlab chiqarishning iqtisodiy sharoitlarining barcha jihatlarini ifodalaydi. Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligiga taqqoslanishi ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida yuzaga keladigan. O'iyamat munosabatlariga asoslangan. Ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar valyuta kursi yordamida tovar va xizmatlarning milliy narxlarini boshqa davlatlar narxlari bilan solishtiradi. Bunday solishtirish

natijasida ishlab chiqarishni mamlakat ichkarisida rivojlantirish yoki chet elga investitsiya qilishni rivojlantirishga asoslangan foydalilik darajasi yuzaga keladi.

Kapitalning xalqaro harakatining tez o'sishi bilan bog'liq ravishda valyuta kursini O'zgarishiga (tovar) valyutani tovarlarni xarid qilish qobiliyati bilan birga moliyaviy aktivlarni xarid qilish qobiliyati ham ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kursi boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan uzviy bog'liqdir. Valyuta kursini o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Bu omillar iqtisodiy, siyosiy, struktura, huquqiy yoki psixologik xarakterga ega bo'lib, valyuta kursiga to'g'ri yoki teskari ta'sir ko'rsatadi. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin;

1. Valyuta kursini dinamikasini bevosita aniqlovchi yoki xalqaro iqtisodiy ayirboshlash jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan omillar:

- xalqaro ayirboshlashda qatnashuvchi mamlakatlarning yalpi milliy mahsuloti (YaMM) to'lov balansi;
- pulni ichki va tashqi taklifi;
- foiz stavkalari.

Bu ko'rsatilgan omillarni sabab (uyushgan) omillar sifatida atash mumkin.

2. (Uyushgan) sabab omillarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi va valyuta kursini o'rnatish mexanizmida boshqaruvchi sifatida ta'sir etuvchi omillar.

3. Iqtisodiy tizimni dinamik tizim tenglikdan chiqib ketishi natijasida yuzaga keladigan omillar:

- Iqtisodiy tanglikning namoyon bo'lishi;
- Davlat byudjeti defitsiti;
- Nazaratsiz emissiya;
- Inflyatsiya;
- Ichki va tashqi baholar o'rtasidagi farq.
- Monopol ishlab chiqarish;
- Pullarni xorijiy valyuta funksiyasini bajarishi;
  - a) To'liq hajmda to'lov vositasi;
  - b) jamg'arish vositasi;

v) Kapitalni chetga oqib ketishi;

- Investitsiyani qisqartirish;
- Ishlab chiqarish hajmini pasayishi.
- Resurslar oborotida qatnashmaslik;
- Iste'molchilarning foydalarini pasayishi;
- Valyuta birjasidagi uyin;
- Tovarlarni «yuvilishi»;
- Demping baholaridan foydalanish orqali ayrim firmalarning olib borayotgan tashqi savdo faoliyati.

Siyosiy omillar;

- Mamlakat pul tizimiga bevosita o'zgarish kirituvchi siyosiy qarorlar;
- Davlat siyosatini muddatini aniqlovchi qarorlar;
- Boshqaruv strukturasi barqarorlik darajasi;
- Iqtisodiy tizimni boshqarishda ishonchlilik darajasi;
- Iqtisodiy va siyosiy struktura vakillarini bir-birini tushuna olish darajasi;
- O'onunlarni bajarilish darajasi;
- Iqtisodiyotda davlat ulushining miqdori;
- Mamlakatdagi siyosiy kuchlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar darajasi;
- Iqtisodiyotni ko'tarish bo'yicha aniq ishlangan dasto'rning yo'qligi;
- Aholning boshqaruv strukturasi ishonchlilik darajasi;
- Xususiy kapitalning himoyalanganlik darajasi.

O'onuniy normalarga va amaliyotga mos holda birjada chet el valyutasining kursini, qimmat baho qog'ozlar kursini yoxud tovarlar bahosini o'rnatilishi katirovkalash deb ataladi. Yoki qisqacha qilib aytganda valyuta kursini o'rnatish katirovkalash deb ataladi. Jahon amaliyotida katirovkalashning 2 xil usuli mavjud;

1) To'g'ri katirovkalash. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, ya'ni milliy valyutada xorijiy valyutaning bir-birligiga to'g'ri keladigan miqdorda ko'rsatilsa, to'g'ri katirovkalash deb ataladi. Masalan, 2003 yilning 30 sentyabrida 1 AO'Sh dollariga nisbatan o'zbek so'mining kursi 975,00 so'mni, 1

Rossiya rubliga nisbatan 31,97 so'mni tashkil etdi. Bunday katirovkalash hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinmoqda.

2) Egri (teskari) katirovkalash. Bunda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko'rsatiladi, masalan;

$$1 \text{ so'm} = \frac{1}{975,00} \text{ AQSh dollari yoki } 1 \text{ AQSh dollari } 975,00 \text{ so'm}$$

$$1 \text{ so'm} = \frac{1}{31,97} \text{ Rossiya rubli yoki } 1 \text{ Rossiya rubli} = 31,97 \text{ so'm}$$

Buyuk Britaniyada funt sterlingning Avstraliya dollarining va EKYuning kursi teskari katirovkalash yordamida o'rnatiladi. Agarda ikki valyuta o'rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni «kross-kurs» deb ataladi.

Masalan: 1 \$ AO'Sh dollari = 31 Rossiya rubli

1 \$ AO'Sh dollari = 5 Ukraina grivna

1 Ukraina grivna = 6,2 Rossiya rubli

Ko'rinib turibdiki, (kross-kurs) yuqorida keltirilgan nisbat Ukraina girivnasining Rossiya rubliga nisbatan aniqlangan kross-kursidir. Ushbu misolda AO'Sh dollari uchinchi valyuta rolini uynaydi. Jahon amaliyotida asosan uchinchi valyuta sifatida AO'Sh dollari qo'llaniladi, ya'ni barcha valyutalar jahon ayirboshlashida aynan shu valyutaga nisbatan katirovka qilinadi.

Kross-kursdan foydalanish ancha ogir va risklidir. Ammo ularni qo'llash quyidagi 2 holatda zarur va foydalidir;

-sizning talabingizdagi valyutaga ega bo'lgan sotuvchilarda sizning valyutangizga talab mavjud emas. (Masalan, so'mni Yaponiya ienasiga almashtirish kerak. Bu erda

uchinchi valyuta AO'Sh dollari bo'lsin. Yaponiya ienasi sotayotganlar ichida sizning valyutangizni sotib olishni xohlaydiganlar yo'q).

Oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirishda valyuta bozorida quyidagi valyuta kurslarining ko'rinishlaridan foydalaniladi;

«Spot-kurs» bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs bu bir mamlakat pul birligining shartnoma to'zilgan vaqtda o'rnatilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi. «Forward» kurs-bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir.

Forward kursi valyutani kelajakda aniq bir kunga etkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Forward bitimlari odatda valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forward kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo'yicha valyuta sotiladi yoki sotib olinadi. Agar shartnoma muddati tugagan kunda kurs shartnoma kursidan farq qilsa, unda bir tomon foyda ko'radi va bir tomon zarar ko'radi. Masalan, siz 2003 yil 1 yanvarda 2003 yili 1-iyun kuni $1\$=965$ so'm kursida sotib olish bitimini tuzdingiz. Ammo 2003 yil 1-iyun kuni $1\$=970$ so'mni tashkil etdi, natijada siz har bir dollarga 5 so'm miqdorida qo'shimcha foyda ko'rdingiz.

Agar 1-iyun kuni $1\$=963$ so'mni tashkil etsa, unda har bir dollardan 2 so'mdan zarar ko'rasiz.

Muddatli bitimlar bo'yicha valyuta kurslari (report) ustama yoki dasxat metodi bo'yicha katirovka qilinadi va «autrayt» kurslari deb ataladi.

Forward kurs + Spot kurs + Ustama Forward kurs + Spot kurs-Diskont.

Misol.

Bitim summasi - 1 mln

Bitim muddati - 90 kun

Bitim valyutasidagi kreditning % stavkasi (USD) - 3,5 % Baxolovchi valyutadagi depozitlarga to'lanadigan % stavkasi (DEM) - 5,5 % Cpot kurs 1 = 1,5210-1,5220 DEM

$$SK \times FSF \times BM$$

$$\text{Ust/Disk} = \frac{\text{SK} \times \text{FSF} \times \text{BM}}{(360 \times 100)} = (\text{BVFS} \times \text{BM})$$

$$\frac{1,5210 \times (5,5 - 3,5) \times 90\,273,78}{(360 \times 100) + (3,5 \times 90)} = \frac{\quad}{36315} = 0,0075$$

Ustama yoki diskont ekanligi % stavkalari o'rtasidagi farqdan bilish mumkin. Agar valyuta bitimi bo'yicha % stavkasi baholovchi valyutaning % stavkasidan past bo'lsa, bu valyuta yuqori kurs katirovka qilinadi va chiqqan ko'rsatkich ustama sotiladi. Agar valyuta bitimining % stavkasi yuqori bo'lsa, bu ko'satkich diskont bo'ladi. Agar milliy valyutadagi depozitlarning % savkasi bitim valyutasidagi kreditlarning % stavkasidan yuqori bo'lsa, olingan natija diskont hisoblanadi va aksincha bo'lsa ustama hisoblanadi.

Banklar valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda valyutani sotish va sotib olish kursini o'rnatadi. Bu kurslar sotuvchining kursi va xaridorning kursi deb ataladi.

Sotuvchi kursi - bankning valyutani sotish kursi

xaridor kursi - bankning valyutani sotib olish kurs

Bu kurslar o'rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmati xarajatlarini qoplashga va ma'lum darajada foyda olishga sarflanadi.

Valyutaning eng muhim xarakteristikasi uning konvertirlanganligidir.

Konvertirlanganlik - darajasiga ko'ra valyuta kursi 3 ga bo'linadi.

- erkin «suzib» yuruvchi

- cheklangan darajada «suzib» yuruvchi

- qayd etilgan valyuta kurslari.

Valyuta kursi tovar bahosi kabi shu guruhlariga bo'linadi.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi ma'lum valyutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan. AO'Sh dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi Shu bois bu valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun «Uchinchi dunyo»ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSh dollariga, Evropa mamlakatlarning EURO sig'a va boshqa boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Sobiq sotsialistik mamlakalar ularning valyuta kurslarini valyuta savatiga nisbatan hisoblaydilar. EKYu ham xuddi shunday tartibda hisoblanadi. Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valyutalarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik kilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar.

O'ayd etilgan valyuta kursi-bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy tashqi bozorga etarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatchilaridan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qullaniladi.

Barcha mamlakatlar ma'lum muddatda o'z valyutalari kurslari to'g'risidagi axborotni e'lon qilib boradilar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi ish yakunlari matbuotda, televideniya e'lon qilib boriladi. Bunda nominal valyuta kursi belgilanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflyatsiya sharoitida jahon bozorida milliy mahsulotga bo'lgan talabni, uni raqobatbardoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o'rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo'ladi. Ya'ni milliy valyutaning real almashtirish kursini hisoblab chiqish kerak. Real valyuta kursini hisoblashni O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqariladigan gazlama misolida ko'rsatish mumkin. Masalan, 1m gazlamaning bahosi respublikamizda 1000 so'm, Rossiyada 35 rubl, Valyutalarning amaldagi nisbati 1 Rossiya rubli = 35 so'm yoki 1so'm = 0,032 Rossiya rubli bo'lganda, 1 m o'zbek gazlamasining bahosi Rossiya rublida $0,032 \cdot 1000 = 32$ rubl turadi. Bunday holda O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqarilgan 1 m gazlama baholari nisbati teng bo'ladi.

$$\frac{0,032 \times 1000}{35} = \frac{32}{35} = 0,9$$

Demak, ushbu nisbat o'zbek gazlamasining bahosi Rossiya gazlama bahosining 0,9 va undan arzon ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, real valyutadagi bahosiga va nominal almashtirish kursiga bog'liq bo'lib, quyidagi tenglik bilan izoxlanadi;

Real kursi = nominal kursi o'z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi xorijiy tovarlar bahosi. Bu tenglikni umumiy ko'rinishda shunday yozish mumkin; Real valyuta kursining nominal valyuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qimmatroq turadi. Shuning uchun eksport o'sib boradi, import esa qisqarib boradi. Va aksincha, yuqori real valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o'sib, eksport qisqarib boradi.

Tayanch so'zlar

chet el valyutasi;	valyuta riski;
xalqaro valyuta tizimi;	valyuta chegaralari;
jaxon valyuta tizimi;	valyuta tengligi;
valyuta savati;	xalqaro valyuta bozori;
SDR;	rezerv valyuta;
EKYu;	eksport operatsiyasi;
evro;	import operatsiyasi.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Valyuta tizimining asosiy elementlari?
2. Yamayka valyuta tizimini asosi nima?
3. Parij valyuta tizimini asosi nima?
4. Evro valyuta tizimini tashkil topishi?
5. Xalqaro valyuta fondi?

6. Nima maqsadda Evro muomalaga kiritildi?
7. Xalqaro valyuta tizimining elementlari.

IX BOB. XALQARO YOISOB - KITOB OPERATSIYALARI

1-§. Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari

Bozor iqtisodi sharoitida tijorat banklari nafaqat mamlakat ichkarisida, balki boshqa mamlakatlar bilan ham turli xil operatsiyalarni olib boradilar. Tijorat banklarining boshqa mamlakatlar bilan olib boruvchi operatsiyalari ularning xalqaro operatsiyalari deb yuritiladi. Tijorat banklarining xalqaro operatsiyalari o'z ichiga xalqaro savdoda ishtirok kiluvchilar o'rtasidagi munosabatlarni, ssuda kapitali bozorida investitsiya faoliyatini yurituvchi, turizm, xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish, valyutani ayirboshlashi chek, veksel, inkassatsiya uchun bank aktseptlarini kabul qilish bilan shugullanuvchi mijozlar tomonidan talab qilinadigan xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro operatsiyalardan bankka tushadigan daromadning eng asosiy qismini kredit berishdan tushadigan daromadlar tashkil qiladi. Xalqaro savdoni bank tomonidan kreditlash tovar va tovar hujjatlarini garovga olish asosida kredit berish, veksel bo'yicha va aktsept kreditlarni, bank ssudalarini berish shaklida amalga oshiriladi. Tashqi savdoni kreditlashning yangi shakllariga lizing, faktoring va forfetirlash kabilarni kiritish mumkin. Urta va uzoq muddatli xalqaro bank kreditlari evro-kredit shaklida ham beriladi.

Banklarning xalqaro operatsiyalarining yana bir turi bu banklarning valyuta operatsiyalari hisoblanadi. Bankning bir valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog'liq xalqaro operatsiyalari valyuta operatsiyalari deyiladi. Ularni amalga oshirish zaruriyati mavjudligining asosiy sababi xalqaro savdo, xalqaro kredit va xizmatlar bo'yicha hisoblashishlarda yagona to'lov vositasiga ega bo'lish zarurligi hisoblanadi.

Turli xil valyuta operatsiyalari yig'indisi jahon ssuda kapitali bozorining asosiy qismlaridan biri bo'lgan valyuta bozorini hosil qiladi. Valyuta bozorida xorijiy valyutaga talab va taklif mujasamlashtiriladi. Taklif sotilgan tovar va xizmatlari uchun daromad olgan eksporterdan, talab esa sotib olingan tovar va xizmatlarni

to'lash uchun xorijiy valyutaga muhtoj importarlardan kelib chiqadi. Valyuta operatsiyalari asosini tovaralar va xizmatlar, kapital va kreditlarning xalqaro harakati tashkil etadi.

Valyuta bozorida operatsiyalarni alohida olingan banklar, kompaniyalar va jismoniy shaxslar amalga oshiradilar. Birja ichida va undan tashqaridagi valyuta bozorlari bir-biridan farq qiladi. Valyuta operatsiyalarining ko'pchiligi birjadan tashqaridagi bozorlarda tijorat banklari orqali amalga oshiriladi.

Banklar bir-biri bilan (bevosita yoki brokerlar orqali), mijozlari bilan valyuta operatsiyalarini xalqaro banklararo valyuta bozorida va birjalarda olib boradi. Valyuta shartnomalarining asosiy qismi xalqaro banklararo valyuta bozorida tijorat banklari o'rtasida imzolanadi.

Valyuta cheklashlari yo'q yoki sezilarli bo'lmagan davlatlarda (AQSh, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Gonkong, BAA va boshk.) valyuta muomalalarini ixtiyoriy bank amalga oshirishi mumkin. Milliy valyuta konvertirlanmagan davlatlarda valyuta operatsiyalarini faqatgina davlat ruxsat bergan banklar amalga oshiradi.

Bankning valyuta bozoridagi faolligi bankning yirikligiga, uning obro'yiga, xorijiy bo'limlari va filiallari tarmoklarining rivojlanganlik darajasiga, EXM bilan ta'minlanganligiga, telefon va telegraf aloqalarining rivojlanganligiga bog'liq. Valyuta operatsiyalarining asosiy qismi yirik tijorat banklariga to'g'ri keladi. Ular nafaqat valyutani sotadi va sotib oladi, xalqaro hisob-kitoblarni bajaradi, balki xorijiy valyuta zahiralarini saqlaydi va valyuta kurslarini aniqlaydi. Boshqa banklar ularga katirovka yuzasidan murojaat qiladi va o'z mijozlari uchun valyutani sotib oladi.

Ko'pchilik mamlakatlarda (Yaponiya, GFR, Frantsiya, Italiya, Avstraliya, Niderlandiya) yaxshi taraqqiy qilgan maxsus valyuta birjalari mavjud. 70-yillardan boshlab fond va tovar birjalarida valyuta bilan savdo qilish tarqalgan.

Banklar tomonidan valyuta operatsiyalari bankning o'z hisobiga yoki mijozlar hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Valyuta operatsiyalari xorijiy valyutada ifodalangan naqdsiz to'lov vositalari: bank depozitlari, cheklar veksellar, o'tkazmalar

hisobiga amalga oshiriladi. Naqd xorijiy valyutasi hisobiga amalga oshiriladigan operatsiyalar hajmi ancha kichikdir.

2-§. Xalqaro hisob - kitoblarning shakllari

Tijorat banklarining xalqaro hisob - kitob operatsiyalarida turli hisob shakllari qo'llanilishi mumkin. Bular qatoriga bank buyrug'iga asosan pul o'tkazish (o'tkazma turi), bank cheki, bank vekseli, akkreditiv, inkasso shakllari va boshqalarni kiritish mumkin.

O'tkazma - bu bankning o'z mijozining talabi asosan uning mablag'i hisobidan to'lanishi zarur bo'lgan summani olishi zarur bo'lgan xorijiy korxonaga (benefitsiarga) mablag'ni pochta yoki telegraf yo'li bilan o'tkazib qo'yish to'g'risidagi boshqa mamlakatdagi bank-korrespondentga bergan buyrug'i bo'lib hisoblanadi. Valyutani olishning eng tez va ishonchli vositasi telegraf o'tkazmasidir. Bank-korrespondentlar tomonidan maxsus kodning qo'llanishi valyuta mablag'lari bo'yicha zarar keltirish va o'z mijozlariga mablag'larni o'tkazishda bank tomonidan xatolarga yo'l qo'yishdan saqlaydi. O'tkazmada bank ikki operatsiyani bir vaqtning o'zida bajaradi: milliy valyuta hisobiga mijoziga xorijiy valyutani sotadi va xorijiy valyutani chet elga o'tkazib beradi.

Bank cheki - bu bankning xorijiy bank-korrespondentga ma'lum miqdordagi pulni chek egasiga uning shu bankda mavjud bo'lgan korrespondentlik varaqasidan to'lash to'g'risidagi yozma buyrug'idir.

Bank vekseli - bu o'tkazma veksel (tratta) bo'lib, bank tomonidan xorijiy bank korrespondentga tulashtirish uchun beriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar deganda biz talablar va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirish tizimi tushunamiz. Xalqaro hisob-kitoblar tijorat bank-korrespondentlari orqali o'tkazma, cheklar, vekselar, o'zaro talab va majburiyatlarni tenglashtirib voz kechish yo'li bilan naqd valyutasiz amalga oshiriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar shakllarining ba'zilari o'tkazilish yo'llari bilan ichki hisob-kitoblarga o'xshash bo'lsa-da, ammo ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlarni quyidagicha ta'riflash mumkin.

Birinchi, odatda ular hujjat tarzida, ya'ni moliya (chek, veksel) va tijorat (konosament, nakladnoy) hujjatlarni yordamida amalga oshadi.

Ikkinchidan, xalqaro hisob-kitoblar unifikatsiyalashgan (bir shaklga keltirilgan). Bunday hisob-kitoblarni amalga oshirishda ko'pchilik mamlakatlar banklari, shu jumladan MDH, veksel va chek konvensiyalariga amal qilishadi (Jenevada 1930 va 1931 yillarda kabul qilingan va Parij xalqaro savdo palatasi e'lon qilgan «Hujjatli akkreditivlar bo'yicha unifikatsiyalashgan qoida va an'analari» va «Inkasso bo'yicha unifikatsiyalashgan qoidalar»ga muvofiq xalqaro miqyosda hisob-kitob operatsiyalari olib boriladi. Bu hujjatlarga tashqi savdo aloqalarida bankka akkreditiv to'g'risida buyruq berilganda va inkasso topshiriqnomalari berilganda murojaat etish lozim bo'ladi.

Klassik va eng keng tarqalgan hujjatli hisob-kitoblar shakli bo'lib hujjatli akkreditiv va hujjatli inkasso hisoblanadi.

Akkreditiv bu bank (bank-emitent) majburiyati bo'lib mol sotib oluvchi (importer) ko'rsatmasiga binoan mol sotuvchi (eksporter) varag'iga mablag'ni o'tkazish yoki trattani tegishli summada (xizmat yoki tovar) aktseptlashni sotuvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatga muvofiq amalga oshirishni ifodalaydi. Akkreditiv shaklidagi hisob-kitoblarda bir qancha banklar ishtirok etishi mumkin: akkreditivni ochuvchi bank-emitent; sotuvchiga akkreditiv ochilgani to'g'risida xabar beruvchi bank; akkreditivni to'lovchi yoki trattani aktseptlovchi bank. Shu bilan birgalikda bank emitentdan boshqa banklar rovida bir bankning o'zi ham ishtirok etishi mumkin.

Akkreditiv operatsiyalari to'rt asosiy bosqichni bosib o'tadi.

Birinchi bosqich. Importyor tovarning jo'natishga tayyorligi to'g'risida xabar olgandan keyin o'z bankiga (bank-emitent) eksport bankida ma'lum summa va muddatga akkreditiv ochish topshirig'ini beradi. Akkreditiv ochish topshirig'i bilan birga akkreditiv berilishi uchun talab qilinadigan hujjatlar ro'yxati ko'rsatiladi.

Ikkinchi bosqich. Bank-emitent tegishli bankda akkreditiv ochiladi va eksportyorga bu haqda xabar qilinadi, zarur bo'lsa akkreditiv ochilganligi tasdiqlanadi.

Uchinchi bosqich. Tovarni jo'natgan eksporter bankka talab etilgan hujjatlarni taqdim etadi va tovar uchun tegishli to'lovni oladi (odatda u eksportyorning hisobvaraqa-siga o'tkaziladi).

To'rtinchi bosqich. Eksportyor banki tovar hujjatlarini bank-emitentga yuboradi, u, o'z navbatida, bu hujjatlarni importyorga taqdim etadi va akkreditiv summasini qoplaydi (importyor bu summani to'lab beradi).

Majburiyat turiga ko'ra bank akkreditivi «chaqirib olinadigan» va «chaqirib olinmaydigan» tasdiqlangan bo'ladi. «Chaqirib olinadigan» akkreditiv muddatdan ilgari importyor yoki bank-emitent ko'rsatmasiga binoan bekor qilinishi mumkin. Bunday akkreditiv eksportyor manfaatlariga javob bermaydi va amaliyotda kam uchraydi. «Chaqirilmaydigan» akkreditiv eksportyor ruxsatisiz bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin emas. U bank-emitentning eksporterga to'lovni amalga oshirish yoki trattani aktseptlashning qat'iy majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Eksportyor uchun «chaqirilmaydigan» akkreditiv qo'llanilishi jihatdan afzal hisoblanadi. Agar bank - emitent akkreditivni ochuvchi bankka valyuta qoplamasini jo'natsa, akkreditiv ta'minlagan, aks holda, ta'minlanmagan deyiladi.

Hujjatli inkasso operatsiyasida eksportyor o'z bankiga inkasso topshiriqnomasini beradi va tashqi savdo shartnomasida ko'rsatilgan hujjatlarni taqdim etish bilan importyordan ma'lum valyuta miqdorini olish lozimligini ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda eksportyor o'z banki orqali importyor bankiga inkassatsiya uchun hujjatlarni jo'natadi. Inkassatsiya operatsiyasi to'rt asosiy bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqich. Eksportyor o'z bankiga inkasso topshiriqnomasi va unga ilova qilingan hujjatlarni beradi.

Ikkinchi bosqich. Eksportyor banki importyor mamlakatdagi bank-korrespondentga inkasso topshiriqnomasi va hujjatlarni yuboradi.

Uchinchi bosqich. Bank-korrespondent importyorga hujjatlarni taqdim etadi va inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan summani oladi yoki trattani aktseptlaydi.

To'rtinchi bosqich. Olingan to'lov miqdori importyor bankidan eksportyor bankiga, undan esa eksportyor schyotiga o'tkaziladi.

Valyuta operatsiyalarini valyutalar o'rtasidagi nisbatni aniqlamasdan va ularni almashilmasdan o'tkazish mumkin emas. Bu nisbatlar valyuta «kotirovka»lari

yordamida o'rnatiladi. **Valyuta kotirovkasi** deganda almashtirish uchun taqdim etilgan valyutalar kursini o'rnatish va ular orasidagi nisbatni o'rnatish tushuniladi.

Valyuta kotirovkasi rasmiy va bozor kotirovkasiga bo'linadi. **Rasmiy valyuta kotirovkasini** davlat amalga oshiradi (asosan Markaziy bank). Rasmiy valyuta kursidan davlat valyuta operatsiyalarida, bojxona ishlarida, to'lov balansini tuzishda foydalaniladi.

Valyuta kursini aniqlash usullari valyuta tizimlarining xususiyatlariga ko'ra turli mamlakatlarda turlichadir. Kattik valyuta cheklanishlari mavjud davlatlarda valyuta kursi ikki usulda o'rnatilishi mumkin. Birinchisi - sof boshqaruv usuli. Hukumat yoki Markaziy bank talab va taklifdan kat'iy nazar milliy valyuta kursini belgilaydi. Bunda valyuta kursi boshqa valyuta yoki bir qancha valyutalar (valyuta savati)ga nisbatan belgilanadi. Shu bilan birgalikda ko'pchilik Markaziy banklar turli operatsiyalarda turlicha valyuta kurslarini belgilashadi.

Ikkinchi usul Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolgariya, Ruminiya kabi davlatlarda ko'proq qo'llaniladi. Bu usulda Markaziy bank rasmiy valyuta kursini birja kursi darajasida belgilaydi va birja kursining rasmiy valyuta kursiga nisbatan o'zgarish chegarasini belgilab beradi. Valyuta kursining shu o'zgarish chegarasini belgilab berish bank ishida valyuta karidori deb ham yuritiladi. Amaliyotda valyutaning birja kursining rasmiy kursga nisbatan o'zgarish xavfi kuzatilsa, Markaziy bank valyuta intervensiyasini amalga oshiradi, ya'ni xorijiy valyutani sotadi yoki sotib oladi.

Valyutaviy cheklashlari yo'q yoki sezilmas darajada bo'lgan davlatlarda Markaziy bank talab va taklif (milliy valyutaning erkin suzib yurishida) hamda valyuta intervensiyasi (boshqariluvchi suzishda)dan kelib chiqqan holda valyuta kursini belgilaydi. Valyuta birjalari faoliyat ko'rsatuvchi davlatlarda valyuta kursi qariyb har kuni birja makleri va Markaziy bank tomonidan valyutani sotish va sotib olishga berilgan arizalar, Markaziy bank intervensiyasi siyosati bo'yicha faoliyatini inobatga olgan holda o'rnatiladi.

Bozor kotirovkasi talab va taklif asosida nobirjaviy valyuta bozorida amalga oshiriladi.

O'attiq valyuta cheklashlari mavjud mamlakatlarda bozor kotirovkasi deyarli mavjud emas. Hamma operatsiyalar rasmiy kurs bo'yicha amalga oshadi. Valyuta cheklashlari deyarli yo'q (sezilarsiz) yoki yo'q mamlakatlarda bozor kursini bir-biri bilan doimiy muloqotda bo'lgan yirik tijorat banklari o'rnatadi. Bu banklarni **market-meykerlari** deb ataydilar. Boshqa banklar kotirovka yuzasidan ularga murojaat qilishadi. Banklararo valyuta kotirovkalari market - meyerlar tomonidan har bir valyuta bo'yicha mavjud bo'lgan yoki kutilayotgan talab va taklifni taqqoslash (bu operatsiya amaliyotda fiksing deb ataladi) asosida belgilanadi.

Valyuta birjasi yo'q davlatlarda valyuta bozori katnashchilari banklararo kurslardan foydalanishadi. Banklararo bozordagi o'rtacha kurs bank mijozlari uchun valyuta kursini o'rnatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Valyuta birjalari mavjud davlatlarda banklararo kotirovkalar banklarning to'lov aylanishi, to'lovga layokatligini hisobga olgan holda, rasmiy birja kotirovkalari atrofida o'zgarib turishi mumkin. Bunday banklarda rasmiy birja kotirovkasi ularning mijozlari uchun valyuta kurslarining asosi bo'lib xizmat qiladi. Erkin valyuta bozorida uning har bir elementlari (birjadagi va birjadan tashqaridagi) bir-biriga ta'sir etadi va ulardagi valyuta kotirovkalari o'zaro bog'liq bo'ladi.

Valyuta bozorida valyutani kotirovka qilishning ikki usuli mavjud: to'g'ri va egri. Ko'pchilik davlatlarda to'g'ri kurs qo'llaniladi. Bu usulning mohiyati shundaki, xorijiy valyuta birligining kursi to'g'ridan-to'g'ri milliy valyutada ifodalanadi. Egri kotirovkada milliy valyuta birligi ma'lum miqdordagi xorijiy valyutada ifodalanadi. Bu usul (egri kotirovka) Buyuk Britaniyada, 1987 yildan esa qisman AQShda qo'llaniladi. Banklararo valyuta bozorlarida valyuta kursining kotirovkasi ko'proq AQSh dollariga nisbatan belgilanadi. Bu hol dollarning xalqaro to'lovlarda ko'p qo'llanilishi va rezerv vositasi sifatida saklanishi bilan bog'liq. Savdo-sanoat sohasida faoliyat olib boruvchi mijozlar uchun valyuta kotirovkalari amalga oshirish kross-kursga asoslanadi.

Kross-kursda ikki valyutaning kursga asoslangan nisbati uchinchi valyutaga nisbatan aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston Markaziy banki so'mning yapon ieniga

nisbatan kursini aniqlamoqchi deylik. Bu holda ienaning so'mga nisbatan kursi dollarga asoslangan holda aniqlanadi. Aytaylik,

76 so'm -----1 dollar

1 dollar -----115 yapon ieni desak, u holda kross kursda 1 yapon ien necha so'm turishini

1 yapon ien ----- 76 so'm x 1 x 1 / 1 x 115 = 0,661 so'm, yoki 10 yapon ieni 6 so'm 61 tiyinga teng.

70-yillarning oxirlaridan boshlab G'arbiy Evropada valyutalarni sotish va sotib olishda Amerika dollaridan ko'ra Germaniya Federativ Respublikasining markasi ko'p qo'llanila boshladi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarda Germaniya markasining obro'sining oshishiga olib keldi.

Ko'pgina valyutasi konvertatsiya qilinmaydigan, valyutaviy cheklanishlar mavjud bo'lgan davlatlarda rasmiy valyuta bozori bilan birga norasmiy valyuta bozori, ya'ni qora bozor ham mavjud.

Hamma banklar ham bozor (oldin aytib o'tganimizdek market-meykerda) da aktiv valyuta kotirovkasini olib bora olmasligi mumkin. Buning uchun banklar ma'lum miqdorda uzlarining valyuta zaxiralariga ega bo'lishlari lozim. Banklarning valyuta bitimlarining salmog'i ular faoliyatining saloxiyatiga bog'liq bo'ladiyu Masalan, jahonda yirik banklardan sanalmish Doyche Bank , Barklays Benk kabi banklarning valyuta bitimlarining kam summasi 6-10 mln. Dollarni tashkil qilsa, ba'zi bir kichik banklarning valyuta bitimining eng yuqori hajmi 3-5 mln. Dollarni tashkil qilishi mumkin. Marja hajmi turli omillarga bog'liqdir. Odatda beqaror kon'yuktura davrida, valyuta kurslaridagi farqdan zarar ko'rishi ehtimoli yuqori davrlarda marja oshadi. Marja miqdoriga shartnoma hajmi ham ta'sir etadi: u kichik bo'lsa, marja yuqori. Rasmiy axborotnomalarda ikkala kurs, ulardan biri yoki o'rtacha kurs ko'rsatishi mumkin. **O'rtacha kurs** - sotuvchi va sotib oluvchi kurslarining o'rta arifmetigi. **Sotuvchi o'rtacha kursi** - sotuvchi va o'rtacha kursning o'rta arifmetigi. **Xaridor o'rtacha kursi** - xaridor va o'rtacha kursning o'rta arifmetigi.

Xalqaro to'lov oborotida xorijiy valyuta naqd emas, balki naqdsiz holatda amal qiladi. Tabiiyki turli xil to'lov vositalari kurslari turlicha, chunki ularning ishonchlilik va valyuta riski darajalari turlichadir. Telegraf o'tkazmasi kursi eng yuqoridir, chunki unda xorijiy valyuta shu zahoti yoki kelasi kuni to'lanadi. Bu valyuta riskini deyarli chetlab o'tish imkonini beradi. Odatda ularning kurslari rasmiy byulleten va kotirovka jadvalarida e'lon qilinadi. Boshqa to'lov vositalari kursi u asosida aniqlanadi.

Valyuta bozorida turli xildagi shartnomalar amal qiladi. Ularning ko'pchiligi **spot** shartlari asosida amalga oshiriladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, bitimni imzolash va bajarish vaqtlari qariyb mos keladi. Bitimning bunday turida valyuta sotuvchidan sotib oluvchiga shartnoma imzolanishi bilanoq etkaziladi (ko'pi bilan ikki ish kuni ichida). Spot shartnomalariga jami valyuta shartnomalarining 90 % to'g'ri keladi.

Ikkinchi valyuta shartnomasi turi - **muddatli** shartnoma. Bunday shartnomalarning ikki xususiyati bor. Birinchidan, shartnoma imzolanishi va bajarilishi orasida ma'lum vaqt intervali bor: bir haftadan olti-o'n ikki oygacha.

Ikkinchidan, valyuta kursi shartnoma imzolangan davrda belgilangani bo'yicha kabul qilinadi. Valyuta kurslari o'zgarishlari unga ta'sir etmaydi. Muddatli shartnomalar valyuta risklaridan sug'urtalanish yoki valyuta spekulyatsiyasi maqsadida amalga oshiriladi. Eksportyor o'zini xorijiy valyuta kursining tushishidan sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta daromadini muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Importyor xorijiy valyuta kursi oshuvidan o'zini sug'urtalashi maqsadida kelgusi valyuta tushumini ma'lum muddatga muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Rivojlangan davlatlar valyuta bozorlarida valyuta kursining o'zgarishiga qarab ishlovchi valyutachilar faoliyati to'g'risida qisqacha to'xtalish mumkin. Bu valyutachilarning asosiy maqsadi valyuta bozorlarida valyuta kurslarining o'zgarishi asosida katta foyda olishdan iborat. Valyuta kursining oshishi yoki pasayishiga qarab faoliyat ko'rsatuvchilarni xalqaro amaliyotda **ayiqalar** va **buqalar** deb atashadi. Ular faoliyatining mohiyati quyidagilardan iborat. Agar amaliyotda valyuta kursi tushishi kutilsa, valyuta kursi pasayishiga uynovchilar (ularni xalqaro valyuta

bozorlarida «ayiqqlar» deb atashadi) valyutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar bu muddatda valyuta kursi tushsa, ayiqlar valyutani bozordan pasaygan kursda sotib olib, uni muddatli kurs, ya'ni oldingi shartnomada ko'rsatilgan yuqori kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Valyuta kursining ko'tarilishiga o'ynovchilar («buqalar») esa valyuta kursi oshishi kutilganda, valyutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo'yicha sotib olishga kelishilgan muddatli shartnoma tuzadilar. Kurs oshganda esa valyutani muddatli shartnomada belgilangan (oldingi) narx bo'yicha sotib oladilar va oshgan - yuqori narxda sotib foyda ko'radilar.

Banklar tomonidan amalga oshiriladigan muddatli operatsiyalar **forward** operatsiyalari deb yuritiladi.

Farvard operatsiyalaridagi valyuta kursi spot shartnomasi bo'yicha kursdan farqlanadi. U mukofot va chegirma (skidka) usuli bilan o'rnatiladi. Mukofot forward kursi spot kursidan mukofot miqdoriga ko'pligini bildiradi. Forward marjasi, ya'ni spot va forward orasidagi farq jahon kapitali bozoridagi depozitlarning fond stavkalariga bilan bog'liq bo'ladi. Depozit foizi kam davlatlarda valyuta kursi mukofot bilan, depozit foizi katta davlatlarda valyuta kursi chegirma bilan belgilanadi.

Kassa va forward operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchi valyuta shartnomalaridan biri **svop** shartnomasidir. Bu shartnoma ikki valyuta savdo-sotig'ini darhol amalga oshirish sharti (spot) va shu bilan birga unga qarshi muddatli shartnomani tuzishni anglatadi. Masalan, dollarni markaga spot shartida sotish va shu zaxoti uni sotib olish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish yoki unga teskari operatsiya dollarni markaga sotib olish spot shartnomasi va uni sotish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish kiradi.

Forward shartnomasi turlaridan biri opsiyon shartnomasidir. Opsiyon shartnomasining o'ziga xos xususiti bu sotib oluvchining valyutani emas, balki uni sotib olish huquqini sotib olishidir. Bunda sotuvchi ma'lum valyutani ma'lum miqdorda sotish yoki sotib olish majburiyatini oladi. Sotib oluvchi esa shu

miqdordagi valyutani sotish yoki sotib olish huquqini foydalanmaslik huquqiga ham ega. U bu uchun sotuvchiga opsiyon mukofotini tulaydi. Agar sotib oluvchi o'z huquqidan foydalanmasa, u mukofot summasida zarar ko'radi.

«Spot», forvard va opsiyon shartnomalari banklararo bozorlarda va birjalarda amalga oshiriladi. Birjada amalga oshiriladigan ixtisoslashgan shartnomalarga **fyuchers** shartnomalari kiradi. Fyuchers operatsiyalari fyuchers shartnomalarini sotish va sotib olish bo'yicha tuziladi. Fyuchers operatsiyasi valyutani sotib olish yoki unga qarama-qarshi operatsiya bilan tugaydi. Fyuchers operatsiyasining natijasi bu yutqizgan tomonning yutgan tamonga shartnoma tuzilgan va amalga oshirilgan vaqt orasidagi kurs farqini to'lashidir. Bu farqni birjaning hisob-kitob (kliring) palatasi to'lab beradi. Fyuchers shartnomalari imzolanishi zaxoti birjaning hisoblash markazida ro'yxatdan o'tadi.

Fyuchers va boshqa muddatli shartnomalarining maqsadi valyuta operatsiyalarini xedjirlash yoki chayqovchilik asosida foyda olishdir. Banklar o'z mijozlarining valyuta risklarini o'z zimmasiga olsalar (forvard operatsiya o'tkazganda), unga teskari fyuchers bitimi yordamida bu risklarni kamaytiradi (yo'qotadilar). Fyuchers bitimi tugaganda esa ular real tovarlar bitimidan kurgan zararni, valyuta kursi orasidagi farq orqali qoplash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Valyuta kursi orasidagi farq tufayli foyda olish maqsadida banklar **valyuta arbitrajini** o'tkazishadi. Bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim qilib, valyuta kurslari farqi yordamida foyda olish maqsadida o'tkazishni ifodalaydi. Arbitraj ikki xil -joylashuvga ko'ra va vaqtli bo'ladi. Joylashuvga ko'ra arbitraj banklarning turli valyuta bozorlaridagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valyuta riski bilan bog'liq emas, chunki valyuta savdosi bir vaqtning o'zida amalga oshadi. Masalan, bank vakili Gongkokda valyutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o'zida u o'zining Nyu-Yorkdagi korrespondenti orqali shu valyutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o'tishi bilan valyuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valyuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valyuta risklari mavjud bo'ladi..

Bank valyuta operatsiyalarini bajarganda unga o'z valyuta resurslarining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valyutalar bo'yicha majburiyat va talablari orasidagi nisbat o'zgaradi. Bankning xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish jarayonida valyutalar bo'yicha talab va majburiyatlar nisbati holati banklarning valyutaviy holati deyiladi. Valyuta bo'yicha majburiyatlar va talablar teng bo'lgan holat yopik, teng bo'lmagani ochiq valyuta holati deyiladi.

Ochiq valyuta holatida - bank valyuta bo'yicha qarshi bitimni amalga oshirganda valyuta kursining o'zgarishi natijasida oldingi sotgan valyutasiga nisbatan kam valyuta olishi, ya'ni zarar ko'rishi mumkin. Shuning uchun bu holatda valyuta kursining o'zgarishi valyuta riskining vujudga kelishiga olib keladi.

Ochiq valyuta holati uzoq yoki qisqa bo'lishi mumkin.

O'isqa valyuta holatida sotilgan valyuta bo'yicha majburiyatlar, sotib olingan valyuta bo'yicha talablardan oshadi., ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'ladi. **Uzoq holatda** esa aksincha xorijiy valyutani sotib olish uni sotishdan yuqori bo'ladi, ya'ni sotib olingan valyuta bo'yicha talablar uni sotish majburiyatlaridan ko'p bo'ladi. Bu holatlarni quyidagi misollar bilan yaqqolroq tushintirish mumkin.

Masalan, ertalab bankda yapon yeni va funt sterling bo'yicha yopiq valyuta holati bo'lsin. Bank ochilishi bilan mijoz bankka unga ienaga funt sterling sotish to'g'risida murojaat qilsin. Agar shu paytda 1funt sterling kursi = 172 iena bo'lsa, bu bank mijozga 172 valyuta kursi bo'yicha 1 million funt sterlingni sotsin. Bunda bank ochiq valyuta holatiga ega bo'ladi.

Angliya funt sterlingi bo'yicha qisqa holati = 1000000 funt sterling

Yaponiya ieni bo'yicha uzoq valyuta holat = 172000000 Yaponiya ieni.

Banklar har bir valyuta holati bo'yicha risklar darajasini belgilaydilar.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida valyuta holatini doimiy ravishda nazorat qilish uchun ular bilan bog'liq jarayonlar EHM lariga kiritiladi va undagi ma'lumotlar bo'yicha valyuta risklarining oldini olish choralari ko'rib boriladi.

Tayanch so'zlar

o'tkazma;	valyuta karidori;
bank cheki;	kross-kurs;
bank vekseli;	forvord;
hujjatli akkreditiv;	svop;
hujjatli inkasso;	fyuchers.

O'z bilimni tekshirish bo'yicha savollar

1. Valyuta ayirboshlash deganda nimani tushunasiz?
2. Valyuta savati nima?
3. Hujjatli akkreditivni o'ziga xos xususiyatlari?
4. Valyuta birjasi faoliyati va uning operatsiyalar?
5. Bank cheki deganda nimani tushunasiz?
6. Bank vekseli nima?
7. O'zbekistonada Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil etilishi.
8. Xalqaro hisob-kitob shakllarini qo'llash imkoniyatlari.
9. O'tkazma deganda nimani tushunasiz?

X BOB. SAVDO, TO'LOV VA YOISOB-KITOB BALANSLARI

1-§. Hisob-kitob balansi va uning tashqi iqtisodiy aloqalarda o'rni

Xalqaro iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar tegishli davlatning xalqaro hisob-kitob balanslarida o'z aksini topadi. U yigma iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida muhim rol uynaydi, chunki davlatlarning milliy daromadini qayta taqsimlanishini ifodalaydi. Shuning uchun YaMM va MDni aniqlashda xalqaro talab va majburiyatlarning sof qoldigi hisobga olinadi.

Xalqaro hisob-kitob balanslari - bir mamlakatning boshqa mamlakatga nisbatan pul majburiyatlari va talablari, tushumlari va to'lovlari nisbatidir. Bunday balanslarning asosiy turlari:

To'lov balansi, xalqaro qarzdorlik balansi va hisob-kitob balansidir.

Hisob-kitob balansi - mazkur davlatning, to'lov muddatidan kat'iy nazar, boshqa davlatlarga nisbatan o'zaro talab va majburiyatlarining ma'lum vaqtdagi nisbatidir. Bunday talab va majburiyatlar tovar va xizmatlarni eksport (import) qilish, kredit, zayom berish (olish) natijasida vujudga keladi.

Hisob-kitob balansining aktiv moddalari bu tegishli kalendar davrdagi bir davlatning boshqa davlatlarga yangi talablari (da'volari) va investitsiyalari yig'indisidir.

Balansning passiv moddalari yangidan vujudga kelgan majburiyatlar va shu davlatga xorijdan qilingan investitsiyalari miqdoridir.

Davriy hisob-kitob balansi o'zaro talab va majburiyatning dinamikasinigina (ma'lum bir davrdagi) ko'rsatadi. U orqali davlatning valyuta - moliyaviy holatiga baho berib bulmaydi.

Davlatning xalqaro hisob-kitoblar bilan holatini bilish uchun ma'lum fursatdagi (yil oxiri yoki boshi) hisob-kitob balansi muhimdir. U o'zaro talab va majburiyatlarni kelib chiqish muddatidan mustasno tarzda umumiy summani

tavsiflaydi. balansning aktiv saldosi davlatning boshqa davlatlardan kreditni va investitsiyani jalb etganiga nisbatan ularga ko'proq kredit berganini, investitsiya qilganini (sarflanganligini) bildiradi. Passiv saldo esa davlatning qarzdorligidan dalolat beradi.

Xalqaro qarzdorlik balansi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar statistiqasida keng qo'llaniladi. U hisob-kitob balansiga uxshaydi, ammo undan moddalari va turli davlatlardagi hisoblash uslublari bilan farq qiladi. Masalan, AQShda quyidagi moddalardan iborat xalqaro investitsiyalar balansi ishlatiladi:

(mlrd. dollar)

	1981 yil	1992 yil
AQShning xorijiy aktivlari. rasmiy oltin-valyuta zahiralari	719,6	1253,7
Boshqa davlat aktivlari, (uzoq va qisqa muddatli zayomlar bilan birgalikda)	68,7	85,5
AQShning xorijdagi xususiy aktivlari	620,8	1120,4
shu jumladan:		
tqg'ri investitsiyalar	228,3	326,9
portfel investitsiyalar	63,1	156,8
AQSh nobank korporatsiyalarining xorijiy aktivlari	35,9	32,9
AQSh banklarining xorijiy aktivlari	293,5	603,8
Xorijiy investorlar oldida AQShning majburiyatlari	578,7	1786,2
Xorijiy xukumat qqyilmalari (asosan AQSh qimmatli qog'ozlariga)	180,4	322,1
Boshqa majburiyatlar (asosan xususiy)	398,3	1464,1
shu jumladan:		
Tqg'ri investitsiyalar	108,7	328,9
portfel investitsiyalar	93,6	490,2
AQSh nobank korporatsiyalarining majburiyatlari (xorijiy)	30,6	35,5
AQSh xalqaro investitsiyalar balansi	140,9	- 532,5
AQSh banklarining xorijiy majburiyatlari	165,4	609,5

Manba : International Financial Statistics, Feb. 1993.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, AQSh 80-90 yillarda kreditordan netto-qarzdorga aylangan. Bu «portfel investitsiyalar» va «AQSh banklarining xorijiy majburiyatlari» moddalari bo'yicha majburiyatlarning oshuvi hisobiga bo'lgan. Bu asosan AQSh qimmatli qog'ozlari va banklarga qo'yilgan «issiq pullar» dir. (Bular bir mamlakatdan boshqasiga oson o'tkaziladigan, valyuta kursi va foiz stavkasi o'zgarishi natijasida foyda olish maqsadidagi mablag'lardir.)

Ko'pchilik rivojlanayotgan davlatlar ham netto-qarzdordir. Ammo «issiq pullar» oqimi sababli emas, balki chet el qarzlari va zayomlariga ko'p murojaat qilish natijasidir. Bu shu gurux davlatlarida tashqi qarz muomalasining chuqurlashuviga olib keldi. 90-yillar boshida shu davlatlarning qarzida 1,5 trln. dollarni tashkil etdi.

2-§. To'lov balansi, uni tuzish tamoyillari asosiy bo'limlari

To'lov balansi - xalqaro hisob-kitob balanslarida markaziy o'rinni egallaydi. U mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarining masshtabi, tarkibi va xususiyati to'g'risida miqdor va sifat tavsifini beradi. To'lov balansi - aniq bir vaqt mobaynidagi chet eldan kelgan tushumlar va chet elga qilingan to'lovlar miqdorining nisbatidir.

To'lov balansi davrli va fursatli bo'ladi. Davrli to'lov balansi aniq bir vaqt (yil, oy, chorak) oralig'ida tushumlar va to'lovlarning o'zgarishini va davlatning tashqi iqtisodiy faoliyati sohasidagi o'zgarishlar va iqtisodning holati, rivojlanishini ifodalaydi. Fursatli (aniq bir muddatdagi) to'lov balansi statistik ko'rsatkichlarni chop etish shaklida e'lon qilinmasa ham, ma'lum bir vaqtda bajarilishi lozim bo'lgan kunlik to'lov va tushumlar nisbatini ifodalaydi.

Agar valyuta tushumlari to'lovlardan oshsa balans aktiv, aks holda passivdir. Hisob-kitob balansi va to'lov balansi orasidagi farqlar quyidagidir:

– to'lov balansida mamlakatning valyuta tushumlari va to'lovlari o'z ifodasini topadi, hisob balansida esa, davlatning tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha talab va majburiyatlari hisobga olinadi;

– to'lov balansi faqat real tushum va to'lovlarni ifodalaydi, hisob-kitob balansi esa hali to'lanmagan qarz va majburiyatlarini ham o'z ichiga oladi;

– to'lov balansida hisob-kitob balansida o'z ifodasini topgan xali «uzilmagan» berilgan va olingan kreditlar hisobga olinmaydi;

– to'lov va hisob-kitob balanslarining oxirgi saldolari-aktiv yoki passiv bo'lishi mohiyati jihatdan mos kelmaydi va qarama-qarshidir. Chunki kreditor davlatlarning hisob-kitob balanslari asosan aktiv, to'lov balanslari esa passiv (AQSh, GFR, Yaponiya va boshqalar) bo'lishi mumkin. Qarzdor mamlakatlarda esa passiv hisob-kitob balansi saldosi ba'zi vaqtlarda aktiv to'lov balansi saldosi to'g'ri keladi;

– to'lov balansi faqat to'langan eksport va importni o'z ichiga oladi, hisob-kitob balansi esa hali to'lanmagan, kreditga berilgan tovarooborni ham o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, to'lov va hisob-kitob balanslari orasidagi farq xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanishi bilan aniqlanadi. E'lon qilinuvchi to'lov balanslari operatsiyalari xususiyatiga ko'ra ikki asosiy bo'limni o'z ichiga oladi:

1 - bo'lim - joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi:

tashqi savdo operatsiyalaridan tushumlar va savdo balansi;

xizmatlar (xalqaro yuk tashishlar, fraxt, sug'urta va boshqalar) va notijorat (patentlar bo'yicha hisob-kitoblar, texnik yordam) balansi, investitsiya bo'yicha daromad va to'lovlar.

2 -bo'lim - kapital va kredit harakati balansi (qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar).

Tarixan tashqi savdo xalqaro iqtisodiy aloqalarni olib borish va rivojlantirishning boshlang'ich nuktasi hisoblangan . Shuning uchun ham tashqi savdo to'lov balansida asosiy o'rinni egallaydi. Tovarlarini eksport va import qilish jarayoni tashqi savdo balansida o'z ifodasini topadi. Alohida olingan davlatning tashqi savdo balansi aktiv yoki passiv bo'lishi mumkin. Bu hol mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasiga mamlakatning jahon bozorida mavqeiga, uning eksport qudratiga va boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi. Ba'zi Yaponiya, Germaniya kabi rivojlangan mamlakatlarning tashqi savdo balansining aktiv qoldikka ega bo'lishi bu davlatlarning boshqa xorijiy mamlakatlar zaminida iqtisodining rivojlanishiga asos bo'lmoqda.

Xizmatlar balansi yuklarni etkazib berish, sug'urtalash, elektron, telegraf, telefon, aloqaning boshqa turlari,xalqaro turizm, tajriba almashish, diplomatik xizmatlar, ilm-madaniyat sohasida anjumanlarni o'tkazish, yarmarka, reklamalar o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar bo'yicha bo'ladigan chet el valyutasidagi to'lovlarni va tushumlarni o'z ichiga oladi.

Kapital va kreditlar harakati balansi davlat va xususiy kapitalning kirib kelishi va chiqib ketishi hamda xalqaro kreditlar berish va olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni ifoda qiladi. O'zining muddatlilikiga qarab kapital va kreditlar oqimi qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Kapital va kredit oqimi balansiga «xatolar va hisobga olinmagan» moddasi biriktiriladi. U qisqa muddatli kapitalning hisobga olinmagan harakatini ifodalaydi. Valyuta zaxiralarining o'zgarishi Markaziy banklarning Xalqaro valyuta operatsiyalarini belgilaydi, ular to'lov balansini tenglashtirish va milliy valyuta kursini ushlab turish bilan bog'liqdir. AQShda joriy to'lov balansi «doimiy» passivdir. Manfiy saldo 1988-94 yillari 100 mln. dollar (yiliga) atrofida bo'ldi, Tashqi qarzning tabiiy to'planishi yuz bermokda. Shu bilan birgalikda AQShda boshqa mamlakatlarning majburiyatlari yig'ilmoqda. Bir qator davlatlarda (GFR, Yaponiya, Shveysariyada) aktiv saldo ko'zga tashlanadi. Shu davr ichida yillik sof aktiv GFRda 51 mln. dollar, Yaponiyada 40,8 mln. dollardir. Shimol-Janub moliyaviy o'zaro aloqalari natijasida «uchinchi dunyo» mamlakatlarining qarzi 90-yillar boshida 1,5 trln. dollarga etdi.

To'lov balansining saldosi aniqlanganda, uning moddalari asosiy va balanslovchilariga bo'linadi. Asosiy moddalarga to'lov balansi saldosi ta'sir etadigan va nisbiy mustaqillikka ega operatsiyalar kiradi:

joriy operatsiyalar va uzoq muddatli kapital harakati.

Balanslovchi moddalarga mustaqillikka ega bo'lmagan, yoki cheklangan mustaqillikka ega operatsiyalar kiradi. Bular to'lov balansi saldosi tugatish manbalari va vositalari:

- valyuta zaxiralari harakati;
- qisqa muddatli aktivlarning o'zgarishi;
- xorijiy yordamning ba'zi turlari;
- tashqi davlat zayomlari va boshqalar.

Asosiy va balanslovchi moddalarning yakuniy ko'rsatkichlari bir-birini qoplaydi, ya'ni to'lov balansi rasman muvozanatlashadi.

Agar to'lovlar tushumlardan oshsa, defitsitni qoplash muammosi paydo bo'ladi. Buning uchun an'anaviy manbalar va usullar, ya'ni zayom va tadbirkorlik kapitalini kiritishdan foydalaniladi. Bu vaqtinchalik usuldir. Chunki qarzdor davlat foiz, dividend va zayom summasini to'lab berishi lozim.

Passiv saldo balansini qoplashning yangi usuli Markaziy banklarning milliy valyutada beradigan svop kelishuvi bo'yicha qisqa muddatli kreditidir.

To'lov balansining vaqtinchalik defitsitini qoplash uchun XVF a'zo davlatlarga rezerv (shartsiz) kreditini beradi(kvotaning 25% chegarasida).

Rivojlanagan davlatlar o'z to'lov balansi defitsitini qoplash uchun bank konsortsiumlari kreditlari, obligatsiyali zaemlardan foydalanadi.

To'lov balansi defitsitini vaqtinchalik qoplash usullariga shuningdek «xorijiy yordam» liniyasidan olingan imtiyozli kreditlar kiradi.

To'lov balansini balanslashning oxirgi usuli bu rasmiy oltin valyuta zaxiralardan foydalanishdir.

To'lov balansini yakuniy balanslashning asosiy usuliga chet el konvertirlanadigan valyuta zaxirasi kiradi.

70-yillardan boshlab to'lov balansi defitsitini qoplash uchun xorijiy valyutani sotib olishda SDR dan foydalanila boshladi.1979 yildan boshlab EVT davlatlari bu maqsadda EKYu dan ham foydalanadi. to'lov balansi defitsitini qoplashning oxirgi vositasi subsidiya va in'omlar tarzidagi xorijiy yordam hisoblanadi.

To'lov balansini muvozanatlashning yordamchi usullariga chet el va milliy qimmatli qog'ozlarni chet el valyutasiga sotish kiradi.

Masalan, AQSh passiv saldoni qoplash maqsadida xazina oblagatsiyalarini xorijiy davlatlar Markaziy banklarida saqlaydi.

To'lov balansini tuzish uslubi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar natijasini baholash va ko'lamini hisoblashga o'rinishlar XIV asr oxirlariga to'g'ri keladi.

XX asr boshlarida AQSh va Angliyada to'lov balansini tuzish usullari keng rivoj topdi. 1923 yilda AQShda 1922 yilgi ko'rsatkichlar natijalari bo'yicha to'lov

balansini tuzish va uni e'lon qilishga urinish bo'lgan. 1943 yili amerika iqtisodchisi X.Leri AQShning 1919-1939 yilgi to'lov balansini tuzdi. Uning asosida ikkinchi jahon urushidan keyin to'lov balansi tuzildi. 1946 yildan boshlab chorak va yillik to'lov balanslari hisobotlari AQSh savdo Vazirligi jurnali «Survey of karrent biznes»da chop etila boshladi.

1947 yili BMT hujjati sifatida to'lov balansi sxemasi yaratildi. U XVFnig to'lov balansini tuzish shakllari va tamoyillarini ishlab chiqishiga asos bo'ldi. XVFnig «to'lov balansi bo'yicha qo'llanma» chiqarib rivojlantirishni davom ettirdi. Ular o'z sxemalarini universallashtirishga harakat qilishadi, chunki bu rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar balanslarini solishtirish imkonini beradi. Joriy ma'lumotlarni qayta ishlab XVFnig ekspertlari aniqliklar kiritadi, norasmiy ma'lumotlardan foydalanishadi, to'lov balanslari moddalarini qayta guruhlashadi va boshqa ishlarni bajarishadi. Bu tekshirilaetgan jarayonni kulami to'g'risida fikr yuritish imkonini beradi.

XVF qo'llanmasiga binoan to'lov balansi moddalari klassifikatsiyasi.

A. Joriy operatsiyalar *

Tovarlar

Xizmatlar

Investitsiyalardan daromadlar

Boshqa xizmatlar va daromadlar

Xususiy bir tomonlama o'tkazmalar

Rasmiy bir tomonlama o'tkazmalar

Jami A: joriy operatsiyalar balansi.

V. To'g'ri investitsiyalar va uzoq muddatli kapital

Tugri investitsiyalar

Portfel investitsiyalar

Boshqa uzoq muddatli kapital

Jami: A+V (AQShning bazis balansi konsepsiyasiga muvofiq)* *

S. Boshqa uzoq muddatli kapital.

D. Xato va hisobga olmaydigan qismlar

Jami; $A+V+S+D$ (AQSh likvidlik kontsepsiyasiga muvofiq)*

E. Balanslovchi moddalar.

Oltin -valyuta rezervlarining qayta baholanishi,
SDRning taqsimlanishi va ishlatilishi..

Oltin -valyuta rezervi harakati .

F. Caldoni qoplashning favquloddagi manbalari

G. Xorijiy rasmiy qo'mitalarning valyuta rezervlarini tashkil etuvchi majburiyatlar.

Jami: $A+V+S+D+E+F+G$ (AQShning bazis balansi kontsepsiyasiga muvofiq)*

N. Rezervlarning yakuniy o'zgarishlari.

Oltin

SDR

XVF ning rezerv holati

Xorijiy valyuta

Boshqa talablar

XVF kreditlari

Milliy va xalqaro darajada to'lov balansini boshqarish.

To'lov balansi davlat boshqaruvi talab qilinadigan ob'ektlardandir. to'lov balanslari o'z tabiatiga ko'ra doimiy aktiv va passiv bo'la olmasa ham, ularning o'zgarishi valyuta kursi va kapital oqimi, ayniqsa, «issiq pullar» oqimini beqarorligini kuchaytiradi. Bu o'z navbatida pul muomalasiga, oxir oqibatda esa iqtisodiyotga salbiy ta'sir etadi. Bunda to'lov balansini narx boshqaruvi avtomatik jarayoni orqali stixiyali tenglashtirish mexanizmi juda kuchsiz ta'sir etadi. Shuning uchun xalqaro hisob-kitoblarni muvozanatini tiklash maqsadli davlat tashkiliy ishlarini talab qiladi.

Xalqaro hisob-kitoblarni muvozanatlashtirish masalasi davlatning asosiy iqtisodiy maqsadlari qatoriga kiradi (iqtisodiy o'sishni ta'minlash, inflyatsiya va ishsizlikka karshi ko'rash bilan birgalikda). To'lov balansini davlat tomonidan boshqarish - to'lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy, shu jumladan, valyuta, moliya, pul-kredit chora-tadbirlari yig'indisidir. to'lov balansini boshqarishning ko'plab usullari bor: bular xalqaro hisob-kitoblarning valyuta-iqtisodiy axvoliga muvofiq tashqi iqtisodiy operatsiyalarni rag'batlantiruvchi yoki chegaralovchi usullardir. To'lov balansini defitsit davlatlar eksportni rag'batlantirish, importni cheklash, chet el kapitalini jalb etish, kapitalning chiqib ketishini cheklash uchun quyidagilardan foydalanadi:

Defilyatsion siyosat, devalvatsiya, valyuta cheklashlari, moliya va pul-kredit siyosati, to'lov balansiga ta'sir etishning maxsus usullari(uning asosiy moddalarini tashkil etish chogida).

Aktiv saldoni to'lov balansida boshqarish bu ortikcha aktiv saldoni yo'qotishga qaratilgan. Bunda moliyaviy, kredit, valyuta usullari va revalvatsiya importni kengaytirish, eksportni cheklash, kapital eksportini oshirish va importni kamaytirishda qo'llaniladi. Aktiv saldo tashqi qarzni to'lash, xorijiy davlatlarga kredit berish, oltin-valyuta zahiralarini oshirishda foydalaniladi.

To'lov balanslarini xalqaro usullarda boshqarishga:

- eksport kreditlari shartlarini kelishish;
- ikki tomonlama davlat kreditlari, svop kelishuviga muvofiq Markaziy banklarning milliy valyutadagi qisqa muddatli kreditlari;
- Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlarining (avvalom bor XVFi) kreditlari va boshqalar kiradi.

Tayanch so'zlar

savdo balansi;	xalqaro qarzidorlik balansi;
to'lov balansi;	kapital va kredit xarakati balansi;
hisob-kitob balansi;	defilyatsion siyosat;
aktiv balansi;	devalvatsiya;
passiv balans;	valyuta cheklanishlari.
defitsit;	

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Savdo balansini o'ziga xos xususiyatlari?
2. Passiv savdo balansi nima?
3. Aktiv savdo balansi nima?
4. To'lov balansiga ta'sir qiluvchi omillar?
5. To'lov balansining defitsitiga barham berish usullari.
6. Xalqaro hisob-kitob balanslari.
7. To'lov balansiga ta'sir etish usullari.

XI BOB. KREDITNING ZARURLIGI, MOYOIYATI VA FUNKTSIYALARI

1-§. Fondlarning aylanishini o'ziga xos xususiyatlari va kreditning zarurligining boshqa omillari

O'zining tarixiy rivojlanishida kredit bir necha bosqichlarni bosib o'tgan.

Birinchi shakllanishi. Bu bosqichning asosiy belgisi ssuda kapitali bozorida maxsus vositachilarning yo'qligi edi. Kredit munosabatlari, bo'sh pul mablag'larning egasi va qarz oluvchi o'rtasida bevosita amalga oshirilar edi. Bu erda kredit sudxo'rlik kapitali sifatida namoyon bo'ladi. Uning xarakterli belgilari sifatida quyidagilarni belgilab o'tish mumkin:

- qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi, to'g'ridan-to'g'ri kelishuvga asoslangan qarz munosabatlarining to'liq markazlashmaganligi;
- mablag'larni taqsimlashning cheklanganligi;
- qarz mablag'laridan foydalanganligi uchun juda yuqori foiz normalarining belgilanganligi va boshqalar.

Bu bosqichning tugallanishi ishlab chiqarish maqsadlari uchun moliyaviy qarz resurslariga bo'lgan ehtiyojning keskin oshishiga olib kelgan kapitalistik ishlab chiqarish usuli bilan bog'liq. Alohida olingan sudxo'rlarning individual kapitallari ko'rsatilgan talablarni qondirish uchun etarli emas edi. Bu esa ba'zi mulkdorlar tomonidan boshqa mulqdorlar pul mablag'larini jalb qilish hisobidan o'z faoliyatini olib borishga majbur qilardi.

Tarkibiy jihatdan rivojlanish. Kredit rivojlanishining bu bosqichi ssuda kapitali bozorida kredit-moliya tashkilotlari ko'rinishidagi maxsus vositachilarining paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Katta sudxo'rlik va sarroflik idoralari zaminida vujudga kelgan dastlabki banklar o'z zimmasiga ko'pchilik kredit institutlariga keyinchalik an'anaviy bo'lib qolgan, eng kerakli funktsiyalarni oldi. Bular:

- bo'sh moliyaviy mablag'larni foiz bilan vaqtida to'lash majburiyati asosida qarz oluvchiga berishiga asoslanib jamg'arish;

- yuridik va jismoniy shaxslar uchun har xil to'lov va hisob-kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatishi (keyinchalik davlat uchun ham);

- qator maxsus moliyaviy operatsiyalarni o'tkazish (masalan, veksel munosabati mexanizmi bo'yicha xizmat ko'rsatish va boshqalar).

Maxsus vositachilarga ssuda kapitali bozorida bo'lgan talab, shuningdek, foydaning yuqori normasi bank tizimining boshqa faoliyat sohalaridan keladigan kapital oqimi hisobiga rivojlanishini aniqlab beradi (yangi vujudga kelayotgan kredit tashkilotlarining tuzuvchilari sudxo'r va sarroflar bo'lmay, balki sanoat va savdo kapitalistlari edi). Rivojlanish bosqichida ssuda kapitali bozoridagi munosabatlar ma'lum darajada shakliy xarakter ola boshladi, kreditlashning malum bir turdagi jarayonlari o'rnatildi, ssuda kapitalining o'rtacha regional va o'rtacha milliy normalari o'rnatildi va h.k. Biroq kredit tashkilotlarning faoliyati haligacha markazlashmagan edi. Bu esa ssuda kapitali bozorining rivojlanishiga to'sqinlik qilardi va iqtisodiyotning tsiklik rivojlanish sharoitlarida moliyaviy bozorning boshqa bo'g'inlarida nomutanosibliklarni keltirib chiqardi.

Yoozirgi ahvoli. Bu bosqichning asosiy belgisi - iqtisodiyotda kredit munosabatlarini davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarilishidir. Davlat miqyosida kredit munosabatlarining markazlashuvi har bir davlatning Markaziy banki yordamida amalga oshiriladi. Dastlabki umumilliy davlat kredit institutlarining paydo bo'lishi naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish uchun qo'l keldi hamda tijorat banklarining operatsiyalari va xizmat ko'rsatish ko'lamining kengayishiga olib keldi, masalan, fond bozoriga xizmat ko'rsatish bo'yicha. Keyinchalik Markaziy banklar faoliyati bozor iqtisodiyotini barqarorlashtirishning samarali omili bo'lgan kredit dastaklarini ishlatish bo'yicha yo'naltirildi. Bu esa davlatniki bo'lmagan kredit tashkilotlarini nazorat qilishni kuchaytirishni talab qildi. Shuningdek, iqtisodiyotda informatsion texnologiyaning rivojlanishi, global bank tarmoqlarining kompyuter kommunikatsiyalari va ma'lumotlar bazalarining shakllanishi kredit munosabatlarini yangi sifatli darajaga, ya'ni mijozga xizmat ko'rsatish bilan birga ularning moliyaviy

faoliyatining hamma jabhalariga, shuningdek, xalqaro bozorga ham tarqalishiga olib keldi.

Jamiyat faoliyatining o'ta muhim jihati - bu ishlab chiqarishdir. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi.

Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarishning bu omillar bilan bir tekisda ta'minlanishi muammodir.

Bu muammo o'z echimini **kredit** orqali topadi.

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ishlab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi. Kreditning vujudga kelishini nafaqat ichki iste'mol uchun tovar ishlab chiqarish doirasidan emas, balki asosan yuridik jihatdan mustaqil, bir-biriga mulkdor sifatida qarama-qarshi turuvchi va iqtisodiy munosabatlarga kirishishga tayyor tovar egalari faoliyat ko'rsatayotgan muomala doirasidan qidirish kerak.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir.

Bizga ma'lumki, korxonalarining ishlab chiqarish fondlari (qiymat shaklidagi mehnat vositalari va predmetlari) muayyan bir muddatda pul (P), ishlab chiqarish va tovar (T) shakllarida bo'lishi mumkin. Korxonalar ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P - T \dots \text{Ishlab chiqarish} \dots T^I - P^I$$

Fondlar doiraviy aylanishining birinchi bosqichida (P-T) pul fondlarining ishlab chiqarish fondlariga aylanishi sodir bo'ladi. Bunda mavjud pul mablag'lariga mehnat predmetlari va vositalari sotib olinadi.

Fondlar aylanishining ikkinchi bosqichida (... Ishlab chiqarish ...) ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lib, bunda tayyor mahsulotni yaratish ro'y beradi, mahsulot ko'rinishi tovar ko'rinishini oladi, ishlab chiqarish vositalari qiymatiga yangi qiymat qo'shiladi.

Uchinchi bosqichda ($T^I - P^I$) tayyor mahsulot sotiladi. Tovar o'zining boshlang'ich pul shakliga o'tadi., lekin bunda tovar ham, pul ham o'zining ishlab chiqarish jarayonidan oldingi holatiga nisbatan qiymat jihatdan va miqdor jihatdan ortgan holda bo'ladi.

Mahsulotni sotgandan keyin olingan pul fondlari o'z navbatida yana xarajat qilinadi, yani yangi ishlab chiqarish jarayoni uchun yangi ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi, ish xaqi to'lanadi va boshqa xarajatlarga sarflanadi. Shunday qilib, aylanma mablag'larning aylanishi qayta-qayta takrorlanaveradi va fondlarning doiraviy aylanishi vujudga keladi. Fondlarning har bir individual doiraviy aylanishi ijtimoiy takror ishlab chiqarishning bir qismi sifatida boshqa doiraviy aylanishlar bilan uzviy bog'langan.

Ma'lumki 1-bo'lim korxonalarini tomonidan yaratilgan mahsulot 2-bo'lim korxonalarini va noishlab chiqarish sohasi tomonidan iste'mol qilinadi. O'z navbatida 2-bo'lim mahsuloti nafaqat o'z istemolchilari ehtiyojini, shuningdek, 1-bo'lim istemolchilarining ham ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi.

Bularning hammasi oborot fondlarining doiraviy aylanishi uzluksizligidan va fondlarning individual aylanishlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi.

Asosiy fondlar qiymati harakati jarayonida resurslarni ishlab chiqarishdan bo'shatilishi ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat xizmat qiladi va ularning qiymati tovar mahsuloti qiymatiga asta-sekin o'tib boradi. Asosiy fondlarning asta-sekin eskirish qiymati o'z o'lchami bo'yicha korxonaning yangi vositalar sotib olish hajmini ta'minlay olmaydi.

Fondlarning aylanishida asosiy fondlarning o'zgaruvchan harakati ro'y beradi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bunda ba'zi korxonalarda bo'sh pul mablag'lari

to'planib qoladi, boshqalarida esa katta xarajatlarga ehtiyoj tufayli mablag'lar etishimovchiligi yuzaga keladi.

Xuddi shunday vaziyat aylanma fondlari harakatida ham vujudga keladi. Bu erda ularning uzluksiz aylanishidagi tebranishlar yanada xilma-xildir. Dastavval, bu tebranishlar ishlab chiqarishning mavsumiyliigi, mahsulot ishlab chiqarish davri bilan mahsulotni sotish vaqti bir-biriga mos kelmasligi tufayli vujudga keladi.

Mablag'lar harakatidagi tebranishlar tovar mahsulotini jo'natish bilan bog'liq xarajatlarni tufayli ham vujudga keladi. Ma'lumki, mahsulotni jo'natish vaqti bilan uni sotishdan olinadigan tushumning korxonaga hisob raqamiga kelib tushish vaqti ko'p hollarda to'g'ri kelmaydi. Bu hol turlicha sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Masalan, mahsulotni ishlab chiqaruvchi korxonaga bilan uni iste'mol qiluvchi korxonaga bir biridan muayyan masofada joylashganligi, mol sotib oluvchi korxonaning ayni vaqtda tovar va xizmatlarga to'lash uchun hisob-kitob shetida pul mablag'larining etarli emasligi va boshqalar tufayli kelib chiqadi.

Fondlarning doiraviy aylanishidagi tebranishlar zaminida ishlab chiqarish vaqti bilan mahsulotlarni sotish vaqtining mos kelmay qolishidan vujudga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etuvchi munosabatlarning paydo bo'lishi tabiiy holga aylanadi. Bu munosabatlar mablag'larning vaqtincha bekor turib qolishi bilan bu mablag'larga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etadi. Bunday munosabatlar odatda kredit munosabatlar deb yuritiladi va kredit munosabatlar asosida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan **kredit** kategoriyasi yuzaga keladi.

Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin:

birinchidan, fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib, bo'sh qolgan mablag'larning harakatsiz turib qolishining oldin olinadi;

ikkinchidan, takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Kreditning vujudga kelishi reallikka aylanishi uchun muayyan sharoitlar bo'lishi zarur. Shu masala bo'yicha bazi iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlarni tahlil qilib, iqtisodchilar tomonidan kreditning yuzaga kelishining quyidagi shartlariga

ko'proq e'tibor berilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Kredit munosabat bo'lishi uchun:

birinchidan, kredit munosabat ishtirokchilari - qarz beruvchi va qarz oluvchi - huquqiy jihatdan mustaqil sub'ekt bo'lishi kerak. Mustaqil sub'ekt sifatida har ikkala tomon bir-biri bilan o'zaro aloqalardan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarishini moddiy jihatdan kafolatlay olishi kerak. Majburiyatlarni bajara olish qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil huquqiy sub'ekt sifatida tomonlar itisodiy munosabatga kirishishlari kerak.

ikkinchidan, qarz beruvchi va qarz oluvchi manfaatlari bir-biriga mos tushgan taqdirdagina kredit zaruriyatga aylanadi. Bu manfaatlar, avvalambor, ob'ektiv jarayonlar, o'zaro manfaatlarni taqozo etuvchi aniq vaziyat bilan bog'liq.

Kreditor(qarz beruvchi) tomonidan pul mablag'larini qarzga berish bo'yicha, qarz oluvchi tomonidan esa shu mablag'larni olish bo'yicha qiziqish tug'ilgan taqdirdagina kredit munosabatlari vujudga keladi.

Kreditning vujudga kelishi kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarining yo'nalishiga bog'liq. Tomonlar manfaatlarining mos kelishi kredit shartnomasi tuzilishini ta'minlaydi. Lekin, kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaati nafaqat vaqt va fazo jihatdan, shuningdek, sifat jihatdan ham mos tushgan taqdirdagina bu munosabatlar reallikka aylanadi. Shu bilan birga kreditning bu muhim sifatleri kredit munosabatlari sodir bo'lishining asosiy sababi bo'lolmaydi. Kredit vujudga kelishi uchun, yuqorida aytilgandek, aniq bir iqtisodiy asos - fondlarning doiraviy aylanishi va shunga o'xshash boshqa aniq sharoitlar bo'lishi zarur. Faqatgina ana shu ta'sir etuvchi omillar bo'lgan taqdirdagina kreditning vujudga kelishi reallikka aylanadi.

Ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda kreditning zarurligi xususida bir necha boshqa fikrlar ham uchraydi. Masalan, kredit korxonalar faoliyatini nazorat qilishni amalga oshirish uchun zarur deb ta'kidlanadi. Agar bu fikr to'g'ri deb qaraydigan bo'lsak, kreditning zarurligi faqat kreditor uchun tushunarli bo'ladi, chunki u qarz berish orqali qarz oluvchi faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bunday sharoitda kreditning chegarasi ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishiga asoslangan ob'ektiv jarayonlarga emas, balki bankning kredit operatsiyalari orqali qarz oluvchining faoliyatini nazorat qilish istagiga bog'liq bo'lib qoladi.

Bu mulohazalardan kelib chiqqan holda xulosa qilib aytish mumkinki, kreditning ob'ektiv zarurligi takror ishlab chiqarish jarayonida fondlarning doiraviy aylanishi qonuniyatlariga asoslangandir.

Kreditga zaruriyat tug'ilganda quyidagi manbalardagi bo'sh mablag'lardan kredit resurslar sifatida foydalanish mumkin. Bu manbalar asosan quyidagilardir:

- 1) asosiy fondlarni tiklash, kapital tamirlash uchun ajratiladigan amortizatsiya sifatidagi pul mablag'lari;
- 2) tovarlarni sotish va yangi moddiy resurslarni sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli yuzaga kelgan bo'sh pul mablag'lari;
- 3) tovarlar realizatsiyasidan tushgan tushum bilan ish haqini to'lash vaqtlari orasida vaqtincha bo'sh turib qolgan pul mablag'lari;
- 4) kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig'iladigan va kapitallashtirish uchun mo'ljallangan qo'shimcha mablag'lar;
- 5) shaxsiy sektor daromadlari, jamg'armalari va boshqa bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning zarurligini ifodalovchi omillar mohiyatini ochishda, ularning har birining ahamiyatini kredit shartnomasini tuzish darajasigacha olib kelish xato hisoblanadi. Alohida olingan bir omilning o'zi kredit berilishi uchun u yoki bu darajada etarli bo'lmasligi mumkin.

Masalan, aytaylik korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi jarayonida ularda kreditga ehtiyoj tug'iladi. Shunga asosan kredit takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash zarurligidan kelib chiqadi degan shartga asoslangan holda kredit berilishi kerak. Ammo, bunda qo'shimcha resurslarga muhtojlik o'z-o'zidan avtomatik tarzda kredit berilishi kerakligini ifodalamaydi. Buning uchun kreditning zarurligini ifodalovchi boshqa sharoitlar ham mavjud bo'lishi kerak.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri kredit munosabatlarini rivojlantirishda banklar kredit uchun xarakterli muhim shartlar va qonunlarga asoslangan holda kreditlash jarayonini amalga oshirishlari zarur.

Xulosa qilib aytganda, korxonalarining xo'jalik hisobida ish yuritishida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash, korxonaning asosiy va aylanma fondlarining doiraviy aylanishining to'xtab qolishiga yo'l qo'ymaslik, korxonalarining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasining maromiyligini saqlash, korxonalar tomonidan tovar mahsulotini sotganda sotilgan tovar uchun to'lov summasini olish ob'ektiv va sub'ektiv sabablar tufayli kechiktirgan holda kreditning zarurligi kelib chiqadi.

Ammo, kredit berish uning zarurligi bilangina kifoyalanib qolmasdan uning maqsadli ishlatilishi shart-sharoitlari bilan ham belgilanadi.

Iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ijtimoiy ishlab chiqarish ta'minlaydi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini esa kredit vositasida uzluksiz davom ettirib, moddiy ne'matlar yaratish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan, bir zum bo'lsada, to'xtab qolishga yo'l qo'yilmaydi.

Demak, kredit iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ta'minlovchi dastaglardan biri degan xulosaga kelishimiz mumkin.

2-§. Kreditning mohiyati va uning funksiyalari

Bizga ma'lumki, pul mablag'lariga ko'p hollarda kreditlarni, korxonalarining hisob varaqasidagi mablag'larni va naqd pullarni, oborot mablag'larini va moliyaviy resurslarni kiritadilar.

Bu iqtisodiy kategoriyalar tashqi tomondan o'xshagani bilan, ularni ichki xususiyatlari juda xilma-xil va bir-biriga o'xshamaydi.

Kredit - bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini pul egasi yoki boshqalar tomonidan ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilar mablag'lari etarli bo'lmagan sharoitda to'lovni kechiktirib tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy munosabatlarning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish - bu uning sifatlarini, kreditning muhim tomonlarini, uni iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko'rsatuvchi asoslarini bilish demakdir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning mohiyati ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilib chiqilgan va ular tomonidan kreditning mohiyati bo'yicha turlicha fikr bildirilgan.

Masalan, E. Voznesenskiy, A. Zverev, D. Allaxverdyan kabi olimlarning fikricha, kredit maxsus kategoriya hisoblansada u moliya tarkibiga kiradi, deb hisoblashadi.

V. Zaxarov, O. Lavrushin, M. Pessel, I. Levchuk, V. Ribin, A. Qodirov, T. Qoraliev kabi olimlar esa kreditni moliya bilan parallel ravishda faoliyat ko'rsatuvchi alohida mustaqil iqtisodiy kategoriya deb hisoblaydilar.

Kreditni mustaqil kategoriya sifatida mohiyatini aniqlash murakkab savollardan biridir.

Kreditga qarzga beriladigan qiymatning harakati sifatida qarash mumkin.

Zaxarov V. «Kredit vaqtinchalik foydalanishga beriladigan qiymat bo'yicha bo'ladigan ijtimoiy munosabatdir» deb xulosa qilgan bo'lsa,

Qodirov A., Pessel M. Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, unda ishlab chiqarish munosabatlari o'z aksini topadi va davlat, xo'jalik tashkilotlari, korxonalar, muassasalar bir-biriga qiymatni ma'lum vaqtga, qaytarib berishlik va to'lovlik sharti bilan beradilar deb uqtiradilar.

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda kreditning ba'zi muhim tomonlari aniqlanadi:

birinchidan, uning ijtimoiy mahsulot yaratish, milliy daromad va pul resurslarini qayta taqsimlashga bog'liqligi;

ikkinchidan, kreditning harakat shakliga (tovar yoki pul tarzida) ega ekanligi;

uchinchidan, takror ishlab chiqarishdagi harakatning asosiy hal etuvchi belgisi (qarz) ekanligi va h. k.

Berilgan kredit qaytarib berishlik xarakteriga ega. U xuddi shu sifati bilan moliyadan farq qiladi.

Ssuda kapitali manbalarining tahlili kreditning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini aniqlashga asos bo'lib xizmat qildi.

Bir qator iqtisodchilarning fikricha, **kredit** jamiyatdagi vaqtincha bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni taqsimlash shaklidir.

Bu nuqtai nazardan, kredit vaqtincha bo'sh pul mablag'larini qarzga berish bo'lib, muayyan belgilangan muddatdan so'ng bu mablag'lar o'z manbasiga qaytib kelishi kerak.

Kreditning mohiyatini yanada aniqlashtirish uchun uning tarkibini, harakat bosqichlarini, iqtisodiy kategoriya sifatidagi muhim belgilarini va ijtimoiy - iqtisodiy

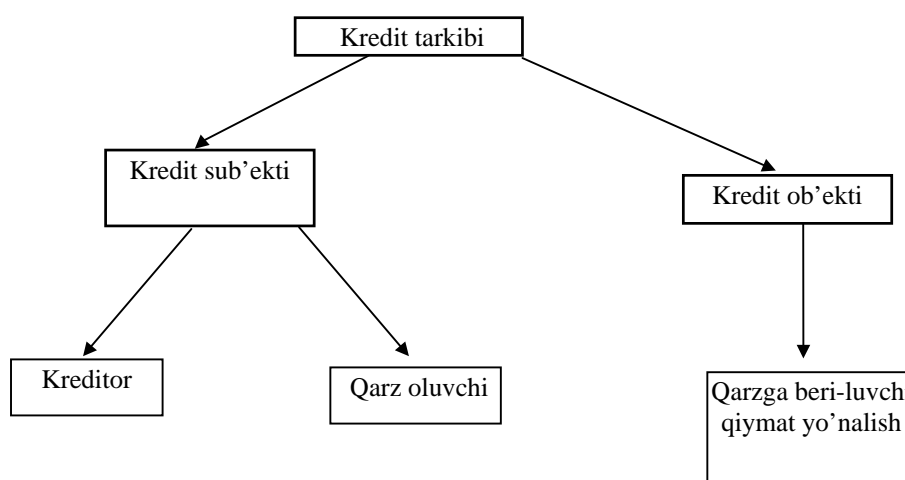
xarakteristikasini ko'rib chiqamiz. Kreditning mohiyatini tushunish uchun avvalom bor, uning tarkibi nimadan iborat ekanligini tushunib olish zarur. Kredit munosabat bo'lishi uchun uning zarur elementlari - kreditning ob'ekti va sub'ekti bo'lishi zarur.

Kredit munosabatlarida sub'ektlar ikki xil bo'ladi:

1. **Kreditor (qarz beruvchi)**
2. **Qarz oluvchi**

Bundan tashqari kredit munosabatlari tarkibining elementi sifatida kreditning ob'ekti yuzaga keladi.

4-sxema

Kredit ob'ekti - bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan kreditor (qarz beruvchi)ga qaytib beriladigan qiymatdir.

Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishliligi kreditning asosiy sifati hisoblanadi.

Kredit tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Kreditning harakat boskichlari ham uni muhim belgisi hisoblanadi. Qarzga beriluvchi qiymat harakatini quyidagi sxemada ifodalash mumkin:

$$B_k - O_{kz} - I_k \dots V_r \dots Q_k - F_{ks}$$

B_k - kreditning berilishi

O_{kz} - kreditni qarz oluvchi tomonidan uning vaqtinchalik ehtiyojlarini qondirish uchun olinishi

I_k - kreditni ishlatilishi qarz oluvchining kreditni nima maqsadda olganligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

V_r - qarz oluvchining xo'jaligida qarzga olingan qiymatni aylanma oboroti tugallanishini resurslarning oborotdan chiqarilishi ifodalaydi.

Q_k - kreditni qaytarish

F_{ks} - vaqtinchalik berilgan qiymatni kreditor qo'lga qaytib kelishi (% bilan)

Kreditning mohiyatini uning asosi malum vaqtdan keyin qaytarib beruvchanlik sharti va foiz bilan qaytarishi sharti yanada kengroq ochib beradi. Bu har ikkala shartdan tashqari kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida harakat qilishini asoslash uchun iqtisodiy munosabatlarning chuqur ijtimoiy - iqtisodiy belgilarini hisobga olish zarur.

Kredit mohiyatining tahlili uzluksiz jarayon. Bunda tahlil jarayonida yangidan yangi belgilar, xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin.

Yoar qanday iqtisodiy kategoriya o'zining funktsiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir qator funktsiyalariga ega. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimda kreditning o'рни va roli u bajarayotgan funktsiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funktsiyasi - bu kreditning iqtisodiyotda faoliyatining konkret ravishda namoyon bo'lishidir.

Kreditni tahlil qilishda, funktsiya, uning mohiyati va roli o'rtasidagi oraliq zveno sifatida ko'rib chiqiladi.

Kreditning funktsiyalari haqida olimlar o'rtasida yagona izchillik yo'q.

I. Lavrushinning fikricha, kreditning funktsiyalarini tahlil qilishda ikkita echilmagan muammo mavjud:

1) funktsiyani tushunishning uslubiy asoslari;

2) funktsiyalarning tarkibi va strukturasi.

Kreditning tarkibiy qismidan kelib chiqqan holda unga quyidagi munosabatlarga xos funktsiyalar taalluqli:

a) kreditorning qarz oluvchi va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

b) qarz oluvchining kreditor va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

v) qarzga beriluvchi qiymat bilan kreditor va qarz oluvchining munosabati orqali.

Kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabat shunday aniqlanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurlarni taklif qiladi, qarz oluvchi bu resurlarni ishlatadi va bunda qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o'rtasida aylanadi. Bu erdan kreditning birinchi funktsiyasi kelib chiqadi:

1. Qarzga beriluvchi qiymatni vaqtincha foydalanishga berish funktsiyasi

Kredit va pul mablag'lari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqqan holda, kreditning haqiqiy pullarni kredit pullari bilan almashtirish funktsiya oldinga surilgan. Lekin bu funktsiya hozirgi kunda iqtisodiy munosabatlar «sahnasidan» chiqib ketgan.

Kreditning tashqi muhit bilan aloqasi uning ikkinchi funktsiyasini keltirib chiqaradi.

2. Qayta taqsimlash funktsiyasi

Kredit takror ishlab chiqarish jarayonining barcha fazalariga - ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste'molga xizmat ko'rsatadi.

Takror ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda kredit, ishlab chiqarish, taqsimlash yoki iste'mol jarayonida kechadigan funktsiyalardan farqli o'laroq qayta taqsimlash funktsiyasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ssuda kapitali bozori vaqtincha bo'sh moliyaviy resurlarni bir faoliyat jabhasidan boshqasiga yo'naltiruvchi va natijada yuqori foydani ta'minlovchi o'ziga xos dastag sifatida namoyon bo'ladi.

Qayta taqsimlash funksiyasi yordamida korxonalar, tashkilotlar, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari va daromadlari ssuda kapitaliga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga, muayyon to'lov asosida beriladi. Bu funktsiya yordamida ishlab chiqarishdagi proportsiyalar va pul kapitali harakati boshqarilib turiladi.

O'zining turli tarmoqlar va mintaqalarda tabaqalanish darajasiga tayanib, kredit iqtisodning stixiyali makroboshqaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Bazi hollarda bu funktsiyaning amalga oshirilishi bozor tizimida nomutannosiblikning chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday holat MYoD davlatlarida bozor iqtisodiga o'tish bosqichida namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun kredit tizimini davlat tomonidan boshqarishning muhim vazifalaridan biri bu iqtisodiy ustunlikni oqilona tavsiflash va kredit resurslarini u yoki bu tarmoqqa jalb qilishni rag'batlantirishdan iboratdir.

3. Muomala xarajatlarini tejash funksiyasi

Kredit vujudga kelish davridan boshlab haqiqiy pullarni (oltin, kumush) kredit pullari - veksellar, banknotalar, cheklar bilan almashinishini ta'minlab kelgan. Lekin, oltinning monetar roli yo'qolishi tufayli kredit bu funktsiyasi yordamida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirib, hisob-kitoblarni tezligini va kam xarajatliligini ta'minlamoqda. Kapitalning muomalada bo'lish vaqtining iqtisod qilinishi uning ishlab chiqarishda bo'lish vaqtini oshiradi va bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, foydaning ortishiga olib keladi.

Bu funktsiyaning amalga oshishi kreditning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqadi. Uning manbai sanoat va savdo kapitalining doiraviy aylanishi jarayonida vaqtincha bo'shagan moliyaviy mablag'lar hisoblanadi. Xo'jalik sub'ektlari pul mablag'larining kelib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt bo'yicha farq faqatgina ortiqcha mablag'lar hajmini emas, balki moliyaviy mablag'larning etishmovchiligini ham aniqlab beradi. Shuning uchun korxonalar va tashkilotlarning o'z aylanma mablag'larining vaqtinchalik etishmovchiligini to'ldirish uchun ssudalar berish keng tarqalib borgan.

4. Kapital to'planishining jadallashuvi va kontsentratsiyalashuvi funksiyasi.

Kapital to'planishi jarayoni iqtisodiy rivojlanishning barqarorlashuvi va xo'jalik yurituvchi xar bir sub'ektning maqsadga erishishining muhim sharti hisoblanadi. Bu masalani hal qilishga va ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuning bilan birga, qo'shimcha foyda olishga qarz mablag'laridan foydalanish yordam beradi. Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, iqtisodiy inqiroz davrida bu resurslarning qimmatliligi ko'pchilik xo'jalik faoliyati jabxalarida kapital to'planishini jadallashtirish masalasini hal qilishda to'sqinlik qiladi. Shunga qaramasdan, ko'rib-chiqilayotgan funktsiya hozirgi sharoitda rejali iqtisodiyot davrida rivojlanmagan va mablag'lar bilan ta'minlanmagan faoliyat jabhalarini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlanish jarayonini sezilarli tezlashtirdi.

5. Muomalaga to'lov vositalarini chiqarish funktsiyasi.

Bu funktsiyaning amalga oshish jarayonida kredit faqatgina tovar emas, balki pul muomalasining jadallashuviga, undan naqd pullarni siqib chiqarib, to'lovlar aylanishining tezlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kredit tufayli pul muomalasi doirasiga veksell, chek, kredit kartochkalari kabi vositalarni kiritilib, naqd pulli hisob-kitoblarni naqdsiz operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmini osonlashtiradi va tezlashtiradi. Bu masalani hal etishda tijorat krediti zamonaviy tovar almashinishining kerakli elementi sifatida muhim o'rin tutadi.

Fan texnika taraqqiyotining jadallashuvi ham kredit orqali samaraliroq amalga oshirilishi mumkin. Urushdan keyingi yillarda fan-texnika taraqqiyoti har bir mamlakat yoki aloxida xo'jalik yurituvchi sub'ekt iqtisodiy rivojining hal qiluvchi omiliga aylangan. Kreditning fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish-dagi rolini fan-texnika tashkilotlarining faoliyatini moliyalashtirish jarayoni orqali kuzatish mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi markazlarning normal ishlab turishini ta'minlash uchun ham, ular faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Shuningdek, kredit innovatsion jarayonlarda ishlab chiqarishga ilmiy tadqiqot natijalarini joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirish bilan bog'liq xarajatlarni moliyalashtirish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur.

Albatta, korxonalarining mablag'lari etarli bo'lgan holda bu turdagi xarajatlar dastlab korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi, shuningdek, o'z mablag'lari etarli bo'lmagan sharoitda bankning maqsadli o'rta va uzoq muddatli ssudalari hisobidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Kreditni ishlatish samaradorligi uni pozitiv ravishda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga va mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishiga tasiri bilan aniqlanadi.

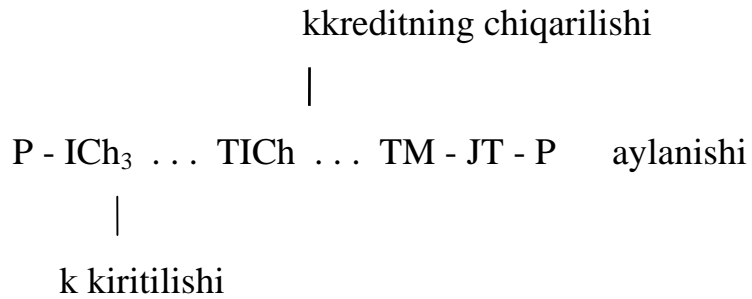
Ko'rib o'tganimizdek, kredit xo'jalik sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarish va sotuv, to'lov jarayonidagi mablag'lar etishmovchiligini qoplash uchun olinadi. Agar korxonalar ishlab chiqarish zahiralari sotib olish uchun kredit mablag'lardan foydalanadigan bo'lsa, shu kredit fondlar aylanishining barcha bosqichlarini bosib o'tadi va miqdoriy jihatda o'sgan holda aylanishdan chiqariladi va qarz beruvchiga qaytariladi.

Kredit resurslaridan korxonalar quyidagi hollarda foydalanishi mumkin:

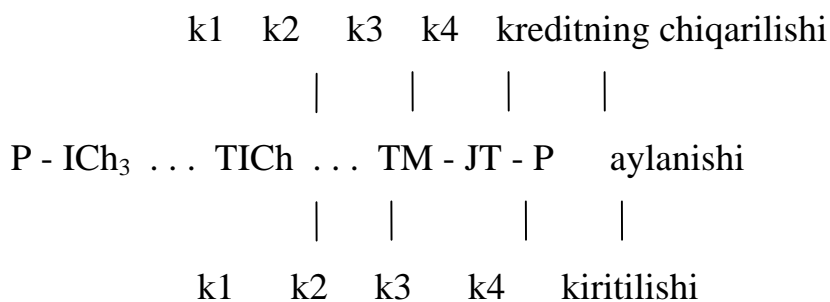
- 1) korxonalar kreditni xarajatlarning biron turini amalga oshirish uchun, masalan, xom ashyo, materiallar sotib olish, tugallanmagan ishlab chiqarish uchun yoki jo'natilgan tovarlar uchun olishi mumkin;
- 2) korxonalar aylanma fondlarning doiraviy aylanishining barcha bosqichlariga kreditni jalb qilishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish zahiralari sotib olishga, tugallanmagan ishlab chiqarishga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga va boshqa xarajatlar uchun;
- 3) korxonani kompleks kreditlashtirish zarur bo'lganda amalga oshiriladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda xo'jaliklar tomonidan kreditdan foydalanish variantlarini quyidagicha sxema ko'rinishida ifodalash mumkin:

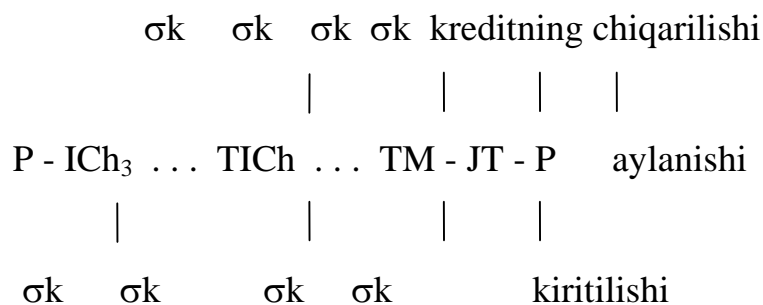
I variant

II variant

III variant

P - dastlabki pul mablag'lari

ICh₃ - ishlab chiqarish zaxiralari

TICh - tugallanmagan ishlab chiqarish

TM - tayyor mahsulot

JT - jo'natilgan tovarlar

P - aylanishdan bo'shagan pul mablag'lari

K - kredit

Yuqoridagi hollardan ko'rinib turibdiki, har bir korxonada o'z faoliyati davomida kredit resurslariga muhtoj bo'lishi mumkin.

3-§. Kreditning shakllari va turlari, ularning tavsifi

Kreditga bo'lgan talab qaysi usulda va muddatda, kim tomondan qondirilishiga va qarz oluvchilarga taklif qilinishiga qarab, kredit bir necha tur va shakllarga bo'linadi.

Uzoq davrlardan buyon kreditning quyidagi turlari qo'llanilib kelinmoqda.

1. Qisqa muddatli kreditlash;
2. O'rta muddatli kreditlash;
3. Uzoq muddatli kreditlash.

Qisqa muddatli kreditlashda kreditlar bir necha oylardan bir yilgacha bo'lgan muddatga beriladi. Bu turdagi kreditlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va muomala fondlarining doiraviy aylanishining uzluksizligini ta'minlaydi. Bizga malumki, aylanma fondlarning doiraviy aylanishi deyarli barcha ijtimoiy ishlab chiqarish sohalarida bir yil va undan kamroq vaqt davom qiladi. Bir yil fondlar aylanishining tabiiy o'lchovi sifatida xizmat tiladi. Shuning uchun ham bir yil qisqa va uzoq muddatli kreditlashning chegarasi bo'lib xizmat qiladi. Qisqa muddatli kreditlar o'z tabiatiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *kreditlash ob'ektlarining iqtisodiy mohiyatiga qarab:*

*tovar moddiy boyliklari uchun beriladigan kreditlar;

*ishlab chiqarish xarajatlari (mahsulotning yangi turini o'zlashtirish, mavsumiy xarajatlarni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlarni) uchun beriladigan kreditlar;

*hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun beriladigan kreditlar (akkrediv ochilganda, tayyor mahsulotni jo'natganda va boshqa hollarda).

2. *To'lash muddatiga qarab:*

*muddatli, muddati kechiktirilgan va muddati o'tib ketgan kreditlar.

3. *Kreditni to'lash manbalariga qarab:*

*qarz oluvchining o'z mablag'lari hisobidan;

*garant mablag'lar hisobidan;

*yangi kreditlar jalb qilish hisobidan.

4. *Ta'minlanganlik tamoyilining amal qilishiga qarab:*

*to'g'ridan-to'g'ri ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar;

*egri (biror korxonada va tashkilot vositasida) ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar;

*ta'minlanmagan kreditlar.

5. *To'lanadigan foiz darajasiga qarab:*

*o'rtacha (normal) foiz stavkali;

*yuqori foizli;

*past foiz stavkali;

*foizsiz kreditlarga bo'linadi.

O'rta muddatli kreditlar asosan bir yildan besh yilgacha bo'lgan muddatga beriladi.

Uzoq muddatli kreditlashda kreditlar besh yildan ortiq muddatga beriladi. Uzoq muddatli kreditlar asosan asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va ular bilan bog'liq sohalarni ta'minlashga ishlatiladi. Yoozirgi davrda uzoq muddatli kreditlar banklar tomonidan juda kam miqdorda berilsada, ular kapital qo'yilmalarini, loyihalarni moliyalashtirishning asosiy manbai sifatida davlatimiz iqtisodini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Uzoq muddatli kreditlar xo'jalik tashkilotlari tomonidan quyidagi ob'ektlar uchun jalb qilinishi mumkin:

- qayta tiklashga kapital xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- harakatdagi asosiy fondlarni kengaytirish va moderinizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar uchun;
- yangi qurilish va qo'shimcha yuqori samarali tadbirlar bo'yicha xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- yangi fan, ilmiy texnika sohasida tadqiqodlar olib borish va yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish uchun va boshqalar.

Kredit munosabatlarining sub'ektlari va ob'ektiga, foiz stavkasiga va kreditning harakat doirasiga qarab, kreditning quyidagi mustaqil shakllari amaliyotda qo'llanilishi mumkin. Bular bank krediti, tijorat krediti, ist'emol krediti, davlat krediti, xalqaro kredit. Amaliyotda kreditning har bir shakli ham bir necha bo'laklarga bo'linishi mumkin.

Bank krediti. Iqtisodiyotda keng tarqalgan kredit munosabatlarining shakllaridan biridir. Uning ob'ekti pul mablag'larini bevosita ssudaga berish jarayoni hisoblanadi. Bank kreditini beruvchi kredit muassasalari kreditlash jarayonini amalga oshirish uchun Markaziy bankdan maxsus litsenziya (ruxsatnoma) olgan bo'lishlari zarur. Qarz oluvchi sifatida huquqiy shaxslar, aholi, davlat, xorijiy davlat mijozlari ishtirok qilishlari mumkin. Kredit munosabatlarining vositasi bo'lib, kredit shartnoma yoki kredit kelishuvi hisoblanadi. Bu kredit turi bo'yicha olinadigan daromad yoki stavka tomonlar bilan kelishiladi va bank foizi yoki ssuda foizi ko'rinishida bo'ladi.

Jahon amaliyotida bank kreditidan foydalanishda uning turli xil xususiyatlari hisobga olinadi.

Qisqa muddatli bank kreditlari qarz oluvchi korxonaning xo'jalik faoliyatida aylanma mablag'lar etishmovchiligini to'ldirish uchun qo'llaniladi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos keluvchi bunday jarayonning bo'lishi ssuda kapitali bozorida mustaqil segment pul bozorining yuzaga kelishiga olib keladi. Qisqa muddatli kreditlar fond bozorida, savdo va xizmatlar ko'rsatishda, banklararo kreditlash rejimida ko'proq qo'llaniladi.

Yoozirgi sharoitda qisqa muddatli kreditlar quyidagi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi:

- kreditlarning juda qisqa muddatlarga (ba'zida bir oygacha muddatga) berilishi;
- kreditning muddati va foiz stavkasining bir-biriga teskari proportsional (kreditning muddati juda qisqa bo'lsada, foiz stavkasi juda yuqori) bo'lishi;
- ishlab chiqarish sohasidan ko'proq muomala sohasiga xizmat ko'rsatish;

Hozirgi vaqtda bir yil muddatga beriladigan kreditlardan tijorat xarakteridagi faoliyatini amalga oshirish, agrar sektorda va investitsiyalarni talab qiluvchi innovatsion jarayonlarni kreditlashda keng foydalanilmoqda.

Uzoq muddatli kreditlar o'rta muddatli kreditlar kabi asosiy fondlar harakatini ta'minlaydi va ular kredit resurslarning katta hajmi bilan ajralib turadi. Uzoq muddatli kreditlar 3 yil-dan 5 yil muddatgacha, davlat tomonidan tegishli moliyaviy

kafolatlarni olgan holda, kreditning muddati 10 yil va undan ortiq muddatga uzaytirilishi mumkin.

Qarzni to'lash usuli.

Qarzdor tomonidan bir martada to'liq summada to'lanadigan kreditlar. Bu usul qisqa muddatli kreditlarni qaytarishning ananaviy usuli hisoblanib, huquqiy jihatdan rasmiylashtirilishi juda sodda mexanizmga ega bo'ladi, chunki bu usulda differentsiallashgan foiz stavkasini hisoblash mexanizmini qo'llash talab qilinmaydi.

Kreditni to'lashda kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bo'lib bo'lib to'lanadigan kreditlar bo'lishi mumkin. Qarzni to'lashning bu usulida kreditni qaytarishning aniq shartlari kredit shartnomada keltirilgan bo'ladi. Kreditni bo'lib-bo'lib to'lash usuli ko'pincha uzoq va o'rta muddatli kreditlarni to'lashda ishlatiladi.

Kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli

Amaliyotda olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini to'lashning bir necha xil usullari mavjud:

*Kreditni to'lash muddati kelganda foiz stavkasini ham qo'shib to'lash usuli. Bu usul bozor iqtisodi yaxshi taraqqiy qilgan mamlakatlarning xo'jalik tashkilotlari faoliyatida keng qo'llaniladigan ananaviy usul bo'lib, u hisob-kitob xarakteri jixatidan oddiy bo'ladi. Bu usul ko'proq qisqa muddatli ssudalarni to'lashda qo'llaniladi.

*Kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bir tekisda qarz oluvchi tomonidan to'lanadigan kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli Amaliyotda bu usul uzoq va o'rta muddatli kreditlarni to'lashda qo'llaniladigan ananaviy usuldir va tomonlar kelishgan holda kredit bo'yicha foizlarni to'lashga har xil yondashishlari mumkin. Masalan, kredit uzoq muddatga berilgan bo'lsa, kredit bo'yicha foiz stavkasini to'lashni kreditdan foydalanib boshlaganidan bir yoki ikki yil o'tgandan keyin belgilab berish mumkin.

*Qarz oluvchiga kredit berilayotgan vaqtda kredit uchun to'lanadigan foiz bevosita bank tomonidan ushlab qolinadigan kreditlar. Kredit uchun foiz stavkasini bu usulda to'lash rivojlangan bozor iqtisodi sharoitlariga mos kelmaydi va u uchun

xarakterli emas. Bu usul faqat sudxo'rluk kapitalida ishlatiladi. Mamlakatda iqtisodiy holat nobarqaror bo'lganida banklar qisqa muddatli kreditlashni va kreditlar bo'yicha foizlar to'lashni shu usulda olib borganlari ular uchun qulay hisoblanadi va amaliyotda shu usuldan keng foydalanadilar.

Ta'minlanganlikning mavjudligi.

Ishonchli kreditlar va ularning qaytarilishini ta'minlovchi birdan-bir garov shakli bevosita kredit shartnomasi hisoblanadi. Kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini kredit ta'minlanganligining sharti sifatida qabul qilish, xorijiy banklar tomonidan cheklangan hajmda, ishonchga sazovor bo'lgan doimiy mijozlarni qisqa muddatli kreditlash jarayonida qo'llaniladi. O'rta va uzoq muddatli kreditlashda ham berilgan kreditlarni sug'urta qilish sharti bilan istisno tariqasida qo'llanilishi mumkin. Odatda sug'urta qilish, qarz oluvchi hisobidan amalga oshiriladi. Bizning amaliyotimizda bu bazi hollarda tijorat banklari tomonidan o'z sho''balarini va muassasalarini kreditlashda qo'llanilishi mumkin.

Yaxshi ta'minlangan kreditlar. Bunday kreditlar zamonaviy bank kreditining asosiy turi sifatida ta'minlangan ssudalar hisoblanadi. Ta'minlanganlik sifatida qarz oluvchining har xil shakldagi mulki, ko'proq - ko'chmas mulki va uning ixtiyoridagi qimmatbaho qog'ozlar, boshqa mulk shakllari bo'lishi mumkin. Qarz oluvchi o'z majburiyatlarini bajara olmagan hollarda ta'minlanganlik asosi bo'lgan mulk bank ixtiyoriga o'tadi va bank uni sotib etkazilgan zararlarni qoplash huquqiga ega bo'ladi. Bank tomonidan berilayotgan kredit miqdori taklif etilayotgan ta'minlanganlikning o'rtacha bozor narxidan past bo'ladi va mulk bahosi tomonlarning kelishuvi natijasida aniqlanadi.

Kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilinadigan mulk tez sotiladigan, oldin biror majburiyat bo'yicha garovga qo'yilmagan, korxonaga tegishli bo'lgan mulk bo'lishi kerak.

Uchinchi shaxsning moliyaviy kafolati bilan beriladigan ssudalar.

Kredit boshqa bir tashkilotning kafolati asosida beriladi. Kafolat beruvchi korxonaga yoki muassasa, agar qarz oluvchi kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarni vaqtida bajarmasa, shu tufayli bank ko'rgan zararlarni qoplashga kafillik

beradi va faoliyat davomida haqiqatda shunday axvol ro'y bersa o'z mablag'lari hisobidan zararni qoplab beradi. Moliyaviy kafillik beruvchi tomon sifatida huquqiy shaxslar, shuningdek turli darajadagi davlat xokimiyati organlari ishtirok qilishlari mumkin.

Bank kreditining maqsadliliigi

Jahon amaliyotida umumiy biror ehtiyojni qoplash uchun ishlatiladigan kreditlar mavjud. Bunda bank tomonidan beriladigan kreditlar qarz oluvchining moliyaviy resurslarga bo'lgan turli ehtiyojlarni qondirish uchun o'z ixtiyori bo'yicha ishlatiladi. Hozirgi sharoitda ular qisqa muddatli kreditlash soxasida cheklangan tarzda qo'llaniladi, o'rta va uzoq muddatli kreditlashda umuman qo'llanilmaydi. Bizning amaliyotimizda banklar tomonidan biror maqsadni amalga oshirish uchungina kreditlar beriladi.

Kreditning qaysi maqsad uchun berilayotganligi kredit shartnomasida ko'rsatiladi va bank tomonidan berilgan resurslar qarz oluvchi tomonidan faqatgina shartnomada ko'rsatilgan masalani hal etish uchun ishlatiladi. (masalan, olinayotgan tovarlar bo'yicha hisoblashish, ish haqi to'lash va h.k. uchun) Qarz oluvchi tomonidan ko'rsatilgan majburiyatlarning buzilishida bitimda ko'rsatilgan jarimalar qo'llaniladi.

Qarz oluvchilarning kategoriyalari.

O'zining faoliyat doirasiga qarab qarz oluvchi korxonalar va tashkilotlar bir necha guruhlariga bo'linishi mumkin. Agrar sohada kreditlar oluvchilar. Bu sohaning bo'lishi - maxsus kredit muasasalari - agrobanklarning, keyinchalik qishloq xo'jaligi sohalariga xizmat ko'rsatuvchi boshqa banklar Paxtabank, G'allabank va boshqa shu turdagi banklarning tashkil topishini belgilab beruvchi asos hisoblanadi. Bu banklar faoliyatining o'ziga xos xususiyati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan mavsumiylikni e'tiborga olgan holda kreditlash hisoblanadi.

Tijorat sohasi uchun kreditlar berish. Bu soha bo'yicha kreditlar savdo va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik sub'ktlariga beriladi. Bu kreditlar tez aylanib kelish xususiyatiga ega bo'lib, tijoratchilar ehtiyojini qondirishda katta ahamiyatga egadir.

Bank tomonidan kreditlar qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshiruvchi, fond birjasi vositachilari: broker, makler, diler firmalariga beriladi.

Ko'chmas mulk egalari ipoteka kreditlari berilishi mumkin. Ular ham oddiy, ham ixtisoslashgan ipoteka banklari tomonidan beriladi. Bu hozirda xorij amaliyotida keng tarqalgan bo'lib, xatto ba'zi manbalarda kreditning alohida shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bizning mamliyotimizda esa bu faqatgina 1996 yildan boshlab tarqala boshladi. Xususiylashtirish jarayonining rivojlanishi, mulkka egalik asoslarining qonunlashtirilishi ipoteka kreditini yanada ravnaq topishiga olib keladi.

Banklararo kreditlar - bank kreditining keng tarqalgan shakllardan biri. Banklararo kreditning joriy stavkasi ma'lum bir tijorat bankning boshqa turlardagi ssudalar berish siyosatini aniqlab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Bu normaning aniq miqdori (hisob stavkasi) Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Tijorat krediti. Iqtisodiyotda kredit munosabatlarining vujudga kelishining birinchi shakllaridan bo'lib, veksel mtsuomalasini vujudga keltirgan va naqd pulsiz hisob kitoblarining rivojlanishiga yordam bergan. Tijorat kreditining sub'ektlari sifatida huquqiy shaxslar: mol etkazib beruvchi va mol sotib oluvchi korxonalar, kreditning ob'ekti sifatida sotilayotgan tovar ishtirok qiladi. Tijorat krediti o'zining amaliy ko'rinishini huquqiy shaxslar o'rtasida tovar va xizmatlarning to'lov muddatini cho'zish orqali sotish shaklidagi moliya xo'jalik munosabatlarida topadi. Bu kredit shaklining asosiy maqsadi tovarlarni sotishni tezlashtirish va shu orqali foyda olishdan iborat.

Tijorat kreditning an'anaviy vositasi bo'lib, qarz oluvchining qarz beruvchiga nisbatan moliyaviy majburiyatlarini aks ettiruvchi veksel hisoblanadi. Veksel bu qarz majburiyati bo'lib, qarz oluvchi o'z zimmasiga qarzni ko'rsatilgan summada, ko'rsatilgan joyda, belgilangan muddatda to'lash majburiyatini oladi.

Amaliyotda vekselning ikki turi qo'llaniladi. Oddiy va o'tkazma veksel. Oddiy vekselni qarz oluvchi korxonaga qarz beruvchi korxonaga beradi va tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun unga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

O'tkazma vekselda kreditor tomonidan belgilangan tovar va xizmatlar summasi uning topshirig'iga asosan uchinchi shaxsga yoki vekselni ko'rsatuvchiga o'tkazilishi zarur. Kreditorning vekselda ko'rsatilgan summani uchinchi shaxsga to'lash to'g'risidagi buyrug'ini ifodalovchi hujjat amaliyotda tratta deb ham yuritiladi.

Tijorat krediti bank kreditidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi) rolida maxsus kredit-moliya tashkilotlari emas, balki tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda sotish bilan shug'ullanuvchi turli huquqiy shaxslar ishtirok qiladi;

2. Tijorat krediti faqatgina tovar shaklida beriladi;

3. Tijorat kreditida ssuda kapitali, sanoat va savdo kapitali bilan integratsiyalashgan holda harakat qiladi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida turli ixtisosdagi va faoliyat yo'nalishdagi korxonalarni o'z ichiga oluvchi xolding, moliyaviy kompaniyalarning vujudga kelishida o'z amaliy aksini topadi;

4. Berilgan vaqt oralig'ida tijorat kreditining o'rtacha qiymati bank foizining o'rtacha stavkasidan doimo kichik bo'ladi;

5. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnoma huquqiy rasmiylashtirilganda tijorat krediti bo'yicha to'lov (foiz stavkasi) alohida aniqlanmaydi. Foiz to'lovi tovar bahosiga qo'shilgan holda rasmiylashtiriladi.

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida tijorat krediti keng tarqalgan.

MDYo davlatlari amaliyotida tijorat krediti qo'llanilmaydi. Sobiq ittifoq davrida kredit munosabatlarining rivojlanishiga nazar soladigan bo'lsak, 1930-32 yillardagi kredit islohotigacha amaliyotda tijorat kreditidan foydalanilgan. Bu kredit tovarlar ishlab chiqarishning mo'l-ko'lichiligi sharoitida tovarlarni sotish jarayonini tezlashtirishda qulay hisoblanadi. 30-yillarda kreditning bu shaklidan foydalanishda malum kamchiliklarga yo'l qo'yilgani uchun kredit islohoti o'tkazish davomida bu kreditdan foydalanish bekor qilindi va xo'jaliklar to'g'ridan-to'g'ri bank tomonidan kreditlashga o'tkazilgan.

Hozirgi sharoitda jahon amaliyotida tijorat kreditning asosan 3 turi qo'llaniladi:

*qayd qilingan to'lov muddati bo'yicha kredit;

*tovarlarni sotgandan keyingina qarzni to'lash bo'yicha kredit;

*ochiq hisob bo'yicha kreditlash. Bunda tijorat krediti shartlari bo'yicha, keyingi tovar partiyasini jo'natish, oldingi jo'natilgan tovarlar bo'yicha qarzlarni to'lash muddatigacha amalga oshirilishi zarur.

Korxonalar tomonidan tijorat kreditidan foydalanish ular tomonidan bank kreditidan foydalanishni inkor qilmaydi. Tijorat krediti bank kreditidan farq qilsa-da, ularning harakati bir biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishi mumkin. Korxonalar tijorat kreditidan foydalanganda, bank krediti korxonaga faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri tasir qiladigan kredit sifatida namoyon bo'la olmaydi. Tijorat kreditida korxonalarining hisob-kitob shetida mablag'lari bo'lmagan sharoitda korxonalar tovarlarni kreditga sotib oladilar. Shuning uchun ist'emolchi korxonalar bank kreditiga ehtiyoj sezmasligi mumkin. Ayni vaqtda mol sotuvchi korxonaga faoliyatida u tovarlarini kreditga sotganligi uchun mablag'ga muhtojlik sezilishi mumkin. Mana shu sharoitda mol etkazib beruvchi korxonaga pul mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qoplash maqsadida kredit olish uchun bankka murojaat qilishi mumkin. Bu hol 30-yillar amaliyotida bank tomonidan egri kreditlash deb yuritilgan. Egri kreditlash deb yuritilishining sababi shundaki, kreditni haqiqatda mablag'i etarli bo'lmagan korxonaga, mol sotib oluvchi korxonaga olishi zarur edi. Mol sotib oluvchining xo'jalik faoliyatidagi mablag'lar etishmovchiligi mol etkazib beruvchiga bank tomonidan kredit berish yo'li bilan qoplangan.

Yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklarni hisobga olmagan holda tijorat krediti tovarlar sotish jarayonini tezlashtirishda va korxonalarining aylanma mablag'larini xo'jalik faoliyatidan tezroq bo'shashini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Iste'mol krediti. Ist'emol krediti o'zining maqsadi bilan kreditning boshqa shakllaridan farq qiladi. Uning farqli belgisi - jismoniy shaxslarni kreditlash hisoblanadi. Kreditning bu shaklida kredit beruvchi sifatida maxsus kredit muassasalari bilan birga tovar va xizmatlarni sotishni amalga oshiradigan jismoniy shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Iste'mol krediti ikki shaklda: pul shaklida yoki tovar shaklida berilishi mumkin. Jismoniy shaxslarga ko'chmas mulkka egalik qilish uchun, qimmat bo'lgan davolanishni to'lash, har xil tovarlar va uy jihozlari sotib olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun iste'mol kreditlari berilishi mumkin. Pul shaklida iste'mol krediti banklar tomonidan, tovar shaklida esa tovarlar chakana savdosi jarayonida to'lov muddatini cho'zish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda hozirgi kunlarda uy-joy sotib olish, uy-joy qurish uchun pul shaklidagi, uzoq muddatli iste'mol krediti va tovar shaklida avtomobil kreditga berilmoqda.

Davlat krediti. Kreditning bu shaklining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat bir tomondan qarz beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida ishtirok qilishi mumkin. Qarz beruvchi vazifasini bajara turib, davlat, davlat kredit institutlari, jumladan Markaziy bank orqali iqtisodning har xil sohalarini kreditlashni o'z zimmasiga oladi. Davlat tomonidan:

- iqtisodiyotning ustivor tarmoqlarini kreditlash;
- moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezayotgan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan aniq tarmoq yoki mintaqalarga, agar byudjetdan moliyalashtirish imkoniyati tugagan bo'lsa, vaqtincha foydalanishga mablag' ajratilishi mumkin.

Undan tashqari, tijorat banklariga banklararo kreditlar bozorida kredit resurslarni kim oshdi savdo yo'li bilan yoki to'g'ridan-to'g'ri sotish jarayonida davlat tomonidan mablag'lar vaqtincha foydalanishga berilishi mumkin.

Davlatning qarzlari ko'paygan hollarda davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish maqsadida, davlat qarz oluvchi sifatida, davlat qarzlarni joylashtirish jarayonini amalga oshiradi.

Davlat kreditining xarakterli xususiyati shundaki, davlat tomonidan olingan qarz mablag'lar ishlab chiqarish fondlari aylanishida yoki moddiy boyliklar yaratishda ishtirok qilmaydi. Bu mablag'lar davlat qarzlarni qoplash uchun ishlatiladi.

Davlat davlat xazina majburiyatlarini chiqarish, moliya bozorlarida davlat qimmatbaho qog'ozlarini joylashtirish, davlat zaemlarini chiqarish va sotish yo'li bilan banklarning aholining va boshqa moliya - kredit institutlarining pul mablag'larini yig'adi va ularni davlat qarzi va byudjet kamomadini qoplashga (moliyalashtirishga) sarflaydi.

Shuni takidlash zarurki, o'tish davrida davlat krediti faqatgina moliyaviy resurslarni jalb qilish manbai sifatida emas, balki iqtisodni markazlashgan kredit tizimi orqali tartibga solishning samarali vositasi sifatida ishlatilishi kerak.

Xalqaro kredit. Kredit munosabatlarning xalqaro miqyosda (davlatlar o'rtasida) amalga oshirilishi xalqaro kreditning yuzaga kelishiga olib keladi. Xalqaro kreditga xalqaro miqyosda xarakat qiluvchi kredit munosabatlari to'plami sifatida qarash zarur. Kreditning bu shaklining bevosita ishtirokchilari millatlararo moliya-kredit institutlari, tegishli davlat xokimiyati, kredit tashkilotlari va alohida huquqiy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit bir davlat, shu davlat banki, huquqiy shaxsi tomonidan ikkinchi bir davlatga, uning banklariga, boshqa huquqiy shaxslariga muddatlilik va to'lovlilik asosida beriladigan kredit hisoblanadi.

Xalqaro kredit davlat va xalqaro institutlar ishtirok etgan munosabatlarda pul (valyuta) shaklida, tashqi savdo faoliyatida esa tovar shaklida bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

qarz oluvchi va qarz beruvchi sifatida davlat tashkilot va muassasalari, huquqiy shaxslar (banklar, kompaniyalar), xalqaro valyuta kredit tashkilotlari qatnashadilar;

qarzga olingan mablag'lar qarz oluvchi mamlakat tomonidan daromad keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;

qarz beruvchi mamlakatga to'lanadigan ssuda foizining manbasi qarz oluvchi mamlakat aholisi tomonidan yaratilgan milliy daromad hisoblanadi.

Xalqaro kredit mahalliy kredit bilan bir qatorda fondlar aylanishining barcha bosqichlarida qatnashadi.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

*mamlakatlar o'rtasida kapitalning qayta taqsimlanishini ta'minlaydi;

*kapitalning konsentratsiyalashuviga va markazlashuviga sharoit yaratadi va bu jarayonni tezlashtiradi;

*har xil valyutalarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borishda muomala xarajatlarini qisqartiradi .

Xalqaro kreditlar: xarakteri bo'yicha - davlatlararo, xususiy, firma kreditlariga;

shakli bo'yicha - davlat, bank, tijorat;

tashqi savdo tizimida tutgan o'rni bo'yicha - eksportni kreditlash, importni kreditlashga;

muddati bo'yicha-qisqa muddatli-1 yilgacha, o'rta muddatli -1 yildan 5 yilgacha, uzoq muddatli -5 yildan ortiq muddatga;

ob'ekti bo'yicha - tovar va valyuta;

ta'minlanganligi bo'yicha - tovar-moddiy boyliklar bilan yoki hujjatlar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Tovar shaklida beriladigan xalqaro kredit yoki firma kreditlari tijorat kreditining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida qo'llanilishi hisoblanadi va bir mamlakat firmasining tovari ikkinchi mamlakat firmasiga kreditga - to'lov muddati kechiktirilib sotiladi. Bu jarayon odatda tratta (o'tkazma veksel) bilan rasmiylashtiriladi. Eksportni kreditlashda davlat tomonidan subsidiya ajratilganligi uchun firma kreditlari bo'yicha foiz stavkalari odatda foiz stavkalarining bozor bahosidan past bo'ladi.

Xalqaro bank kreditlarining bank eksport kreditlari (xorijiy importyorlarga xususiy tijorat banklari, maxsus tashqi savdo banklari tomonidan beriladigan kredit), evrokredit (yirik tijorat banklari tomonidan evrovalyuta bozori resurslari hisobidan evrovalyutada, 2 yildan 10 yilgacha bo'lgan muddatga, o'zgaruvchan foiz stavkada kreditlar berish) kabi turlari mavjud.

Xalqaro davlat krediti ikki tomonlama kelishuv asosida rivojlangan mamlakatlar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga tovar yoki valyuta shaklida, foiz to'lash yoki foiz to'lamaslik sharti bilan, uzoq yoki qisqa muddatga beriladi.

Xalqaro valyuta - kredit tashkilotlarining kreditlari qisqa muddatli - 1 yilgacha (xalqaro valyuta fondining kreditlari), o'rta muddatli - 5 yilgacha (Jahon rivojlanish va taraqqiyot banki) va uzoq muddatli - 20 yilgacha (Evropa rivojlanish va taraqqiyot banki va boshqalar) kreditlar berishi mumkin Xalqaro valyuta-kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar xususiy tijorat banklaridan olingan kreditlardan (bu kreditlar bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi yiliga 7-9% ni tashkil qiladi.) arzonga tushadi.

Sudxo'rlik krediti. Kreditning o'ziga xos shakli. Xorijda bu tarixan keng tarqalgan kredit bo'lib hisoblanadi. Amalda sudxo'rlik krediti Markaziy bank tomonidan tegishli litsenziyaga ega bo'lmagan jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan mablag'larni vaqtincha foydalanishga berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Sudxo'rlik krediti ssuda foizining yuqori stavkasi bilan xarakterlanadi (120-180%). Milliy kredit tizimi infrastrukturasi rivojlanishi va hamma turdagi potentsial qarz oluvchilarga kredit resurslardan foydalanish huquqini ta'minlash natijasida sudxo'rlik krediti ssuda kapitali bozorida yo'qoladi.

4-§. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi roli

Kreditning roli uning mohiyati va funktsiyalari orqali aniqlanadi.

Kreditning rolini kreditni intensivlashtirish dastagi va rag'batlantiruvchisi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda bajaradigan funktsiyalarining natijasi sifatida aniqlashtirish mumkin.

Kredit takror ishlab chiqarish jarayonini tezlashtiradi va ijtimoiy ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi.

Korxonalariga beriladigan kredit ularni vaqtinchalik moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi va takror ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz davom etishini ta'minlaydi.

Pul mablag'lariga ehtiyoj ishlab chiqarishning nafaqat mavsumiy, shuningdek, boshqa sabablariga ham bog'liq. Barcha hollarda kreditni jalb etish asosiy va aylanma fondlarining uzluksiz doiraviy aylanishini, ishlab chiqarish jarayoni va tovarlar muomalasini tezlashtirishni ta'minlaydi.

Boshqa iqtisodiy kategoriyalar singari kredit mahsulot ishlab chiqarish va muomala sohasini rag'batlantiradi. Shuningdek, kredit ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishga, iqtisodiy vazifalarni bajarishiga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Yoozirgi sharoitda ishlab chiqarishni intensivlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni muammolari echilayotgan bir davrda kreditning ilmiy-texnik yutuqlarni ishlab chiqarishga jalb etishdagi roli ortib bormoqda.

Ilmiy-texnika taraqqiyotga ijobiy ta'sir etish jahon talablariga mos mahsulot ishlab chiqarish, mehnat xarajatlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beruvchi yangi texnika va texnologiyalarni kiritish jarayonlarini imtiyozli kreditlashda ko'rinmoqda.

Yoozirgi kunda ko'pgina korxonalarda chuqur tarkibiy o'zgarishlar tufayli ishlab chiqarishni rivojlantirish fondi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni yangi texnik asosdagi asosiy fondlar bilan ta'minlash ehtiyojini qondira olmaydi. Bunday sharoitda korxonalar texnik qayta qurollanish uchun kreditga ehtiyoj sezadi. Bundan ko'rinib turibdiki, kreditni paydo bo'lish shart-sharoitlariga nafaqat unga bo'lgan

ehtiyoj, shuningdek, bo'sh pul mablag'larini mavjudligi, ularni vaqtinchalik foydalanishga berish imkoniyatiga bog'liq.

Kredit texnologik jarayonlarni takomillashtirish, asbob-uskunlarni modernizatsiya qilish, asosiy fondlar parkini yangi mashinalar bilan ta'minlash asosida, minimal kapital xarajatlar hisobiga xalq xo'jaligiga kerak mahsulotni hajmini oshirishda korxonalarni samarali yo'llarni tanlashida ularga iqtisodiy turtki beruvchi vositadir.

Samarali tadbirlarni amalga oshirish uchun beriladigan kredit fond qaytimi va kapital xarajatlar samaradorligini oshirishga, asosiy fondlar strukturasi yaxshilashga va ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirishga yordam beradi.

Kreditning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirishga ta'siri fondlar va mehnat unumdorligini qiymat shakllari o'sish su'ratlarini bir-biriga munosabatini ifodalaydi va o'z navbatida, ishlab chiqarish fondlari samaradorligi darajasini xarakterlaydi.

Kredit shunday ishlab chiqarish vositalari sotib olish va kiritishga ishlatilishi kerakki, bunda bu vositalar asosida mehnat unumdorligini va mehnatni fond bilan qurollanish darajalari oshsin.

Kreditning muhim roli sof daromadni ishlatish sharoitlarini to'lashligini ta'minlashdan iborat. Sof daromadni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun avval uni ishlab chiqarishni kengaytirish talab qiladigan darajada pul ko'rinishida jamg'arish kerak.

Kreditni rolini to'g'ri aniqlash uchun uni ishlatish maqsadlarini, shu jumladan, umumiy va xususiy maqsadlarini yoritish kerak.

Kreditning umumiy maqsadi bu ijtimoiy ishlab chiqarishni dinamik va proporsional rivojlanish asosida aholining moddiy va madaniy turmush darajasini oshishini ta'minlaydi.

Kreditning asosiy maqsadi ishlab chiqarishni rivojlantirishning intensiv omillarini qo'llash asosida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdir.

Kredit davlatning iqtisodiy dastaglaridan biri sifatida butun iqtisodiyotning rivojlanishiga va alohida korxonalar faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Kredit ishlab chiqarishga ijtimoiy xarajatlarni iqtisod qilish yo'li bilan ta'sir etadi.

Ammo, kredit tovar-moddiy boyliklardagi jonli yoki buyumlashgan mehnatni bevosita iqtisod qila olmaydi, chunki uning o'zi ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi.

Kreditning roli uni xalq xo'jaligiga ta'sir etish mexanizmi va yo'nalishida ifodalangan nazariy tushunchadir.

Kreditning iqtisodiyotni va ilmiy texnika taraqqiyotini rivojlanishiga ta'siri uni xo'jalik hisobini mustahkamlanishdagi rolini oshiradi.

Xo'jalik hisobida qarz oluvchi yuridik mustaqil shaxs sifatida kreditor bilan kredit shartnomasi tuza oladi.

Kreditning xo'jalik hisobiga ta'siri quyidagicha amalga oshiriladi:

- qarz maqsadli yo'nalishiga ega bo'ladi;
- qarzni qaytarib berish va muayyan to'lov to'lash majburiyati qarz oluvchini olingan qarzni samarali ishlatishga undaydi.

Kreditning hozirgi sharoitda rolini oshirish uchun banklar kredit resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlashlari, likvidlik qobiliyatiga ega bo'lmagan zahiralalar va xarajatlarga kreditlar bermasliklari, kreditni muomala xarajatlarini iqtisod qilishda keng qo'plashni hisobga olishlari zarur.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida kreditning roli ortib bormoqda.

Yoozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tishdek qiyin sharoitda respublikamiz xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasiga kirib bormoqda va bunda kredit ham muhim rol o'ynamoqda.

Kredit mamlakatlararo o'zaro hamkorliklarni amalga oshirishda, xususan, qo'shma korxonalar qurishida va ularning faoliyatini taminlashda muhim rol o'ynaydi.

Respublikamizning ichki kredit tizimida kreditning roli yanada muhimroq bo'lib ko'rinadi.

Buni respublikamizning kredit tizimiga taalluqli qonunlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlar orqali ko'rish mumkin.

Respublikamizning «Korxonalar to'g'risidagi qonun»ida, «Fermer xo'jaliklariga kredit berish va ular bilan hisob-kitob qilish qoidalari», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonuni va boshqa shunga oid qonunlar davlatimiz olib borayotgan pul-kredit siyosatini rivojlantirish istiqbollarini belgilashda muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Tayanch so'zlar

kredit;	sudxo'rlik krediti;
qarz;	kredit ta'minoti;
ssuda;	kredit varaqchasi (kartochkasi);
foiz;	kredit-nota;
kredit uchun foiz;	kredit xatari;
kapital;	kredit shartnomasi;
kredit chegarasi;	kreditorlik qarzi;
ipoteka krediti;	veksel;
lizing;	obligatsiya;
faktoring;	chek.
iste'mol krediti;	

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Kreditning zarurligini belgilovchi omillarni bilasizmi?
2. Kredit qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
3. Kredit ta'minotiga nimalar kiradi?
4. Kredit riski va uni keltirib chiqaruvchi omillar nima?
5. Lizing va faktoring kreditini o'ziga xos xususiyatlari.
6. Kreditlash shartlariga nimalar kiradi?
7. O'ayta taqsimlash funktsiyasi nima?
8. Muomalaga kredit vositalarini chiqarish deganda nima tushuniladi?
9. Tijorat kreditining asosiy quroli nima?

XII BOB. BANKNING MOYOIYOTI VA BANK TIZIMI

1-§. Banklarning kelib chiqishi va uning mohiyati

Bank deb pul mablag'larini yig'uvchi, saqlab beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasalarga aytiladi.

Banklar paydo bo'lishining asosi bo'lib tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovlar-pul munosabatlarining bo'lishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda banklarning ham bo'lishini taqozo qiladi.

Banklar o'rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o'z bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida ularni vaqtincha foydalanishga mablag' zarur bo'lgan sub'ektlarga ssudalar berishgan. Bu hol pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan.

Bank so'zi italyanacha «banca» so'zidan olingan bo'lib «stol», aniqrog'i «pullik stol» degan ma'noni anglatadi. O'rta asrlarda italiyalik puldorlar hamyonlaridagi, idishlardagi monetalarni stol ustiga qo'yib hisob-kitob qilganlar.

XII asrlarda Genuyada pul almashtiruvchilarni «bancherii» deb atashgan. Agar puldorlardan birortasi ishonchni oqlamasa va o'z ishiga ma'suliyatsizlik qilsa, u o'tirgan stolni sindirib tashlashgan va uni «Banco rotto», yani bankrot deb atashgan. Ya'ni, bizga ma'lum bo'lgan «bankrot» so'zi ham italyanacha«banca» so'zidan olingan.

Banklar paydo bo'lishining boshlang'ich nuqtasi bo'lib XVI asrda Florentsiya va Venetsiyada tashkil qilingan kichik jirobanklar hisoblanadi. Keyinchalik shunday banklar Amsterdanda (1605 y.), Gamburgdagi (1618 y.), Milanda, Nyurnbergda, Genuyada vujudga kelgan. Bu banklar asosan o'z mijozlari-savdogarlarga xizmat qilgan, ular o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borgan. Bu banklar o'z mijozlarini monetalar tarkibi buzulishi tufayli zarar ko'rishdan himoya qilgan. Ular hisoblarni ma'lum summadagi qimmatbaho metallni ifodalovchi maxsus pul birligida

olib borishgan o'zlarining bo'sh pul mablag'larini jirobanklar davlatga, shaharlarga, chet el savdogarlariga ssudaga berishgan

Angliya bank tizimi (XVI asr) yuzaga kelgan va rivojlangan birinchi davlat hisoblanadi. Angliya bankirlari oltin (oltinni saqlab berish) bilan

Tarixda birinchi yuzaga kelgan bank Angliya banki hisoblanib, u 1694 yilda aksioner bank sifatida tashkil bo'lgan. Bu bank aksioner-emission bank bo'lib, unga davlat tomonidan banknotlar chiqarishga ruxsat berilgan. Keyinchalik sanoat rivojlanish natijasida banklar boshqa mamlakatlarda ham tashkil qilinib borgan. Banklarning kelib chiqishi va rivojlanish ishlab chiqarish bilan bog'liq harajatlar va talablarning oshishi, savdo kapitali aylanishining tezlashuvi bilan bog'liq bo'lgan. Natural xo'jalik munosabatlarning tugashi, savdo-sotiq munosabatlarning rivojlanishi pullik hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo'l ochdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish yollanma mehnatni jalb qilishga olib kelgan. Yollanma mehnat uchun xaqning pul shaklida to'lanishi, doimiy pul aylanishini yuzaga keltirdi. Pul aylanishini esa bank tomonidan boshqarish zarur edi. Shunday qilib, banklar mablag'larni yig'ish va taqsimlash orqali ssuda kapitali harakatini boshqara boshladi. Ssuda kapitalistidan farqli o'laroq bankir tadbirkor sifatida o'z ish faoliyatini olib borgan.

Agar sanoat sohasidagi puldor o'z kapitalini sanoatga, savdogar o'z mablag'ini savdoga qo'ysa, bankir o'z kapitalini bank ishiga qo'yadi. Ssuda kapitalisti asosan o'z bo'sh kapitalini qarzga bersa, bankirlar asosan chetdan jalb qilingan mablag'larga tayanadi. Ssudaga mablag' beruvchi puldorning daromadi ssuda foizi bo'lsa, bankirning daromadi bank foydasi hisoblanadi. Banklar korxonalar, tashkilot, davlat muassasalari, aholi bo'sh pullarini jalb qilish orqali katta hajmdagi kapitalni o'z qo'llarida jamlaydilar va daromad keltiruvchi kapital harakatini boshqarib boradilar. Banklarning yiriklashuvi va ular faoliyatining takomillashuvi ularning maxsus korxonalar - kredit muassasalariga aylanishiga olib keladi.

Shunday qilib, bank faoliyati xalq xo'jaligi mavjud bo'lgan bo'sh mablag'larni jalb qilish va ssuda kapitalini taqsimlashni o'z ichiga oladi. Bank o'z faoliyati davomida ma'lum daromadga ega bo'ladi. Bu daromad bank jalb qilgan resurslarga

yo'llaydigan foiz bilan joylashtirgan resurslari bo'yicha oladigan foiz o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi.

2-§. Kredit tizimi, uning tuzilishi

Kredit tizimi deb kredit munosabatlar majmuasi va kredit munosabatlarni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi kredit institutlar yig'indisiga aytiladi. Kredit tizimi orqali huquqiy va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh mablag'lari yig'iladi va korxonalar, tashkilotlarga, aholiga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit tizimi bir necha bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin. Mablag'larni jalb qilishi va taqsimlanishiga qarab kredit tizimi bo'g'inlari o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Jahon amaliyotida kredit tizimi o'zining tashkil qilinish turiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi.

- Markaziy bank
- tijorat banklar
- maxsus-kredit institutlar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog'onali kredit bank tizimi ko'p mamlakatlar iqtisodining asosi hisoblanadi. Bu Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir.

Bank institutlariga quyidagi banklar kiradi:

- tijorat banklar;
- investitsiya banklari;
- jamg'armalar jalb qiluvchi banklar (O'zbekistonda Xalq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari;
- tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha banklar
- tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashgan banklar va boshqalar.

Nobank kredit tashkilotlarga:

- investitsiya kompaniyalari;
- sug'urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa fondlar kiradi.

Kredit tizimida asosiy o'rinni bank institutlari, bank institutlari tarkibida salmoqli o'rinni tijorat banklari egallaydi. Tijorat banklari kredit tizimining boshqa bo'g'inlariga nisbatan ko'proq bo'sh resurslarni jalb qiladi va ko'p miqdorda mijozlarga kreditlar beradi.

Maxsus ixtisoslashgan kredit institutlari (banklar) tijorat banklari faoliyatini to'ldiradi va ular xalq xo'jaligining kam rentabellik, kam foydali tarmoqlariga (qishloq xo'jaligi, uy-joy qurilish, tadbirkorlikni rivojlantirish va boshqalar) engil sharoitda kreditlar berish yo'li bilan ularni faoliyatini rag'batlantirib, rivojlantirib boradi. Banklar ma'lum belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi.

- mulk shakliga qarab: aktsioner, noaktsioner, kooperativ, kommunal, davlat, aralash, xalqaro banklarga bo'linadi;
- kredit beruvchi banklarga;
- milliy mavqei bo'yicha: milliy va xorijiy banklarga;
- faoliyat ko'rsatishi va bajaradigan funktsiyalariga qarab: depozit, universal, ixtisoslashgan banklarga bo'linadi.

Aktsioner banklar aktsioner kompaniyalar sifatida yuzaga kelgan banklar bo'lib aktsiyalar chiqarish hisobidan ular kapitalining asosiy qismini yuzaga keltiriladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bank tizimining asosiy qismini aktsioner banklar tashkil qiladi.

Noaktsioner banklar paychilar mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar bo'lib, ular bir yoki bir necha shaxs ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Mayda ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida kooperativ banklar tashkil qilinadi. Bu banklarning mablag'lari ishtirokchilarning mablag'lari hisobidan vujudga keltiriladi va mijozlarga ularning faoliyatini rivojlantirish uchun engil sharoitda kredit beriladi. Kommunal banklar ixtisoslashgan kredit tashkilotlar bo'lib, kommunal xo'jalik va uy-joy qurilishini kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

Davlat banklari davlat ixtiyorida bo'lgan kredit muassasa bo'lib, o'zining birinchi kurtaklari qadimiy Rimda, Misrda, keyinchilik XVI-XVII asrlarda Evropada vujudga kelgan. Davlat banklarining quyidagi turlari amaliyotda bo'lishi mumkin:

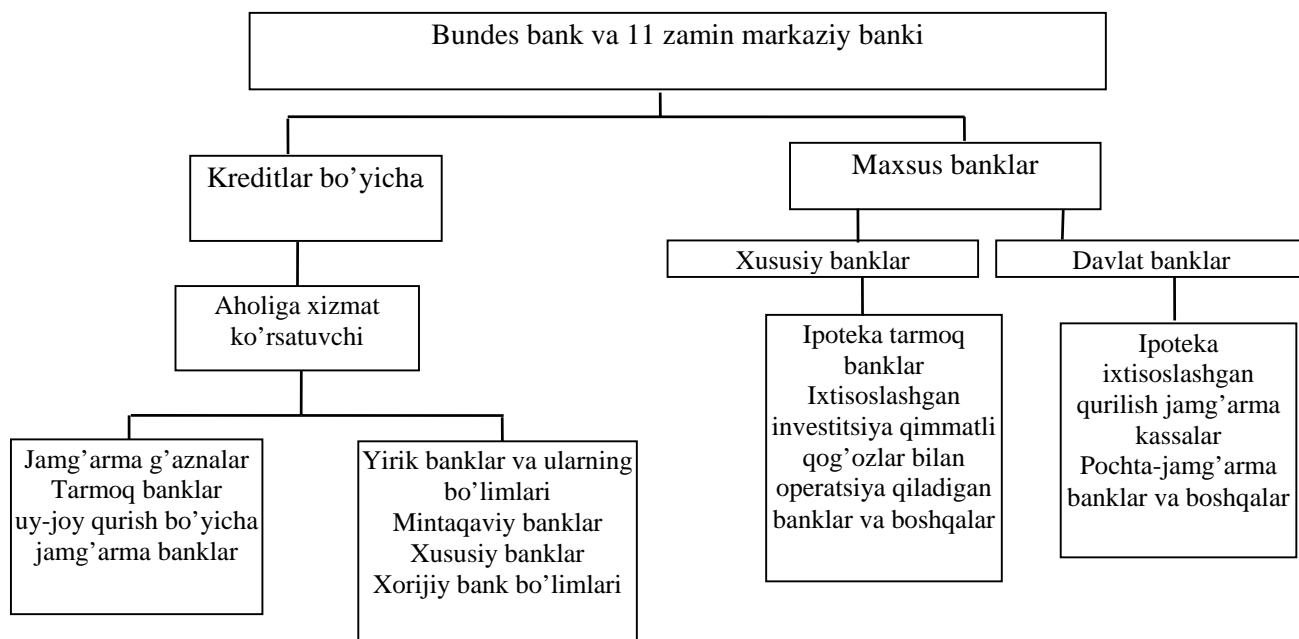
markaziy, tijorat banklari va maxsus kredit institutlar. Aralash banklar kapitali davlat tomonidan va bir qismi xususiy kapital tomonidan vujudga keltiriladi. Xalqaro banklar xalqaro pul, hisob va kredit munosabatlarini olib boruvchi bank bo'lib davlatlar o'rtasida valyuta, kredit va moliya munosabatlarini boshqarib boradi. Yirik xalqaro banklar qatoriga Evropa rivojlanish va taraqqiyot banki, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro Moliya korporatsiyasi, Xalqaro hisob-kitoblar bankini, Evropa investitsiya bankini va boshqalarni kiritish mumkin. Xorijiy banklar to'liq yoki qisman chet el investorlariga tegishli bo'lgan banklar bo'lib, ular o'z faoliyatini mahalliy qonunlar doirasida olib boradi. Hozirgi vaqtda bunday banklar yirik banklarning sho'balari sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ba'zi davlatlarda mavjud depozit banklar jalb qilingan depozitlar hisobidan hisob, kredit, ishonch operatsiyalarini olib boradi. Depozit banklar asosan aholi jamg'armalarini jalb qilish va joylashtirish bilan shug'ullanadi. Universal banklar turli xil bank operatsilari: depozit, kredit, hisob, foiz, vositachilik va boshqa operatsiyalarni bajaruvchi bank hisoblanadi. Germaniya, Shveytsariya, Avstriya kabi mamlakatlarning tijorat banklari universal banklar hisoblanadi. Ixtisoslashgan banklar xalq ho'jaligining ma'lum sohalariga xizmat ko'rsatuvchi, aholiga xizmat ko'rsatuvchi banklardir.

Ixtisoslashtirilgan banklarning turdagi sifatida investitsiya, jamg'arma, rivojlanish va taraqqiyot banklarini keltirish mumkin. Kredit tiziminining yana bir qismi nobank kredit muassasalari bo'lib, davlat va korxonalarini moliyashtirishi, uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi. O'zbekistonda 1997 yilda nobank kredit tashkilotlari to'g'risida qonun loyihasi ko'rib chiqildi. Sug'urta kompaniyalari, nafaqa fondlari va boshqa fondlarning mablag'laridan oqilona foydalanish va bu mablag'larning samaradorligini ta'minlash masalasi qo'yilgan. Har bir mamlakatning kredit tizimi o'z xususiyatiga ega bo'lib, rivojlangan yirik universal banklar tarmoqlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

Germaniya bank tizimi eng yuqori darajada rivojlangan davlat hisoblanadi. O'uyidagi sxemadagi Germaniya bank tizimi keltiriladi.

5 - sxema

Germaniya bank tizimining tarkibi

Germaniyaning kredit tizimi boshida Bundesbank turadi. Uning asosiy bo'g'ini yuqori universallashtirilgan tijorat banklari hisoblanadi. Germaniya gros (yirik) banklari tashqi savdoning 60% to'lovini o'tkazib beradi.

3-§. Banklarning funktsiyalari

Banklar bajaradigan funktsiyalar, ularning bajaradigan vazifalariga shug'ullanuvchilar (masalan, biz bu sohada Londonda bank ishini ilk bor rivojlantirgan Chayld nomli puldorni aytishimiz mumkin) va savdogarlardan kelib chiqqaniga qarab turli xil bo'lishi mumkin. Bu bobda biz banklarga taalluqli bo'lgan umumiy funktsiyalar to'g'risida gapirib o'tmoqchimiz. Keyingi boblarda biz alohida-alohida olingan holda birinchi va ikkinchi zveno banklarining funktsiyalari to'g'risida fikr yuritamiz.

Shunday qilib, bank tizimi miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, banklar quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va kapitalga aylantirish;
- kredit munosabatlarida vositachilik qilish;
- to'lov jarayonlarida vositachilik qilish;
- muomalaga kredit vositalarini chiqarish.

Xalq xo'jaligidagi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish - banklarning ilk funktsiyalaridan biri hisoblanadi. Bu funktsiyaning amalga oshirilishi natijasida bir tomondan, huquqiy va jismoniy shaxslar jalb qilingan mablag'lari bo'yicha ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladilar, ikkinchi tomonidan bu mablag'lar banklarning kreditlash qudratini tashkil qiladi va shu resurslarga asoslangan holda banklar ssuda operatsiyalarini olib boradi.

Vaqtincha bo'sh pul mablag'lar banklar ishtirokisiz bir korxonaga (tarmoq) tomonidan ikkinchi korxonaga (tarmoq)ga vaqtincha foydalanishga beriladigan bo'lsa, bu munosabatlarni tashkil qilishda ma'lum qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin:

birinchidan, kreditga so'ralayotgan summa bilan kreditga berilishi mumkin bo'lgan summa o'rtasida nomutanosiblik bo'lishi mumkin;

ikkinchidan, ortiqcha bo'sh mablag'ga ega bo'lgan korxonaning mablag'larni vaqtincha foydalanishga beradigan muddati mablag' zarur bo'lgan korxonani qoniqtirmasligi mumkin;

uchinchidan, banklar ishtirokisiz korxonalarni to'g'ridan-to'g'ri kreditlashda qarz beruvchi qarz oluvchi korxonaning moliyaviy ahvolini to'liq o'rgana olmasligi mumkin. O'arz oluvchining to'lovga layoqatsiz bo'lishi kreditor korxonaning ham moliyaviy ahvolining yomonlashuviga va boshqa salbiy hollarga olib kelishi mumkin.

Xalq xo'jaligidagi barcha bo'sh mablag'larning bank tomonidan yig'ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslar hisobidan qarz oluvchi korxonaga zarur bo'lgan summada, zarur bo'lgan muddatda kredit berishga imkoniyat yaratiladi. Undan tashqari, bank korxonalarining to'lovga layoqatliligini har tomonlama tahlil qilishi ularning moliyaviy ahvolini yaqqolroq baholab bera olishi mumkin.

Iqtisodiy rivojlanishining o'sishi bank kreditining qo'llanilish ko'lamini kengaytirib boradi. Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog'liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli ehtiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo'lgan ehtiyojni qoplashga yo'naltiriladi. 60-yillardan boshlab banklar yirik mijozlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslasha bordi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun banklar mablag'larni jalb qilish miqyosini, iste'mol uchun kreditlar berish ko'lamini kengaytirdi.

To'lovlarda vositachilik funksiyasida banklar o'z mijozlarining topshirig'iga asosan to'lov jarayonlarini amalga oshiradi, hisob varaqlariga mablag'larni qabul qiladi, pul tushumlarining hisobini olib boradi, mijozlarga pul mablag'larini beradi.

Hisob-kitoblarning bank orqali olib borilishi muomala xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Mijoz mamlakat ichida va boshqa mamlakat bilan qiyinchiliksiz o'z mablag'larini bank orqali o'z hisob varaqasidan boshqa korxonaga hisob varaqasiga yoki boshqa mamlakat bankiga o'tkazishi mumkin.

Muomalaga kredit vositalarini chiqarish. Bank kreditining manbai faqat vaqtincha bo'sh mablag'lar va kapital bo'lib qolmasdan, kredit asosida chek-depozit emissiyasi ham amalga oshiriladi. Bank tomonidan beriladigan kredit miqdori mavjud jamg'armalardan ko'p bo'lsa, bank chek-depozit emissiyasini amalga oshirishi mumkin.

Undan tashqari, kredit yordamida muomalaga naqd pullar - banknotalar chiqariladi.

Bank kredit pullar chiqarish depozitlar yaratish yo'li bilan to'laqonli pullar o'rnini bosuvchi kredit vositalarini vujudga keltiradi.

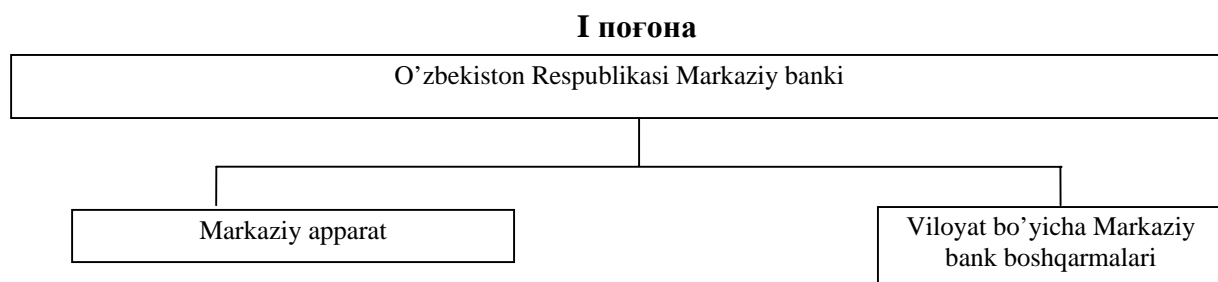
4-§. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi, uning pog'onalari, maqsad va vazifalari

Biz ta'kidlaganimizdek O'zbekistonda bank tizimi ikki pog'onali bo'lib, banklar tizimining birinchi pog'onasi - bu O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ikkinchi pog'onasi - tijorat banklari, ularning shq'balari, chet el banklari sho''balari hisoblanadi.

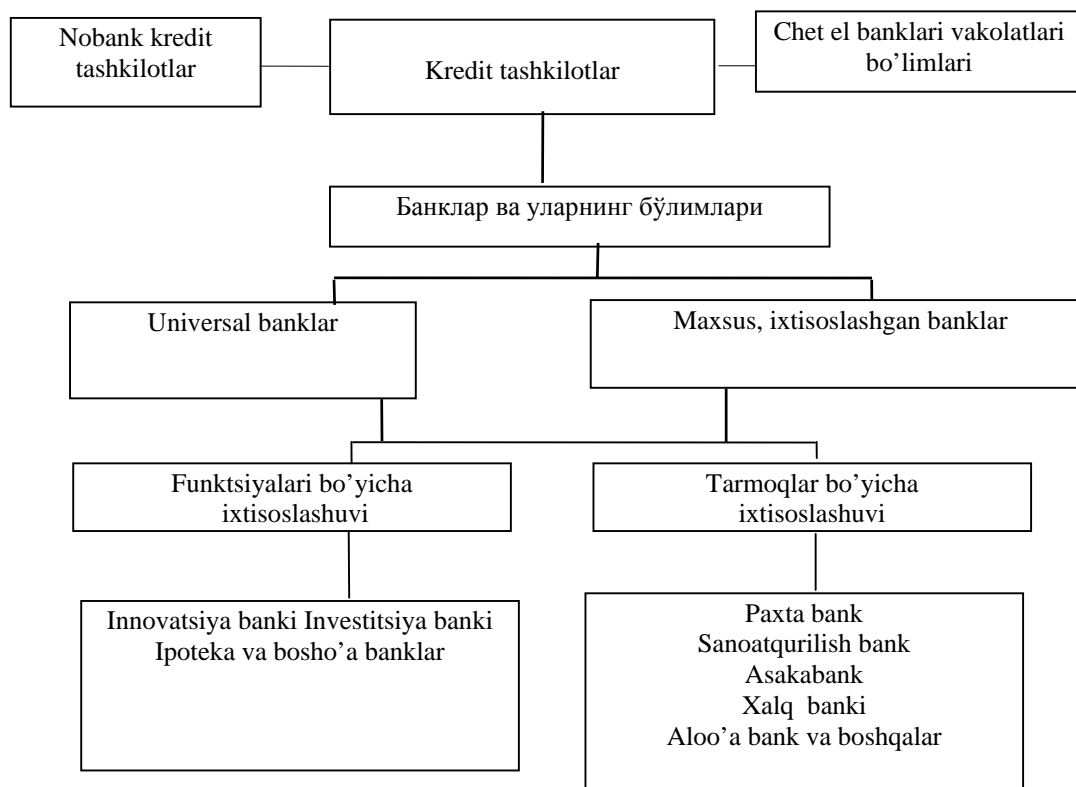
O'zbekiston Respublikasi banklar tizimini kengaytirgan holda quyidagi sxemada keltirish mumkin.

6-sxema

O'zbekistan Respublikasi Bank tizimi tarkibi

II pog'ona

1991 yilning 1 sentyabrida Respublikamiz mustaqillikni e'lon qilinishi tarixiy bir voqea bo'ldi. Mustaqillik bizga o'z-o'zimizni boshqarishi, imkoniyatlarimizdan o'zimiz foydalanish, shaxsiyatimiz-ni qaytib olishimizga katta yo'l ochib berdi.

Butun dunyo mamlakatlari tomonidan tan olingan bozor iqtisodiyoti bizning respublikamizga ham kirib keldi. Shuning uchun ham respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug'ildi.

Mustaqillikka erishilguncha qadar O'zbekiston hududidagi bank muassasalari SSSR bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. Shu bilan birga bu banklar Sobiq Ittifoq bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar bank tizimi 3 turdagi banklarni: SSSR Davlat banki, SSSR O'urilish banki va SSSR Tashqi bankini o'ziga olardi. Sobiq SSSR bank tizimida Davlat banki monopol mavqeiga ega bo'lib, o'z vaqtida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish va xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Ham emissiya

funksiyalarini, ham hisob-kitoblar va kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishini monopollashuvi Davlat bankini davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Ma'muriy buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishida formal xarakterga ega edi. Davlat banki kredit resurslari bo'yicha cheklanmagan monopol mavqega ega edi. Kredit resurslari va pul resurslari harakatini ham boshqarish, ham nazorat qilishi davlat bankining monopol ta'siri ostida edi. Kapitalizmga xos barcha xususiyatlarini inkor etilishi sobiq «ittifoq» bank tizimini tor doirada rivojlanishiga olib keldi. Markazlashtirilgan bank boshqaruvi asosida faoliyat ko'rsatgan respublika banklari tor doirada pul resurslari harakatini boshqarar, lekin uni boshqaruvchiligini nazorat qilish Sobiq Ittifoq Davlat banki qo'lida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishni markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlr qo'yilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimini qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa bank tizimida tub o'zgarishlarini amalga oshirishini talab etardi. Albatta, bu iqtisodiyotiga ilk qadamlar qayta qurishi sharofati bilan bozorga xos ba'zi bir belgilarni totalitar iqtisodiyotiga tadbiq etilishi bilan tushuniladi. Bank tizimini qaytadan tashkil etish 1987 yilda boshlandi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy strukturasi o'zgartirish, banklarni rolini oshirish, iqtisodiy tizimini rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastakka aylantirish ko'zda tutilgandi.

O'ayta tashkil etish jarayoninig birinchi bosqichida davlat banklarini yangi strukturasi tashkil etish boshlandi. O'ayta tashkil modeli qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

- ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirishi: Markaziy emission bank bevosita xo'jliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan davlat banklari;
- ixtisoslashtirilgan banklarni to'laligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;
- iqtisodiy tizim doirasida yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari uslublari va formalarini takomillashtirish.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rnini saqlab qolgan holda korxonalar va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshirdi.

Ya'ni bankning emission faoliyati bilan kreditlash faoliyatini birga olib borish funksiyasiga chek qo'yiladi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi. Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: sanoat-qurilish banki, kommunal qurilish va sotsial taraqqiyot banki, Agrosanoat banki, Milliy bank, Jamg'arma banki xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalari tobora yaqinlashtiradi ixtisoslashtirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik rolini saqlab qoldilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini to'liq ifoda qilolmasdi. Shuning uchun ham bank tizimini takomillashtirishning 2-bosqichi ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

1988 yildan boshlab, ikki bosqichli bank tizimini tashkil etila boshladi. Lekin bu davrda, birinchidan, markazlashgan rejalashtirishda Markaziy bankning roli hali ham yuqori edi, ikkinchidan, sohalar deyarli hamma qismi bilan davlat tassarrufida edi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etishga real asos 1991 yil 15 fevralda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni hisoblanadi. Bu qonunga binoan davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak, u faqat Respublika Oliy Majlisiga hisobot bnradi. Bu qonunni amalga tadbqiq etish asosan Respublikamiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng boshlandi, Tijorat banklarining soni tobora oshib boradi.

O'zbekistonni bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich yo'lini tanlaganligi bois, 1-bosqichdagi kredit-pul siyosati sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib qo'yildi:

- Markaziy bank boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish, respublika xududida yirik chet el banklarining bo'limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;

- barqaror pul muomalasini ta'minlash, kredit va naqd pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash;

- O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlari hamda imkoniyatlarni yaratish.

Birinchi bosqichda belgilangan vazifalarni bajarilishiga jadal kiritilishi respublika bank tizimini zamonaviylashgan ko'rinishini olishiga olib keldi. Hozirda respublikada keng tarmoqli banklar zamonaviy talablarga javob beradigan holda xo'jaliklar tashkilotlar, aholiga xizmat ko'rsatmoqda.

Tayanch so'zlar

bank;	investitsion bank;
sug'urta kompaniyasi;	biznes fond;
davlat banki;	bankrot;
investitsion kompaniya;	tijorat banki;
jamg'arma banki;	kliring bank;
kredit uyushmasi;	bank tizimi;
ipoteka banki;	kredit tizimi;
markaziy bank;	nobank kredit tashkilotlari.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Qadimgi banklar qanday ko'rinishda vujudga kelgan?
2. Banklarni vujudga kelish zaruriyati va ahamiyati nimalardan iborat?
3. Banklar ilk davrlarda qanday vazifalarni bajargan?
4. Bank tizimi deganda nimani tushunasiz?

5. Bank tizimini rivojlanish bosqichlari haqida nimani bilasiz?
6. Kredit tizimi deganda nimani tushunasiz?
7. Kredit tizimi qanday tuzilgan?
8. Maxsus moliya-kredit institutlariga nimalar kiradi?
9. O'zbekiston Respublikasida ilk banklar qachondan boshlab shakllangan?
10. O'zbekistonning mustaqil bank tizimining shakllanishi?
11. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlanish bosqichlarini sanab bering?
12. Banklar qanday vazifalarni bajaradi?

XIII BOB. MARKAZIY BANK, ULARNING VAZIFALARI VA FUNKTSIYASI

1-§. Markaziy bank va uning tuzilishi

Markaziy bank - pul-kredit siyosatini emissiya jarayonlarini olib boruvchi, kredit tizimining bosh banki hisoblanadi.

Birinchi Markaziy banklar qariyb uch yuz yil oldin tijorat banklarning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Bular 1668 yilda tashkil qilingan Shved Risk banki, 1694 yilda tashkil qilingan Angliya bankidir. Evropa mamlakatlarida Markaziy banklar ancha kechroq, asosan XVIII asrning ikkinchi yarimida faoliyat ko'rsata boshlagan.

Banklar paydo bo'lgan davrlarda markaziy (emission) va tijorat banklar o'rtasida bo'linishi bo'lmagan. Rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklar kapitallarni yig'ish maqsadida muomalaga banknotalar chiqarganlar. Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojlanishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqorish yirik tijorat banklar qo'liga o'ta borgan va biror yirik bank ixtiyoriga berilgan. Bu bank milliy yoki emission bank, keyinchalik Markaziy bank deb atalgan. Markaziy bank, ya'ni kredit sistemasini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit instituti sifatida namoyon bo'ladi.

Jahon amaliyotida Markaziy banklar vujudga kelishining ikki asosiy yo'li mavjud:

Birinchi yo'l - bu uzoq davr davomida tijorat banklarning rivojlanishi natijasida, ularni milliyashtirish yo'li bilan Markaziy banklarning tashkil qilinishi. Masalan, Frantsiya banki 1880 yilda, Germaniya Reyksbank - 1875 yilda, Italiyada - 1893 yilda, Ispaniyada - 1874 yilda emission markaz sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

Ikkinchi yo'l - tashkil qilingandayoq Markaziy bank emission markaz sifatida qabul qilingan banklar. Bunday banklarga AO'Shning federal banklari (1913),

ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi banklar, Avstriya banki va boshqalarni misol keltirish mumkin.

AO'Shda Markaziy bank fraktsiyasini 12 federal rezerv bankdan iborat Federal Rezerv Sistema bajaradi. Federal rezerv banklar aksioner banklar bo'lib, bu banklarning aksionerlari sifatida milliy tijorat banklari faoliyat ko'rsatadi. Tijorat banklar aksioner sifatida dividend olishadi. Dividend miqdori 6% dan oshmasligi kerak.

Markaziy banklar ijrochi tashkilotlar ta'sirisiz, o'z faoliyatini olib borishi kerak.

Jahonda o'z faoliyatini olib borishda eng mustaqil bo'lgan banklardan biri bu Nemis federal banki - Bundesbank hisoblanadi. Ba'zi bir davlatlarda Markaziy bank parlamentga hisobot beradi. Ko'pgina hollarda Markaziy banklarning mustaqilligi nisbiy xarakterga ega bo'lib, ular Davlat banki hisoblanadi. Markaziy bank orqali davlatning iqtisodiy siyosati olib boriladi.

2-§. Markaziy bankni faoliyatining asoslari, maqsad va vazifalari

Bozor iqtisodi sharoitida Markaziy bankning asosiy maqsadi - pul-kredit tizimi va valyuta barqarorligini ta'minlash asosida - iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat.

Hozirgi O'zbekiston Respublikasi banki 1995 yil 21 dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonun asosida faoliyat ko'rsatmoqda.

Markaziy bank huquqiy shaxs sifatida davlat mulkiga asoslangan bo'lib, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa sifatida xarajatlarni o'z daromadlari hisobidan qoplashi kerak.

O'zbekistonda zamonaviy bank tizimi 2-bosqichli usulda tashkil etilgan: Markaziy bank va tijorat banklari. Markaziy bank keng tarmoqli tijorat banklari o'rtasidagi sog'lom raqobat ko'rashidagi nazoratchi vazifasini bajaradi.

Respublika Markaziy banki o'z miqyosi va faoliyat doirasiga ko'ra respublikamizdagi eng yirik bank hisoblanadi. Markaziy bankning asosiy maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat va monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakillantirishdan iborat. Markaziy bankning asosiy funktsiyalari quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyotni pul-kredit richagi yordamida boshqarish.
2. Hisob-kitob va pul o'tkazish operatsiyalarini bajarishni yo'lga qo'yish.
3. Tijorat banklari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish.
4. Boshqa kredit muassasalari kassa zaxiralarini saqlash.
5. Rasmiy oltin - valyuta zaxiralarini saqlash.
6. Hukumat uchun hisob-kitob va kredit operatsiyalarini bajarish.
7. Tijorat banklariga kredit berish.
8. Pul emisiyasi.

Markaziy bank - o'z sarf-xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasadir. Markaziy bankning mol-mulki uning pul va boshqa moddiy boyliklaridan iborat bo'lib, ularning qiymati Markaziy

bank balansida aks ettiriladi. O'zbekiston Markaziy banki yuqoridagi vazifalariga qo'shimcha ravishda qo'yidagi vazifalarni ham bajaradi:

Monetar siyosatni va valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, samarali hisob-kitob tizimini tashkil etish va ta'minlash, banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish, oltin va valyuta zaxiralarini saqlash va boshqarish davlat byudjetining kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iborat.

Markaziy bank moliyaviy yordam ko'rsatish va tijorat faoliyati bilan shug'ullanmaydi. Respublika Markaziy bankining ustav kapitali 2 mlrd. so'm deb belgilangan. Shuningdek, Markaziy bank soliqlar va bojlardan ozoddir. Markaziy bank kelgusi yil uchun O'zbekiston Respublikasi monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi va har yili keyingi moliya yili boshlanishidan 30 kun oldin Oliy Majlisga bu haqda axborot beradi. Markaziy bank pul-kredit, moliya, valyuta va narx munosabatlarining ahvoliga asoslanib muomaladagi pul massasining bitta yoki bir qancha ko'rsatkichlari o'zgarishining aniq mo'ljallarini belgilash mumkin. Shuningdek, o'z hisob va kredit operatsiyalari bo'yicha stavkalarni mustaqil ravishda belgilaydi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasida banknotalar va tanga ko'rinishida pul belgilarini muomalaga chiqardi. Markaziy bank va u vakolat bergan banklar talabga ko'ra bir nominal qiymatdagi banknota va tangalarni boshqasiga hech qanday to'lovsiz yoki vositachilik haqisiz almashtirib beradi. Naqd pul mablag'larini muomalaga chiqarish va qaytarib olishni faqat Markaziy bank amalga oshiradi. Markaziy bank valyutani tartibga solish va valyutani nazorat qilish davlat organidir. Shuning bilan birga Markaziy bank yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazishga litsenziyalar beradi va milliy valyutani chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlash tartibini belgilaydi.

Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hukumatining bankiri, maslahatchisi va xazina vakili sifatida ish tutadi. Markaziy bank banklarni ro'yxatga oladi va ularga bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar beradi.

Markaziy bank boshqa banklar bilan o'zaro munosabatga kirishadi. Bunda Markaziy bank va banklar bir-birlarining majburiyatlari bo'yicha javobgar emas, ular shunday javobgarlikni o'z zimmasiga o'zlari olgan hollar bundan mustasno.

Markaziy bank hukumat muassasalari va tashkilotlari, xazina, mahalliy hukumat organlari hisoblarini yurgizadi, davlat qimmatbaho qog'ozlari yuzasidan operatsiyalarni bajaradi, xukumat organi topshirig'i bilan oltin va chet el valyutasi bilan operatsiyalarni o'tkazadi.

Pul o'tkazish operatsiyalariga o'sib borayotgan talabni qndirish uchun xizmat qiluvchi mexanizm sifatida Markaziy bank kliring markazlari tuzildi. Bu markazlar yirik tijorat banklari qoshida yoki alohida hisob-kitob-kassa markazlari sifatida faoliyat ko'rsatmoqda. Hozirgi kunda Respublikada faoliyat ko'rsatayotgan hisob-kitob-kassa markazlarining soni 14 ta bo'lib, ular elektron usul bilan respublika ichidagi to'lovlarni 65% dan ortig'ini o'tkazish muddatini 1-2 kundan oshirmasdan o'tkazib berishmoqda.

Markaziy bank respublika Moliya vazirligi bilan hamkorlikda respublikada pul-kredit siyosatini olib borish, reformalar o'tkazish va amalga oshirish ishlarini bajaradi.

Tayanch so'zlar

Markaziy bank;
Federal zahiralari tizimi;
funktsiya;
davlat banki.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Markaziy bank qanday maqomga ega?
2. Markaziy bank faoliyatining asosiy maqsadi?
3. Markaziy bankning vazifa va funktsiyalari nimalarda namoyon bo'ladi?
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qanday operatsiyalar bajarish huquqiga ega va u qaysi qonunda o'z aksini topgan?
5. Boshqa chet el mamlakatlari Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
6. Markaziy bankning davlat banki sifatida olib boradigan faoliyati?
7. Davlat bilan Markaziy bankning o'rtasidagi aloqalari bo'yicha qanday operatsiyalarni amalga oshiradi?

XIV BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING UNKTSIYALARI

1-§. Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bozor iqtisodi sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda, chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to'planishining va bankning rivojlanishining asosiy manbasidir.

Bank foydasining o'sib borishiga ta'sir qiladigan bir necha xil omillar bo'lib, bular: bankning rentabelligi, vaqtincha bo'sh mablag'larni samarali ishlatilishi, turli xil pullik xizmatlar doirasini (faktoring, lizing, trast xizmatlari va h.k.) kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda keltiruvchi aktivlarni ko'paytirish hisobiga va boshqa omillar hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamoyillaridan biri yuqori darajada foyda olishga qaratilgan bo'ladi. Banklarning faoliyati doimo foyda ko'rish bilan bog'liq bo'lmasdan, ular faoliyatida zarar ko'rish ehtimoli ham uchrab turishi mumkin. Banklar faoliyati ijobiy bo'lgan hollarda banklarning foyda olish va salbiy faoliyat natijasida banklarning zarar ko'rish ehtimoli yuqori darajada bo'ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi rezervlarni amalda tatbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan risk (zarar ko'rish ehtimoli bilan) bilan bog'liq bo'ladi.

Tijorat (aktsiyali, pay asosida va xususiy tartibda tashkil qilingan) banklar huquqiy va xususiy shaxslarga «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi» qonunda nazarda tutilgan operatsiyalarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish orqali shartnoma asosida kredit, hisob-kitob va boshqa xil bank xizmatlarini ko'rsatadi.

Tijorat banklari ustav kapitali kimga qarashli ekanligiga va uni tashkil qilish uslubiga qarab, bajarilayotgan operatsiyalarning turi, faoliyat ko'rsatish hududi va tarmoq belgilariga qarab bir-biridan farq qiladi. Respublikada, mintaqalarda ko'zda tutilgan ma'lum dasturlarini bajarish va o'zga faoliyat turlarini pul mablag'lari bilan ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda maxsus tijorat banklari tashkil etilishi mumkin.

Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tegishli litsenziyani olganlaridan keyin chet el valyutasida operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Tijorat banklari o'z ustavlari asosida ish olib boradilar. Davlat tijorat bankining ustavi bankni tuzishga qaror qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi. Sherikchilik asosida tuzilgan tijorat bankining ustavi muassislar (qatnashuvchilar) yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadi.

Bankning ustavida:

- bankning nomi va uning manzilgohi (aloqa manzilgohi);
- bank amalga oshiradigan operatsiyalarning ro'yxati;
- bank tashkil etadigan fondlarning ro'yxati;
- ustav fondining miqdori;
- bankning huquqiy shaxs ekanligi va o'zini-o'zini moliya resurslari bilan ta'minlashi negizida ishlashi to'g'risidagi nizom;
- bankning boshqaruv idoralari, ularning tarkibi va tuzilishi to'g'risidagi nizom;
- bankka qarashli muassasalarning ro'yxati va ularning maqomi;
- bank va uning filiallarini tashkil etish hamda ularning faoliyatini to'xtatish tartibi;
- faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni matbuotda e'lon qilish majburiyati (tartibi);

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan o'zaro munosabatlari aks ettirilgan bo'lishi lozim.

Sherikchilik asosida tuzilgan bankning ustavi yuqorida keltirilgan talablardan tashqari, aktsiyali jamiyatlar va mas'uliyati cheklangan jamiyatlar to'g'risidagi amallardagi qonunlarda ko'rsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Bank ustavga bank faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq boshqa qoidalar ham kiritilgan bo'lishi mumkin. Ustavga o'zgarishlar O'zbekiston Respublikasi qonunlaridagi o'zgarishlar munosabati bilan kiritiladi.

Aktsioner tijorat banklarining ustav fondi qatnashchilarning badallari hisobidan yoki aktsiyalar chiqarish va sotish hisobidan vujudga keltiriladi.

Mahalliy hoqimiyat va boshqaruv idoralarining hamma bo'limlari va ularning ijroiya organlari, siyosiy tashkilotlar va ixtisoslashgan jamoat fondlaridan tashqari barcha huquqiy va xususiy shaxslar tijorat banklarining muassislari (hissadorlari), aksionerlari bo'lishlari mumkin.

Tijorat banklarini tashkil qilishda yoki faoliyat ko'rsatayotgan banklarda har bir muassis, aksionerning ulushi ustav kapital miqdorining 30 %dan kam bo'lmasligi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining 10-sonli «Tijorat banklari faoliyatini muvofiqlashtirish qoidalari» nomli yo'riqnomasiga asosan tijorat banklarini tashkil qilishda ular quyidagi miqdorda minimal ustav kapitaliga ega bo'lishlari lozim.

2000 yil 1 yanvardan boshlab aholisi 0,5 mln.dan ortiq bo'lgan shaxarlarda ochiladigan tijorat banklarning ustav kapitali 2,5 mln. AO'Sh dollari ekvivalentidagi mablag'ga, aholisi 0,5 mln.dan kam bo'lgan shaxarlarda ochiladigan banklar 1,25 AO'Sh dollari ekvivalenti miqdoridagi ekvivalent mablag'ga ega bo'lishi kerak.

Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasining soliq to'g'risidagi amaldagi qonunlariga muvofiq soliqlar to'laydilar.

O'uyidagi mablag'lar banklarning o'z mablag'lari hisoblanadi:

- ustav fondi;
- rezervlar va foyda hisobiga vujudga keladigan hamda bankning balansida turadigan boshqa fondlar;
- taqsimlanmagan foyda, aktsiyachilar yoki paychilar o'rtasida aktsiyalarni taqsimlash hisobiga yoxud pay miqdorini oshirish hisobiga olingan mablag'lar.

Tijorat banklari yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar o'rnini qoplash uchun olinadigan foydadan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo'yilgan tartibda rezerv fondlari tashkil etadilar.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag'larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o'z ustavlarida ko'rsatilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag' etishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojat qilishlari mumkin.

Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari ularning o'zlari tomonidan mustaqil belgilanadi, ammo bu stavkalar davlat pul-kredit siyosatining bosh yo'nalishlarida belgilab beriladigan foiz stavkalari siyosatiga asoslangan holda har yili O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadigan eng yuqori stavkalardan ortiq bo'lmasligi kerak. Masalan, tijorat banklari kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini belgilaganlarida, ular foiz stavkasining asosi qilib Markaziy bank tomonidan belgilab berilgan qayta moliyalashtirish stavkasini oladilar. Tijorat banklari kredit bo'yicha foiz stavkasini o'rnatganda qayta moliyalashtirish stavkasini 1,5 martagacha oshirishlari mumkin. Masalan, hozirgi kunda Markaziy Bankning qayta moliyalashtirish stavkasi 2,0 foizga teng. Demak, tijorat banki tomonidan beriladigan kredit bo'yicha foiz stavka oyiga 2,5-3 % ($3 \times 1,5$), yiliga 30% ($2,0 \times 12$) atrofida bo'lishi kerak.

Banklar bilan mijozlar o'rtasidagi munosabat shartnomaviy xarakterga ega bo'ladi.

Mijozlar o'zlariga kredit va kassa xizmatini ko'rsatadigan bankni mustaqil tanlaydilar.

Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha operatsiyalar olib boradilar.

Tijorat banklari fond bozorlarining kelishuvlarida aktiv va bevosita ishtirok etavermaydilar. Masalan: AO'Shdagi tijorat banklariga qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarni o'tkazish, fond birjalariga a'zo bo'lish ta'qiqlanadi. 1933 yilda (Glass-Steagall qonuni) qabul qilingan qonunga muvofiq tijorat banklari sanoat kompaniyalarning obligatsiyalari va aksiyalarini chiqarishni tashkil qilishda ishtirok eta olmaydilar. Shunga qaramay qonunda juda ko'p istisnolar mavjud bo'lib, ular bankka pullarni operativ qo'yish, davlat qimmatbaho qog'ozlarini chiqarishni tashkil etish, shtat va mahalliy hokimiyat organlarning obligatsiyalari, shuningdek, turli xalqaro tashkilotlar va federal muassasalar chiqargan qarz hujjatlarni (majburiyatlari) bilan ishlash huquqini beradi. Bulardan tashqari banklarga o'zlarining mijozlari

hisobiga sanoat kompaniyalarining aktsiya va obligatsiyalarini sotish va sotib olish kabi brokerlik funksiyalarini bajarish ruxsat etilgan. Shu bilan birga amerika tijorat banklari sanoat kompaniyalari va firmalarning aktsiya paketlarini haqiqiy egasi sifatida trust operatsiyalarining (qimmatbaho qog'ozlar portfellarini boshqarish operatsiyalari) katta hajmini amalga oshiradilar.

AO'Shda tijorat banklari broker firmalari va investitsion kompaniyalarning asosiy kreditorlari hisoblanadi. AO'Shning ettita yirik investitsion kompaniyalarni 40 dan 80% gacha aktivlari tijorat banklari krediti hisobidan ta'minlanadi.

Yaponiyada tijorat banklarining fond birjalariga a'zo bo'lish ta'qiqlangan. Lekin ular litsenziya olgan holatda qimmatbaho qog'ozlarni hamma turini o'zlarining schetlari bo'yicha yoki mijozlarning topshiriqlari bo'yicha sotish va sotib olish (broker kompaniyalari va birjaga a'zo bo'lgan firmalar vositachiligida) huquqiga egadirlar. Bulardan tashqari tijorat banklar davlatning qimmatbaho qog'ozlari bilan bo'lgan tez muddatli operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Uzoq vaqt yapon tijorat banklari yangi qimmatbaho qog'ozlarni vositachilik funksiyalarni amalga oshirish huquqlari bo'lmagan. Faqat 1981 yili ularga davlat obligatsiyasi va sanoat kompaniyalar obligatsiyasini birja tashqarisida vositachilik qilishga ruxsat etilgan. Shuningdek, yapon tijorat banklariga mijozlarning qimmatbaho qog'ozlarni boshqarish man etilgan.

Bank muassasalarining qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalariga aktiv qatnashishiga Germaniya tajribasi yorqin misol bo'la oladi.

Bu davlatda qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan hamma operatsiyalarni faqatgina tijorat banklari qatnashish huquqiga ega. Aslida Germaniya davlatida broker kompaniyalar va firmalar yo'q. Tijorat bankning funksiyalari unversalligi mijozlarning talab va ehtiyojlariga yuqori darajada javob beradi. GFRning qimmatbaho qog'ozlar bozorini bank muassasalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularning bu bozorda roli juda katta.

Banklar katta miqdorda obligatsiyalar chiqaradi, investitsion gruppalarning egalari va yirik investorlik vazifasini bajaradi, ularga qimmatbaho qog'ozlar bilan

bo'ladigan operatsiyalar hajmining eng katta qismi to'g'ri keladi, bank sindikatlari davlat qarz hujjatlarini chiqarish va tarqatishda katta jonbozlik ko'rsatadi.

Bank obligatsiyalarni chiqarish uchun 3 ta asosiy shartni bajarishi zarur;

- moliyaviy ko'rsatkichlar proporsiyasini saqlash;

- bankning moliyaviy ahvolidan oshkorligi;

- jami kapitalning va bank rezervlari 8 mln. DM darajasidan oshishi.

Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi ruxsat moliya vazirligi tomonidan olinishi kerak. U haqidagi xabar esa Federal yustitsiya vazirligi gazetasida bosilib chiqariladi. Odatda 3 yildan ortiq muddatga chiqarilgan obligatsiyalar GFR fond birjalarida muomalada bo'ladi.

Lekin ularni sotish va sotib olish kelishuvlarning ko'p qismi birjadan tashqari oborotda amalga oshiriladi. Universal tijorat banklari ko'pincha yadro vazifasini bajarib, uning atrofida moliya-bank gruppalari, bir necha nisbatan mustaqil bo'linmalarni o'z ichiga olgan.

Bu mustaqil bo'linmalar, masalan investitsion fondlar va konsultatsion firmalar bo'lishi mumkin. Bu mustaqil bo'linmalar daromad olish markazlari hisoblanadi. Aslida gruppaning yadrosini tashkil etgan bank, markaziy apparatdan mahalliy va chet el filiallardan iborat. Banklarning markaziy apparatlari odatda fond birjalari bo'lgan katta shaharlarda joylashgan. Rivojlangan mamlakatlarda asosiy daromad manbai kredit operatsiyalari bo'lib, ikkinchi o'rinda qimmatbaho qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalar turadi.

2-§. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank - bu tijorat muassasasi bo'lib, jismoniy va huquqiy shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qilish va ularni o'z nomidan, to'lovlilik, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Ba'zi adabiyotlarda bank - bu korxonada deb ham izoh beriladi. Ma'lumki, bank yaxlit olingan korxonada sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxonada faoliyatiga shu jihatdan o'xshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari o'z faoliyatini o'z daromadini ko'paytirishga va shu asosda birinchidan o'z asoschilari - aksionerlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o'z mijozlarning manfaatlarini himoya qilishni ta'minlashdan iborat.

Tijorat banklarini, bizning fikrimizcha shunchaki korxonada emas, maxsus korxonada deb qarash zarur. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o'z aksionerlariga, paychilariga foyda olishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bug'ini bo'lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig'iladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga xizmatlarini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari bank tizimining Markaziy bankdan keyingi ikkinchi pog'onasi hisoblanadi.

1987 yildan boshlab tashkil qilingan bank tizimi bozor iqtisodi tamoyillariga mos keluvchi bank tizimining boshlang'ich pilapoyasi hisoblanadi. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning ustav fondi va va qo'yilmalar salmog'i oshib bormoqda. hozirgi kunda O'zbekistonda 30 dan ortiq tijorat banklari faoliyat ko'rsatmoqda. Salmoqli ustav fondi, kredit resurslar va mijozlarga ega bo'lgan - katta banklar O'zbekiston sanoat qurilish banki, Tashqi iqtisodiy faoliyatlar milliy banki, Paxta bank, Asakabank va boshqalar keng faoliyat olib bormoqda. Tijorat banklarni tashkil qilishdagi ustav kapitali miqdori 2000 yil 1

yanvar Toshkent shahrida faoliyat ko'rsatuvchi banklar uchun 20 mln ekyu ekvivalenti miqdoridagi mablag'ga ega bo'lishi kerak. Tijorat banklarni belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin. Mulkchilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aktsioner banklarga, kooperativ, xususiy, mintaqaviy, aralash mulkchilikka asoslangan bankka bo'linadi. Yuksak rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarning aksariyat qismi mulk shakli bo'yicha aktsioner bank hisoblanadi.

Aktsioner banklar aktsioner jamiyat kabi ochiq tipdagi yoki yopiq tipdagi aktsioner banklar bo'lishi mumkin. Aktsionerlar safiga kirish aktsiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aktsiyalarini sotib olish va aktsionerlar bo'lishi mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar - jismoniy shaxsning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar - universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma -xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlarni amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, zamin banklar kirishi mumkin.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Tarmoqlarga xizmat ko'rsatishga qarab: sanoat, qurilish, qishloq xo'jalik, savdo va boshqa banklarga bo'linishi mumkin.

Bozor iqtisodi sharoitida banklarining roli, ularning iqtisodga ta'siri o'sib bormoqda.

Kredit muassasalari aholi, korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalarning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylantirishdan tashqari, kapital jamg'armalashni, harakatlanuvchi kapital yordamida, korxonalarining xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi va korxonalar faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

3-§. Tijorat banklarining funktsiyalariga qisqacha tavsif

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi.

Tijorat banklari quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- 1) vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
- 2) korxonalar, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash;
- 3) muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish;
- 4) xalq xo'jaligida hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
- 5) moliya - valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
- 6) iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini ko'rsatish.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funktsiyasini bajara turib mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarni yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag'i egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo'jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxonalar, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xo'jaligining muhim tarmoqlari - sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funktsiyasi tijorat banklarni boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit-kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda muomalada pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga o'tkaziladi va bankning qarzi majburiyati ortadi. Mijoz bu mablag'ning ma'lum qismini naqd pul shaklida

hisob raqamidan olish mumkin. Bu holda muomalada pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun ham tijorat banklar faoliyati ustidan Markaziy bank nazorat olib boradi.

Tijorat banklarning muhim funksiyalaridan biri hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Tijorat banklari yana qimmatbaho qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qila borib mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin.

Aktsioner tijorat banklarning yuqori organi - aktsionerlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Har yili aktsionerlarni yig'ilishi ustavdagi va ustav kapitalidagi o'zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, Bank Kengashi tarkibini saylash bankning sho''ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko'rib chiqishi mumkin.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalar;
- bank xizmatlari va vostitachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Tijorat banklarni ochishga litsenziya (ruxstanoma)ni Markaziy bank beradi. U tijorat banklar faoliyatini olib borish bo'yicha iqtisodiy normativlar belgilab beradi va ularning bajarilishini nazorat qilib boradi.

Tayanch so'zlar

iqtisodiy asos;

huquqiy asos;

tijorat banki;

litsenziya;

bosh litsenziya;

boshqaruv tizimi;

tashkiliy tuzilma.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Bank faoliyatini tashkil qilishni iqtisodiy asoslari nimalardan iborat?
2. Tijorat banklarning huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlabki litsenziya tijorat banklarida qanday shartlar asosida beriladi?
4. Asosiy litsenziya tijorat banklarida qanday tadbirlar o'tkazilgandan keyin beriladi?
5. Tijorat banklarini boshqaruv tizimida nechta ortgan faoliyat yuritadi?
6. Tijorat banklarining funktsiyalari nimalardan iborat?

XV BOB. TIJORAT BANKLARINING PASSIV, AKTIV VA BOSHQA OPERATSIYALARI

1-§. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarning passiv va aktiv - passiv schetidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan-kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklarining passiv operatsiyalarining asosan to'rtta shakli mavjud:

1. Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlarini muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslar yig'ish;
2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;
3. Boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish;
4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari. jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi va kolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o'z mablag'lariga to'g'ri keladi.

Banklarning o'z mablag'lari ichida asosiy o'rinni bankning o'z kapitali egallaydi. Bankning o'z kapitali tarkibiga biz yuqorida keltirib o'tgan kapitalning bir

qismi, yani ustav kapital, risklarni qoplash uchun tashkil qilingan rezerv fond, taqsimlanmagan foyda kiradi. Banklarning o'z kapitali bank kreditorlarining manfaatini himoya qilish, bank faoliyatining barqarorligini ta'minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funktsiyalarni bajaradi.

Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarning tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar bank aktsiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, ustav kapitali yoki fondi aktsiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo'li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini taminlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko'rsatiladi. Ustav fondi summasining oshirilishi bank aksionerlari tomonidan umumiy majlisda hal qilinadi.

Banklarning ustav kapitali ularning majburiyatlarini bajarishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bank kreditlari hisobidan banklarning ustav kapitalini tashkil qilish mumkin emas. Ustav kapitalini tashkil qilishda chetdan boshqa pul mablag'larini jalb qilish ham mumkin emas. Banklar tashkil qilinganda ustav kapitalining tarkibi moddiy mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlang'ich bosqichlarida bankning o'z mablag'lari hisobidan birinchi navbatdagi bank xarajatlari (er, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi. Banklarning o'z mablag'lari uzoq muddatli aktivlarga qo'yilmalar qilishning asosiy manbasi hisoblanadi.

Odatda Markaziy bank tijorat banklari uchun banklarning o'z mablag'lari bilan chetdan jalb qilingan resurslar o'rtasidagi chegarani belgilab beradi. O'zbekistonda bu nisbat 1:20 miqdorida o'rnatilgan.

Banklarning aksioner kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin. Bular: a) o'z aksioner kapitali, bu kapital oddiy va imtiyozli aktsiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan fonda hisobidan yuzaga keladi; b) har xil ko'zda tutilmagan harajatlarni va to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun tashkil

qilingan rezervlar; v) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzoq muddatli veksel va obligatsiyalar) bo'lishi mumkin.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga xosil bo'ladi va ko'zda tutilmagan **zararlar** hamda qimmatbaho qog'ozlar kursining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda - rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar to'langanidan so'ng qoladigan foydaning bir qismidir.

Banklarning o'z mablag'lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Banklarning o'z kapitali hissasining kamayishi ba'zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

AO'Shda kattaligi bo'yicha yigirmanchi o'rinda turuvchi «Franklin neshnl bank»ni sinishining sabablaridan biri, bu bankning o'z kapitali hissasining bank balansida keskin qisqarishi bo'ldi. Xuddi shu sabab, 1979 yil aktivida 250 mln. dollar va 44 ming omonatchisiga ega bo'lgan AO'Shdagi «Dnuverz neshnl bank of Chikago» bankining sinishining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy yoki bank inqirozlari davrida passivlar va ularni joylashtirish sohasida etarli darajada o'ylab chiqilmagan siyosat banklarning sinishiga olib keladi.

1980 yillarning ikkinchi yarimida AO'Shda banklarning bankrotlik soni o'sdi. 1984 yilda AO'Shda birinchi o'nlikda turuvchi yirik banklardan biri bo'lgan «Kontinental Illinoys» bankining sinish holatining, hukumatning maxsus dasturi orqali oldi olindi.

Federal rezerv sistema bo'lgan AO'Sh Markaziy banki o'z ixtiyoriga olgan bir necha milliard AO'Sh dollarini muvofiqlashtiribgina qolmay, balki depozitlarni sug'urtalash Federal uyushmasi va AO'Sh moliya ministirligi bilan birga bank to'lash qobiliyatini mustahkamlash sohasida kafili sifatida chiqdi.

Tijorat banklari sinishlarining eng ko'pi 1988 yilga to'g'ri kelgan. Iqtisodiy ko'tarilish tufayli AO'Shda tijorat banklari sinishining soni o'zining avvalgi holiga tushgan. Shu tufayli 1994 yilda faqatgina 13 ta tijorat banklari singan.

Shu bilan birga, muammoli, ya'ni moliyaviy holati beqaror bo'lgan banklar soni yuqoriligicha qolmoqda.

Bankning emitentlashgan mablag'lari. Banklar mijozlar mablag'laridan etarli darajada uzoqroq foydalanishni amalga oshirishdan, manfaatdordirlar. Shu sababli banklar obligatsiya qarzlarini, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo'li bilan o'z resurslarini miqdorini ko'paytirib boradilar.

Obligatsiya qarzlarini obligatsiyalar ko'rinishida emitentlashadi.

Yoozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligatsiyalar uchraydi. Bu obligatsiyalar bo'yicha daromadlar obligatsiya egasi ixtiyoriga ko'ra milliy valyuta yoki AO'Sh dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to'lanishi mumkin.

Bank tomonidan elementlashgan qimmatli qog'ozlarning turlaridan biri «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar. Masalan, AO'Shda 1970 yillar o'rtalarida ikkita yirik tijorat banklari - «Sitibenk» va «Cheyz Manxetten Benk» xolding kompaniyalari orqali «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar chiqardilar. Bu qo'yilmalar bo'yicha foizlar 3 oylik xazina veksellariga nisbatan bir foiz yuqori to'lanadi.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab bir yilda ikki marta ularni to'lash majburiyatini o'z zimmlariga oldilar. Buning uchun mijoz ko'rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag'larni olishi to'g'risida bankka xabar berishi shart. Bank passivlarida 90-yillar davomida bankning o'z mablag'lari miqdorining qisqarishi davom etdi va xorijiy mamlakatlar kabi bizning banklarimizda ham jalb qilingan resurslar salmog'i oshdi. Yangi resurslarni jalb qilishda yirik va mayda banklar foydasiga, nomutanosibliklar ko'paydi.

Jalb qilingan mablag'larning yana bir turi bank balansida turgan va ularni qayta sotib olish to'g'risidagi kelishuv asosida sotiladigan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

2-§. Depozitlar va ularning salmog'ini kengaytirish

Tijorat banklari kredit resurslarini shakllantirishda depozitlar asosiy o'rinni egallaydi.

Ularning asosiysi yo'qlab olinadigan qo'yimalarga, tezkor hamda jamg'arma qo'yimalarga bo'linuvchi depozitlardir.

Yo'qlab olinadigan qo'yimalar, shuningdek, joriy **schetlar** omonatchilarning birinchi talablari bilan olinadi. Joriy schetning egasi bankdan chek daftarchasini oladi. Bunda u pul olish bilan birga iqtisodiy munosabatlar vakillari bo'lgan korxonalar, tashkilot, muassalar hisob-kitob operatsiyalarini olib borishi mumkin.

Muddatli omonatlar - mijoz tomonidan bankka ma'lum muddatga qo'yiladigan qo'yimalar bo'lib, ular orqali mijozlarga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bunda foiz stavkalari qo'yilmaning muddati va miqdorigi bog'liq bo'ladi.

Muddatli qo'yimalarning turlaridan biri, bu mablag'larni jalb qilishning aniq qayd etilgan vaqtga mo'ljallangan depozit sertifikatlar hisoblanadi. Ular muomalaga 1961 yili birinchi bo'lib «Ferst neshnl siti benk» kiritgan. Schet egalariga ularning nomlari yozilgan, to'lash muddati va foiz darajasi ko'rsatilgan maxsus guvohnomalar beriladi.

Yoozirgi vaqtda tijorat banklari bo'sh pul mablag'larini jalb qilishda depozit sertifikatlaridan foydalanmoqda. Sertifikatda ko'rsatilgan qo'yilma muddati tugagandan so'ng, uning egasi qo'yilma summasini va kelishilgan foizlarni olish huquqiga ega bo'ladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qo'yimalari muhim rol. Ular to'liq summada yoki bo'lib-bo'lib qo'yiladi va berilishi mumkin. Omonatchi va bank o'rtasidagi mablag' qo'yishi bilan bog'liq munosabat omonat daftarchasini berish bilan tasdiqlanadi. Banklar to'lovchilik asosida turli hil maqsadli qo'yimalarni, muddatli yoki talab qilish hamda olish mumkin bo'lgan jamg'armalar qabul qiladilar. Shuningdek, ba'zi mamlakatlarda «Yangi yil qo'yimalari» deb nomlangan turi ham mavjud. Bunda bank yil davomida, yangi yilni nishonlash uchun, katta bo'lmagan qo'yimalarni qabul qilib boradi va yil oxirida omonatchilarga pullarni qaytaradi,

xohlovchilar pul jamg'arishni keyingi yangi yilgacha davom ettirishlari ham mumkin. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu qo'yilmalar oddiy fuqarolar orasida keng qo'llaniladi.

Banklar uchun muddatli qo'yilmalar juda qulay hisoblanadi.

Bank resurslarining muhim manbasi banklararo kreditlardir, ya'ni boshqa banklardan olinadigan ssudalar.

Ushbu resurslardan foydalanish sezilarli darajada rivojlangan. Pul-kredit bozorida qisqa muddatli bank.lararo kreditlar, shuningdek, «qisqa pullar» salmog'i ko'pchilikni tashkil etadi.

3-§. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'larini banklar mijozlarni kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalaniladi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chikib, ular muddatli va onkol kreditlar (inglizchadan **on call** -talab bo'yicha)ga bo'linadi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar, vekselar, fondlar (qimmatli qog'ozlar) va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Veksel operatsiyalari veksellarni qayd yoki hisobga olish bo'yicha operatsiyalar va vekselar bo'yicha ssudalar berish operatsiyalariga bo'linadi.

Veksellarni qayd qilish deganda bank tomonidan ularni to'lash muddati tugagunga qadar veksellarni sotib olishni tushuniladi. O'z navbatida bank, agarda mablag'lar bilan ta'minlanganlikda qiyinchilik sezayotgan bo'lsa, Markaziy bankning hududiy boshqarmalarida berilgan veksellarni qayta hisobdan o'tkazishi mumkin. Vekselni hisobga olib, bank uning vaqtinchalik egasi bo'ladi va vekselni emitent qilgan yoki uni hisobga olish uchun taqdim qilgan shaxsga ma'lum miqdorda pul to'laydi. Bu operatsiya uchun bank mijozdan qayd etish foizi yoki diskont deb ataluvchi ma'lum foiz undiradi. Diskont - bu vekselde ko'rsatilgan summa bilan veksel egasiga to'lanadigan summa o'rtasidagi farqdir. Ba'zi davlatlarda banklar o'zlarida alohida mijozlarning kreditlash qobiliyatini o'rganuvchi ayrim korxonalar va shaxslar veksel hisobi limitini o'rnatuvchi hisob bo'yicha qo'mitalarni tashkil etadilar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tijorat, moliyaviy va «do'stona» (bronza) veksellarini farqlash kerak.

Tijorat veksellari tovar munosabatlari asosida vujudga keladi. Ular boshqa veksellarga nisbatan ishonchlidir.

Ko'pgina veksellar moliyaviy xarakterga ega, ya'ni ular broker yoki makler tomonidan hisob foizini olish uchun muomalaga chiqariladi. Bular faqat bankdan mablag'lar olish uchun mo'ljallangan «shishirilgan veksellardir».

«Do'stona veksellar» - bu ikki shaxsning har qanday tovar **harakatisiz** bankdan mablag' olish uchun bir-birlariga beradigan veksellardir.

Tadbirkorlar tomonidan chiqarilgan veksellarni «bronza» veksellari deb ham atashadi.

Bankning aktiv veksel operatsiyalariga aktsept va aval operatsiyalar kiradi.

Aktseptli operatsiyada bank o'zi aktseptlashtirayotgan vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. Ya'ni berilgan veksel bo'yicha o'z hisobidan to'lovini kafolatlaydi. Shunday aktsept kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini to'lash uchun tegishli summani bankka to'lash majburiyatini oladi.

Xalqaro miqyosda veksellar bilan bog'liq bo'lgan hamma operatsiyalar 1930 yilda qabul qilingan Jenevada tuzilgan konventsiya bilan qat'iy belgilanadi.

Veksel bo'yicha beriladigan kreditdan foydalanishning muhim shakli aval hisoblanadi. Bunda veksel bo'yicha haq to'lash bevosita veksel beruvchi bilan amalga oshirilladi. Aval esa haq to'lashni kafolatlaydi. Aktsept - aval operatsiyalarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o'zida ham aktiv, ham passiv operatsiyalarga tegishli bo'ladi.

Bank aval veksel munosabatlarini hamda ularning boshqa banklardagi hisob-kitobini engillashtiradi. Chunki yirik avalda hisob va qayta hisoblashda mutlaq tartibda amalga oshiriladi. Bir bank tomonidan avallashgan veksellar boshqa bank tomonidan ham hisobga olinadi.

«Veksel bo'yicha ssuda» operatsiyasida veksel egasi bo'lib avvalgi veksel oluvchi qoladi, bank esa uning ta'minoti ostida mijozga veksel qiymatining 50-70% miqdorida ssuda beradi.

Banklar aktiv operatsiyalarining muhim turi tovarlar bo'yicha ssudalar, ya'ni tovarlarni garovga qo'yib ssuda olish hisoblanadi. Hujjatlar, variantlar (tovarlarni omborda saqlash javobgarligi bilan qilinganligi to'g'risidagi guvohnoma), temir yo'l hujjatlari, konosamentlar (yukni kemaga qabul qilinganligi to'g'risidagi paroxod jamiyatlari guvohnomasi), yuklarni tashishi to'g'risidagp hujjat bo'yicha ssudalar olish hisoblanadi.

Tovarlar bo'yicha ssudalar bank tomonidan tovarning to'liq bozor qiymatida emas balki uning bir qismi (odatda, 50-60% dan yuqori bo'lmaydi) beriladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy muammo bu tovarlar realizatsiyasi, chunki ishlab chiqarilgan va jo'natilgan tovar o'z haridorini topmasligi ham mumkin. Bozor sharoitida kredit munosabatlarining ma'muriy buyruqbozlik tizimidan farqi ham shudir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar mo'l-ko'lchiligida oddiy talab emas, balki to'lovga qobiliyatli talab zarurdir.

Bozor sharoitida tovar ta'minoti bo'yicha ssuda berayotgan kredit muassasalari risk qiladilar. Agar ssuda o'z muddatida qaytarilmasa, bank tovarlarni xat qilib o'z ixtiyoriga oladi, ularni sotishdan tushgan tushum hisobidan mijozning qarzini qoplaydi.

Tovarlar bo'yicha ssudalar ko'pincha chayqovchilik maqsadlarida ishlatiladi.

Ko'tarilish davrida, tovarlarga bo'lgan talab o'sganda, tadbirkorlar - baholarning o'sishini hisobga olib tovarlar realizatsiyasini ataylab to'xtatib, tovar zahiralarini to'playdilar. Bu xususan, xom ashyo tovarlariga ham tegishlidir. Bu holatda ssuda tovarlarnipg haqiqiy realizatsiyasini tezlatmasdan, balki sekinlashtiradi hamda chayqovchilik va tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarilishining rivojlanishiga olib keladi.

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalarining yana bir turi fond operatsiyalaridir.

Turli qimmatli qog'ozlar uning ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalarining 2 turi ko'proq qo'llaniladi. Bular qimmatli qog'ozlarni kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilish yo'li bilan

ssudalar berish va ularni bank tomonidan o'z hisobiga sotib olish yo'li bilan operatsiyalar o'tkazish.

O'immatli qog'ozlar ta'minoti bo'yicha ssudalar ularning to'liq bozor kursi qiymati bo'yicha emas, balki ularning ma'lum bir qismi (60-80%) bo'yicha beriladi.

O'immatli qog'ozlar soxta kapitalni ifodalasada, ular bo'yicha ssudalar haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog'langan jarayonga xizmat qiladi.

Undan tashqari qimmatli qog'ozlardagi bank investitsiyalari ham mavjud bo'lib, bu holda bank turli emitentlardan qimmatli qog'ozlarni sotib oladi bank qimmatli qog'ozlar portfeli vujudga keladi.

Bank tomonidan qimmatli qog'ozlarning xarid qilinishidan maqsad - bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik qayta sotish yoki kapitalning uzoq muddatga qo'yilishi yo'li bilan foyda olishdan iborat.

Oxirgi yillarda respublikaning ko'pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko'p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog'ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Yoozirgi kunda tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta'minoti sifatida ko'chmas mulk, boshqa bank yoki sug'urta tashkilotining sug'urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- kredit olish uchun berilgan mijozning ariza talabnomasini ko'rib chiqish;
- qarz oluvchining to'lovga va kreditga layoqatliligini bank tomonidan o'rganib chiqilishi;
- kredit qo'mitasining qarori;
- kredit bitimini rasmiylashtirish;
- kredit berilishi;
- ssuda va u bo'yicha foiz to'lashni bank tomonidan nazorat qilinishi.

Kredit va uni to'lash jarayoni kredit shartnomasida ko'rsatilgan bo'lib, kredit va qarz oluvchi o'rtasidagi majburiyat va huquqlarni belgilab beradi. Unda kreditlashning maqsadi va ob'ekti, kredit miqdori, ssudani berish va uni to'lash muddati, kredit ta'minotining turlari, kredit uchun foiz stavkasi va boshqalar

ko'rsatiladi. Ssudani to'lashni nazorat qilish bankning kredit portfelini muntazam tahlil qilish asosida olib boriladi va kreditlarning sifat darajasi aniqlanadi.

Tijorat banklari tomonidan beriladigan barcha kreditlar uning kredit portfelida o'z ifodasini topadi.

Moliyalashtirish manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o'rni va manziliga qarab tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin... Tijorat banklari tasniflashni asosan milliy valyutada olib boradilar va ba'zi hollarda qayta moliyalashtirish va o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar, masalan, Milliy bank va shunga o'xshash banklarda qattiq valyutada ham ifodalanishi mumkin...

Yoozirgi vaqtda markazlashtirilgan kreditlar davlatning qarorlariga asosan ustivor tarmoqlarni rivojlantirish uchun milliy valyutada beriladi O'ayta moliyalashtirish va bankning o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar mijoz kreditga layoqatli bo'lganda milliy valyutada yoki xorijiy davlat valyutasida berilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida turli xil risklar uchrab turadi, lekin ularning faoliyatiga ko'proq kredit riski, likvidlilik riski va foiz stavkasi ta'sir qiladi. Tijorat banklar faoliyatining asosii qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo'naltirilgan bo'lganligi uchun ular faoliyatida bu risklarning salmog'i ham yuqori bo'ladi.

Tasniflangan kreditlarning qaysi guruhga kirish darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag'larning mavjudligi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998 yil 9 noyabrda tasdiqlangan 242-sonli "Aktivlar sifatini tasniflash, mumkin bo'lgan yo'qotishlar bo'yicha tijorat banklari tomonidan rezervlar tashkil qilish va undan foydalanish qoidasi"ga asosan tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar yuqorida keltirilgan mezonlar bo'yicha "yaxshi", "standart", "substandart", "shuxbali", "umidsiz" yoki "ishonchsiz" kreditlarga tasniflanadi.

Yaxshi kreditlar. Kreditning bunday sifatda baholanishi, mijozning aktivlari, ularning holati bo'yicha hech qanday gumon yo'qligidan dalolat beradi. Moliyaviy jihatdan barqaror, xo'jalik oboroti yuqori darajada o'z kapitali bilan ta'minlangan,

yuqori rentabellik ko'rsatkichlariga ega, debitor va kreditor qarzlarning aylanish muddati qisqa bo'lishi lozim. Bu kredit egalari moliyaviy barqaror xo'jalik sub'ekti bo'lib, u yuqori darajada ta'minotga ega bo'ladi. Bunda asosiy e'tiborni qarz oluvchining avvalgi faoliyatidagi majburiyatlariga munosabatiga, oson realizatsiya qilinuvchi aktivlar va yuqori likvidli mablag'lardan tashkil topgan ishonchli kredit ta'minotiga qaratish kerak. Ushbu toifadagi kreditlarda qaytarmaslik belgilari mavjud emas, banklar uchun zarar ko'rish imkoniyatlari minimal darajada bo'ladi, kreditning ta'minlanganligining (garov, kafolat va boshqalar) sifati, ta'minlanganlikka olingan mol-mulk, garov va boshqalarning tarkibida tez pulga aylanadigan aktivlar va yuqori likvid mablag'lar salmog'ining ko'pligi e'tiborga olinadi. Kredit bo'yicha olingan ta'minlanganlik (garov, mol-mulk va boshqalar) kredit summasi va u bo'yicha foiz stavkalarini to'lashga etarli bo'lgandagina kredit ta'minlangan deb baholanishi mumkin.

Kredit bo'yicha barcha hujjatlar qonun bo'yicha rasmiylashtirilishi va bank zarur bo'lganda kreditni undirib olish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur (kreditning qaytarilmaslik ehtimoli cheklangan bo'lsada) kreditning bu guruhida mijozning faoliyatidagi ikki asosiy omilga alohida e'tibor berish zarur. Bular,

- mijozning oldingi faoliyatidagi o'z majburiyatlariga bo'lgan munosabati,
- kredit bo'yicha aniq ta'minlanganlikning (garov, kafolat, mulk va boshqalar)

bo'lishi va uning to'g'ri rasmiylashtirilganligi.

Standart kreditlar. Bunday kreditlar bo'yicha vaqti-vaqti bilan kreditni o'z vaqtida qaytara olmaslik sharoiti yuzaga keladi. Lekin kreditni belgilangan muddatda to'lay olmaslik bo'yicha uning to'lov muddatining uzaytirilishi bir martagina bo'lishi va kreditni va u bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik davri 30 kundan 60 kungacha, to'liq ta'minlanmagan kreditlar uchun 30 kun bo'lgan muddatdan oshmasligi lozim. Olgan krediti standart kredit deb topilgan mijozlarning moliyaviy ahvoli odatda barqaror bo'ladi, lekin ma'lum vaqtinchalik sabablar tufayli uning faoliyatida salbiy moliyaviy holat yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Bunday kreditlar qatoriga yaxshi rasmiylashtirilmagan kreditlar, garov, ta'minlanganligi bo'yicha to'g'ri hujjatlashtirilmagan yoki hujjatlar etarli bo'lmagan kreditlar ham kirishi mumkin. Bu

kreditlar bo'yicha 10 foiz atrofida rezerv tashkil qilinishi zarur.

Substandart kreditlar. Bu guruhga kiruvchi kreditlar ularning sifati etarli darajada emasligini bildiruvchi aniq belgilarga ega bo'ladi. Bu asosan kreditlarning bankka qaytib to'lanishida ma'lum kamchiliklar mavjudligi va kreditning ta'minlanganligi sifatida qabul qilingan boshlang'ich manbalar kreditni to'lash uchun etarli bo'lmasligi natijasida qarzni to'lash uchun qo'shimcha manbalarni topish zarurligini ko'rsatadi. Substandart kreditlar qarz oluvchining ishonchli moliyaviy ahvoli va to'lov qobiliyatining yuqori darajasi bilan himoyalangan. Bu kredit kreditning ta'minlanganligini tashkil qiluvchi manbalar ma'lum risklar bilan bog'liqligini, kreditning joriy holati bo'yicha etarli axborotning mavjud emasligi, garov hujjatlarida ma'lum kamchiliklar mavjudligi bilan xarakterlanadi. Bu kredit bo'yicha 60 kundan 30 kungacha to'lanmagan qarzlarning mavjud bo'lishi mumkin. Bu kreditlar moliyaviy ahvoli barqaror bo'lmagan, korxonaning to'lovga layoqatligida kamchiliklar bo'lgan hollarda yuzaga keladi. Substandart kreditlar bo'yicha 25 foiz kreditlar to'lanmasligi mumkin deb xulosa qilinishi va bu kreditlar bo'yicha to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun 25 foiz rezerv tashkil qilinishi mumkin.

Shubhali kreditlar. Bu kreditlar yuqorida keltirilgan guruhlardagi kreditlarning barcha salbiy tomonlarini o'zida ifoda qilishi bilan birgalikda to'liq ta'minlanganlikka ega bo'lmagan, to'lanish ehtimoli kam bo'lgan kreditlar kiradi. Bu kreditlar bo'yicha olingan kredit yaxshi ta'minlanganlikka ega bo'lganida asosiy qarz bo'yicha foizlarni to'lash muddati 180 kundan ortiq muddatga kechiktirilgan bo'lsa, zarar ko'rish imkoniyati yuqori, biroq ushbu kreditlarning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lgan omillar mavjudligi sababli ularni yo'qotilgan deb tasniflanishi vaqtincha to'xtatiladi. Bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 50 foizgacha rezerv tashkil qilinishi lozim.

Ishonchsiz kreditlar. Bu kreditlar bo'yicha qarzlarning to'lanish ehtimoli deyarli yo'q. Agar kredit to'liq ta'minlanmagan bo'lsa, eng kamida bitta muammoli tavsifga ega bo'lsa, to'lov muddati 360 kundan oshgan bo'lsa hamda kreditni "shubhali" deb tasniflab bo'lmasa bunday aktivlar "ishonchsiz" deb hisoblanadi Bu aktivlar juda past qiymatga ega bo'lib, ularni aktivlar sifatida hisobga olib borish

maqsadga muvofiq emas. Shuning uchun banklar bu kreditlarni o'z balanslarida zarar sifatida hisobga olishlari mumkin. Ishonchsiz kreditlar foyda hisobiga buning uchun foyda etmagan hollarda esa bank sarmoyasi hisobiga balansdan chiqarilishi mumkin. Bank uchun bu kreditlar zarar sifatida tasniflanishi mumkin.

Bir yil va undan ortiq muddatda harakatsiz bo'lgan aktivlar, muddati o'tgan va foizlar bo'yicha qarzlarning zarar sifatida tavsiflanishi mumkin. Shu sababli bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 100 foiz rezerv tashkil qilish lozim bo'ladi.

Tijorat banklarining kredit portfelini berilgan ssudalarning ta'minlanganlik darajasiga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- birinchi darajada ta'minlangan,
- boshqa ta'minotga ega bo'lgan,
- to'liq ta'minlanmagan,
- ta'minlanmagan ssudalarga bo'linadi.

Birinchi darajada ta'minlangan kreditlar guruhiga to'liq ta'minlangan kreditlar kiradi. Ular quyidagilar bilan ta'minlanadi:

- O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati,
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kafolati,
- O'zbekiston Markaziy banki roziligi bilan birinchi sinf xorijiy banklari kafolati,
- erkin ayirboshlanadigan valyutadagi garov,
- O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog'ozlari ko'rinishidagi garov
- standartlashtirilgan qimmatbaho metallar qo'yilmalari ko'rinishidagi garov

Boshqa ta'minotga ega bo'lgan ssudalar guruhiga quyidagilar bilan ta'minlangan kreditlar kiradi:

- mol-mulk garovi,
- qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov,
- boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning kafolat xati va boshqalar kiradi.

Tijorat banklari tomonidan kredit operatsiyalarini to'la-to'kis olib borish ular tomonidan kredit siyosatining qay darajada tuzilganligiga bog'liq.

Shuni ta'kidlash joizki, bugungi kunda MDHga kiruvchi davlatlar tijorat

banklarining kredit siyosati mamlakat iqtisodini tezroq rivojlantirishga yo'naltirilgan. Yoozirgi vaqtda bu mustaqil davlatlarning banklari aksariyat hollarda vositachilik operatsiyalarini o'tkazish uchun ko'proq qisqa muddatli kreditlar bermoqdalar. Shu bilan birga biz bilamizki, kreditni uzoq muddatga investitsiya qilish banklarga va jamiyatlarga katta foyda berishi mumkin.

MDHga kiruvchi davlatlarning banklari uchun lizing operatsiyalari yangi operatsiyalar turi hisoblanadi. Bu operatsiya turida banklar yoki lizing kompaniyalari ijaraga berilgan mulkning egasi bo'lib qolaveradilar.

Lizing operatsiyalarini o'tkazishning bank uchun foydali tomoni shundaki, odatda ijara uchun to'lov xuddi shu muddatga beriladigan uzoq muddatli kreditlar foiz stavkasiga nisbatan yuqori bo'ladi.

Bundan tashqari, bu erda mijozning to'lov qobiliyatiga ega emasligidan yo'qotish riski bo'lmaydi. Bitimda ko'rsatilgan shartlarning buzilishi yuz bergan hollarda bank ijaraga berilgan mulkni qaytarishni talab qilishi mumkin. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda lizing operatsiyalari keng tarqalgan. O'zbekiston va boshqa MDH davlatlarida lizing operatsiyalari kam xajmda qo'llaniladi. Yoozirgi kunda lizing operatsiyalariga sharoitlar yaratish sohasida ishlar olib borilmoqda.

4-§. Banklarning boshqa operatsiyalari

Banklar komission operatsiyalarni ham olib boradilar, ya'ni mijozlarning hisobidan ularning turli topshiriqlarini bajaradilar. Bunday topshiriqlar mamlakat ichida yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga pul o'tkazish bilan bog'liqdir. Bunda mijoz o'z bankiga hisobidagi ma'lum bir summani ko'rsatilgan adres bo'yicha o'tkazishni yuklatadi. Operatsiya nihoyasiga etganidan so'ng bank pul o'tkazilganligi to'g'risidagi xo'jjatni yuboradi yoki beradi. O'tkazilgan operatsiya uchun bank vositachilik haqini oladi.

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatida arenda yoki lizing (Leasing - ingl. «ilgari») operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat turlari keng rivoj topmokka. Bu operatsiyalarning mohiyati shundaki, banklar mashina - uskuna, jixozlar, transport vositalarini sanoat korxonalariga uzoq muddatli arendaga berishadi va ular bilan lizing shartnomalarini tuzishadi. Bu holda bank vositalarni sotib olish uchun sanoat korxonalariga ssuda berish o'rniga ularni o'zi sotib oladi va ularni iste'molchilarga arendaga bergan holda, egalik huquqini o'zida saqlab qoladi. Bunda bank ssuda foizini emas, balki arenda haqini (lizing to'lovini) oladi. Korxonalar uchun esa lizing investitsiyalarni moliyalashtirishning maxsus usullaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishga erishishni ta'minlash sharoitida , ishlab chiqarishning samaradorligini ta'minlash va uni kengaytirish uchun likvid mablag'lar hajmining cheklanganligi va ilmiy-texnika progressi joriy qilish sharoitida investitsiyalarni optimallashtirish zaruriyati lizing operatsiyalarning roli va ahamiyatini oshiradi va ularni iqtisodiy faoliyatning muhim vositasiga aylantiradi. Lizing korxonaga kerakli vositalarni shu vaqtning o'zida unchalik katta bo'lmagan xarajatlar evazida olish imkonini beradi. Ijaraga oluvchi uchun vositani (asbob-uskuna, jihoz va hakazolarni) sotib olish va moliyalashtirish masalalari bir vaqtda hal etiladi. Lizing usulida iste'molchilarning ilg'or texnologiyaga tezroq va arzonroq erishishi engilroq kechadi va bu ishlab chiqarish vositalarining ma'naviy eskirishi bilan bog'liq xarajatlardan qutilish imkonini beradi. Sanoat korxonalarini uchun amortizatsiya darajasining yuqoriligi, ishlab chiqarish vositalarining yuqori rentabelligi, likvidlilikning

saqlanishi, o'z kapitali harakati, hisob-kitoblarning o'z vaqtida olib borilishi, o'zaro qarzdorliklarning bo'lmasligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozor talablariga javob bera olishi va boshqa omillar ularning moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishini ta'minlashning asoslaridan hisoblanadi.

Lizing operatsiyalarida uch sub'ekt ishtirok qiladi. Bular: ijaraga beruvchi, ijaraga oluvchi va mol etkazib beruvchi.

Ijaraga beruvchi - bu odatda moliyaviy xarakterdagi vazifani bajaruvchi, ixtisoslashgan moliyaviy (lizing) korxonadir. Lizing, eng avvalo, moliyaviy investitsiyalarning vositasi va ishonchli moliyaviy manbalarni talab qilgani uchun jahon amaliyotida lizing kompaniyalari banklar tomonidan nazorat qilinadi yoki ularning sho''ba korxonalari bo'ladi.

Ijaraga oluvchi - ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun vositalarni ijaraga oluvchi ishlab chiqarish yoki savdo korxonasidir.

Mol etkazib beruvchi tomon lizing shartnomasi ob'ektini ishlab chiqaruvchi korxonaga yoki tashkilot bo'lib, u ishlab chiqarish yoki savdo korxonasi sifatida bo'lishi mumkin.

Odatda mol etkazib beruvchi va ijaraga oluvchi tijorat shartnomasining asosiy shartlarini ishlab chiqishadi. Shu bilan bir qatorda ijaraga beruvchi (bank) moliyalashtirish shartlarini o'rganib chiqadi va ijaraga oluvchi bilan ijara shartnomasini imzolaydi.

Moliyalashtirish masalasini xal qilishda bank mijozning daromadlik darajasini o'rganib chiqadi, lizing ob'ektidan to'g'ri va samarali foydalanish imkoniyatlarini ba'zida ekspertlar ko'rib chiqishi va qo'shimcha kafolatlar talab etilishi mumkin. Kontraktda lizing operatsiya bo'yicha ijara muddati, miqdori, valyutasi, ijara xakini to'lash muddati va shartlari, ijaraga olinuvchining vositaning (asbob-uskunaning) tarkibi, ishga yaroqligi bo'yicha majburiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar o'z ifodasini topishi lozim.

Lizing munosabatlarini tashkil qilishning majburiy shartlaridan biri lizing shartnomasi davrida lizing ob'ektini sug'urtalash hisoblanadi. Lizing qiymati doimiy (har yarim yil, chorak, oy...) ijara to'lovlarining yig'indisidan tashkil topadi. Ijara

to'lovining asosiy tashkil etuvchilari amortizatsiya va kredit uchun to'lanadigan foizdir. Undan tashqari, lizing to'lovlari tarkibiga, shuningdek, ijara shartnomasida kuzda tutilgan ijaraga beruvchi xizmatlari ham kiritilishi mumkin. Ijara to'lovlari yig'indisi ijaraga beruvchiga o'z xarajatlarini qoplash va daromad oshishini ta'minlaydi.

Amaliyotda lizingning bir necha xil turlari qo'llaniladi. Bular operativ yoki ishlab chiqarish lizingi, moliyaviy lizing va boshqalardir.

Operativ lizing bu ko'proq ishlab chiqarish davri bilan bog'liq bo'lgan lizing bo'lib, ob'ekt qisqa davrga, ya'ni uning hayotiy yaroklilik davridan kam davrga, qisqarok vaqtga ijaraga beriladi, Bu holda ob'ektning amortizatsiyasi (eskirishi) to'liq amalga oshmaydi, ya'ni ob'ektni yana bir necha marta ijaraga berish imkoniyati saqlanib qolinadi.

Tijorat banklari va ularning lizing kompaniyalari tomonidan odatda ko'proq moliya lizingi operatsiyalari o'tkaziladi. Lizingning bu turi eng ko'p tarqalgan lizing shakllaridandir. U kontraktning o'rta va uzoq muddatliligi bilan xarakterlanadi, Amortizatsiya tulik bo'lishi yoki ijara ob'ekti qoldiq bahoda qaytarib berilishi mumkin. Bu to'g'rida ijaraga oluvchi ijara muddati tugashidan oldin e'lon qiladi.

Moliyaviy lizing xakikatda ijara ob'ektini uzoq muddatli kreditlash bo'lib, oddiy savdo-sotikdan (egalik huquqi xarid vaqtida istemolchiga o'tadi) farq qiladi. Lizing kompaniya asosiy vositalarni ijaraga oluvchi korxonaning ko'rsatmasiga binoan sotib oladi va uni shu korxonaga uzoq yoki o'rta muddatga (3,5,7 yilga) arenda shartnomasiga asosan sotishi va lizing muddati tugagandan keyin qoldik bahoda sotib olish huquqi bilan ijara shartnomasini tuzishi mumkin.

Tijorat banklarining moliyaviy operatsiyalarining yana bir turi bu faktoring operatsiyalari hisoblanadi. Bu operatsiyalar butun xo'jalik ko'lamida to'lovlar aylanishini amalga oshirish bilan bog'liqdir. Faktorning (ingl. Factor - vositachi) - hisob-kitoblarni tashkil etish sohasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, mijozning aylanma kapitalini kreditlash bilan muvofiqlashadi. Bunday operatsiyalarni odatda maxsus faktoring firmalari amalga oshiradi. Ular banklar bilan zich bog'langan yoki ularning ixtisoslashgan filiallari va kompaniyalari hisoblanadi.

Faktoring operatsiyalarida bank o'z mijozlarining debitorlarga talablarini (da'volarini) sotib oladi. Bunda bank talabning 60- 70-90% ni (foiz darajasi mijozning moliyaviy holati , likvidlilik darajasi va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda turli xil bo'lishi mumkin) avans tariqasida birdaniga to'lashi, qolgan qismini esa, (kredit uchun foizni hisobga olmagan holda) belgilangan muddatda, debitordan to'lov tushushidan qa'tiy nazar, to'laydi. Yoozirgi vaqtda tijorat banklari talablarni (da'volarni) sotib olganda moliyaviy risklarni aniqlashlari mumkin, chunki ko'pchilik korxonalarining shu jumladan xorijiy korxonalarining moliyaviy ahvoli to'g'risida axborotlar olish imkoniyati qisman bo'lsa-da mavjuddir. Bu imkoniyat rivojlangan davlatlardagi keng qamrovli, yirik banklar o'rtasidagi kompyuter tarmoqlari tufayli mavjud. Bunday tizim doirasida banklar o'z mijozlariga buxgalteriya, statistika va boshqa axborotlarni taqdim etishga tayyor.

Faktoring mijozlarga xizmat ko'rsatishning universal shakli hisoblanadi, chunki mijozlar o'z talablari (da'volari) bo'yicha buxgalteriya hisobini yuritish, ularning to'lovliligini tekshirishdan holi bo'lishadi. Banklar mol sotib oluvchilarning to'lov qobiliyati to'g'risidagi axborotni mijozlariga etkazishlari, xorijiy davlatlardagi to'lovlar kafolatini o'z buyniga olishlari mumkin. Banklar uchun bu operatsiyalar yuqori daromad keltirgani uchun ham ular bu operatsiyalarni bajarishdan manfaatdor hisoblanadilar. Rivojlangan davlatlarda faktoring operatsiyalari mijozning moliyaviy ahvoli, aksionerlik kapitali miqdori, maxsulot turi, ish hajmi va boshqalarga qarab yillik oborotining sezilarli qismini tashkil etadi.

Vositachilik operatsiyalarining o'ziga xos turi - ishonch (trast, ingl. Trust - «ishonch») operatsiyalaridir. Bunda bank mijoz topshirig'i bo'yicha ma'lum mulkni, pul yoki qimmatli qog'ozlar ko'rinishida, saqlash, o'tkazish va boshqarishni o'z zimmasiga oladi.

Bularga shuningdek, savdo - vositachilik operatsiyalari - mijoz topshirig'i bo'yicha qimmatbaho metall va qimmatbaho toshlarning oldi-sotdisi, qimmatli qog'ozlar va hokazolarning oldi-sotdisi ham kiradi.

Bankning trast operatsiyalari vositachilik operatsiyalarining turi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda mulkka egalik qilishning keng

tarqalgan shakli - bu aktsiya, obligatsiya va pul mablag'lari. Moliyaviy vositalar miqdorini va moliyaviy aktivlar summasining ko'payishi natijasida tijorat banklari trust (ishonchli) operatsiyalarni kengaytradilar. Banklarning trust departamentlari zamonaviy transmilliy banklarining eng rivojlangan bo'linmalaridan biridir.

Xorijiy mamlakatlarda tijorat banklarining trust departamentlari mijoz topshirig'iga binoan bildirgan shaxs huquqlari bo'yicha ish ko'radilar. Shuningdek, mijozlarining pul mablag'larini boshqarish va boshqa moliyaviy vositalar bilan bog'lik bo'yicha operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Banklar trust operatsiyalarni jismoniy shaxslarga kabi, yuridik shaxslar uchun ham amalga oshiradilar.

Jismoniy shaxslar uchun qo'yidagi trust xizmatlari turlari mavjud: merosni boshqarish, ishonch va vositalik bilan bog'lik operatsiyalarni bajarish. Yoozirgi sharoitda keng tarqalgan trust operatsiyasining shakli - bu mijozlari kapitalini boshqarish. Bunda banklar boshqarishga mijozlarining ma'lum pul mablag'larini oladilar va ularni mijoz bilan kelishgan holda joylashtiradilar. Mijoz bunda o'z mablag'larini ishlatish tartibini belgilaydi. Nufuzli banklarda bunday tratiblarning 5 turi mavjud.

«**O'attiq konservativ**» - mijozning mablag'lari faqatgina eng ishonchli bo'lgan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning davlat qimmatli qog'ozlariga sarflanadi. Bunda zarar ko'rish xavfli umuman bo'lmaydi.

«**Konservativ**» - mablag'larni rivojlangan mamlakatlarning davlat qimmatli qog'ozlariga va yirik xalqaro banklar depozitlariga qo'yishi nazarda tutiladi. Lekin bunda banklarning sinish holatlari mavjud, ya'ni bu tartibda mablag'lari joylashtirish mijozlarga so'zsiz foyda qilishlarini kafolatlamaydi.

«**o'rtacha konservativ**» deganda mablag'larni jahonning asosiy fond birjalarida aktsiyalarga qo'yish tushuniladi.

Investitsiyalashning bu yo'nalishi ham foyda o'rniga zarar qo'rish xavfini tug'diradi.

«o'rtacha agressiv» - bu mablag'larni fan-texnika taraqqiyotini belgilab beruvchi kompaniyalarning aksiyalariga sarflashni bildiradi. Bunda ularning kursi, odatda, o'sadi.

«agressiv» - bu mablag'larni «to'rt osiyo ajdarholari» (Gonkong, Sigapur, Tayvan, Janubiy Koreya) Kompaniyalarning aksiyalariga sarflashni taxminlaydi. Bunda katta foyda bilan birga katta zarar ham ko'rish mumkin.

Trast bitimining xususiyatlari xorijiy mamlakatlarida bu bitimning muhim xususiyati shundaki, bunda bank mijozga mablag'lar qo'yish va ularning oqibatlari to'g'risida xatlar yuborib, uni doimiy ravishda xabardor qilib turadi.

Trast bitimining xususiyati shundan iboratki, bunda bank salbiy moliyaviy oqibatlar yuz berganda mijoz javobgar bo'lmaydi. Asosan bu aksiyalarga sarflangan mablag'larga tegishli bo'lib, ularning bahosi ham oshishi, ham pasayishi mumkin. Masalan, 1987 yilda Nyu-Yorkning fond birjadagi aksiyalarning kursi taxminan 2 marta pasaygan. Bunday xollarda mijoz qolgan mablag'larini olib, ularni boshqarishini boshqa bank departamentiga o'tkazishi mumkin.

Rossiyaning tijorat banklari amaliyotida trast operatsiyalari bir qator salbiy holatlar mavjudligi tufayli uncha rivojlanmagan.

Komission (vositalik) operatsiyalarni amalga oshirishadi banklar o'z mablag'larini qo'ymaydilar va mijozlarga ssuda bermaydilar. Ular faqatgina to'lov topshiriqnomasini bajaradilar shuning uchun komission operatsiyalari bo'yicha bank daromadi foiz shaklida emas, balki vositachilik uchun mukofot shaklida bo'ladi.

Moliyaviy aktivlar miqdorining o'sishi bilan rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining ishonch operatsiyalarning hajmining oshishiga olib kelmoqda. Bankning bu xizmatlari bank bilan mijoz o'rtasida ishonchlilik munosabatlarining o'rnatilishi bilan bog'liqdir. Tijorat banklarining trast bo'limlari mijozlar topshirigi bo'yicha uning nomidan asosan mulk egaligi bilan bog'liq va boshqa xizmatlarni bajaradi. Banklar trast-operatsiyalarini xususiy korxonalar va firmalar, shaxslar, xayriya fondlari va boshqa tashkilotlar uchun amalga oshiradi. Trast operatsiyalarni uch turga bo'lish mumkin: merosni boshqarish; dalolatnoma va g'amxo'rlik bilan bog'liq operatsiyalar va vositachilik xizmatlari bo'yicha ko'rsatiladigan operatsiyalardir.

Merosni boshqarish bilan bog'liq trust operatsiyalari xususiy shaxslar dalolatnomasi bo'yicha amalga oshirilib, bankning trust bo'limi bir qator majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Ularning asosiylariga: merosxo'ning merosini sud karori yoki meros xati asosida to'plash, boshqaruv ma'muriy xarajatlarini to'lash, merosxo'rlar o'rtasida merosni bo'lishi va shu oila a'zolariga boshqa xususiy xizmatlarni ko'rsatish kiradi.

Trust bo'limlari balog'at yoshiga etmaganlar, mehnatga layoqatsiz kishilarga otalik, g'amxo'rlik qilish nazaridan ayrim shaxslar ishonchnomasiga binoan mulkni boshqarish bo'yicha operatsiyalarni bajaradi. Ishonchlilik bo'yicha eng ko'p tarqalgan operatsiyalarga mulkni ishonch asosida boshqarish kiradi. Bunda mulk egasi mulkni o'zi ishongan shaxsga beradi. Bu shaxs, o'z navbatida, mulkni mulk egasining manfaati asosida ishlatadi: uni saqlaydi, investitsiya qiladi, shartnomaga muvofiq asosiy summa va daromaddan foydalanadi. Uning asosiy vazifasi mulkni to'g'ri investitsiya qilish va ma'lum miqdordagi daromadni ta'minlashdir. Investitsiya davlat qonuni, shartnoma va trust bo'lim siyosati asosida amalga oshiriladi.

Vositachilik xizmatlarini tijorat banklarining trust bo'limlari o'z zimmasiga vositachilik vazifasini olish orqali bajaradilar. Agar operatsiya mulk bilan bog'liq bo'lsa, mulk egaligi uning egasi qo'lida saqlanadi, xizmatlar esa aktivlarni saqlash, boshqarish yuridik xizmat ko'rsatish va boshqa vositachilik operatsiyalarni bilan bog'liq bo'ladi.

Korxonalar va firmalar bunday xizmatlar uchun o'z tijorat banklarining trust bo'limlariga murojaat qiladilar. Ishonch operatsiyalariga obligatsiya zayomiga xizmat ko'rsatish (zayom kafolati bo'lib xizmat qiluvchi mulkdan foydalanish huquqining o'tishi bilan birga olib boriluvchi) kiradi. Aktsionerlik kompaniyalari bank xizmatlariga aktsiya va obligatsiyalarni, pensiya fondlarini boshqarish (egalik huquqining o'tishi bilan), aktsiyalarni ro'yxatdan o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha murojaat qilishlari mumkin bo'ladi.

Trust bo'limlari depozitariy funksiyasini ham bajaradilar. Bular: ovoz berish huquqini ishongan aktsionerlar aktsiyalarini saqlash (ovoz berish trasti). Kompaniya

qayta tashkil topganda, tugatilganda yoki bankrot bo'lganda bank uni vaqtinchalik boshqarishi mumkin.

Trast operatsiyalarini amalga oshirganligi uchun tijorat banklari komission to'lovlarini olishadi. Merosni boshqarish operatsiyalari bo'yicha komission to'lovlarni o'rnatish va to'lash qator mamlakatlarda qonun yo'li yoki sud karori bilan belginadi. Vositachilik xizmatlari bo'yicha turlicha to'lovlar ko'lami shartnoma asosida belgilanadi. Komission to'lovlar trast daromadidan yillik chegirmalar yig'indisi hisobidan tashkil topishi, shartnomaning asosiy summasidan yillik vzos va ba'zi xollarda trast shartnomasi tugagandan keyin umumiy summadan ajratma shaklida belgilanishi mumkin. Trast operatsiyalarni amalga oshirishda ularning hajmi operatsiyalar bilan bog'liq xarajatlarni qoplab bankka foyda keltiradigan darajada bo'lishi kerak.

5-§. Kreditlash tamoyillari

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo'lgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari ma'lum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit rivojlanishining birinchi bosqichida ko'zga tashlangan edi, keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol o'z aksini topdi. Iqtisodiy kategoriya sifatida kredit bir necha tamoyillarga ega. Bular kreditning qaytib berish, kreditning muddatligi, kreditning ta'minlanganligi, maqsadligi va to'lovlilik tamoyillaridir. Quyida biz har bir tamoyilning mazmunini qisqacha tariflab o'tmoqchimiz.

1. Kreditni qaytib berish tamoyili

Bu tamoyil kreditning mustaqil iqtisodiy kategoriya ekanligining shartidir. Qaytib berish kreditning umumiy belgisi hisoblanadi. Qaytib berish o'z-o'zidan vujudga kelmaydi: u moddiy jarayonlarga, qiymatning aylanishining tugashiga asoslanadi. Ammo aylanma oborotning tugashi - bu qaytarib berishi emas, faqat qaytarib berish uchun zamin tayyorlashidir. Kreditni qaytarish oborotdan chiqqan mablag'lar qarz oluvchiga pul mablag'larini qaytarish imkoniyatini bergan taqdirda qaytariladi. Qaytarib berish ikkiyoqlama jarayonni ifoda etadi, u kreditor uchun ham, qarz oluvchi uchun ham bir xil darajada muhimdir.

Qiymatning qaytuvchi harakatida huquqiy tomoni ham muhimdir. Muayyan bir muddatga beriladigan qiymatga egalik huquqi kreditoridan qarz oluvchiga o'tmaydi.

Qarzga beriladigan qiymat faqat muayyan bir muddatgagina o'z egasi qo'ridan uzoqlashadi, lekin egasini o'zgartirmaydi.

Bo'sh turgan resurslarni akkumulyatsiya qiluvchi banklar bu resurslardan o'z resurslari sifatida foydalana olmaydi. Bank qarzga beruvchi mablag'ning egasi bo'lib korxonalar, tashkilot, alohida shaxslar hisoblanadi.

Qaytarib berish muayyan shartnomada o'zining o'rnini topadi.

Qaytarib berish ob'ektiv belgi hisoblanadi. Kreditni qaytarib berishlik tomoni uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan, shu jumladan, moliyadan farq qilish imkoniyatini beradi.

Kreditdan samarali foydalanishi asosidagi qaytarib berish- butun bank faoliyatining markaziy punkti hisoblanadi. Kreditning bu tomoyili o'z amaliyot aksini kredit va undan foydalanganlik uchun foiz summasini kredit bergan muassasa hisobiga ko'chirish yo'li bilan to'lanadi, Shu yo'l bilan banklar kredit resurslarining qayta tiklanishini ta'minlaydilar. Bizning amaliyotimizda markazlashgan rejali iqtisodiyot sharoitida kreditlashning «qaytarilmaydigan ssuda degan» norasmiy tushunchasi bor edi. Kreditlashning bu shakli xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlarida ayniqsa qishloq xo'jaligi sohasida keng tarqalgan edi. Kredit davlat banki tomonidan qarz oluvchining moliyaviy ahvolini hisobga olmagan holda berilar edi. O'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra qaytarilmaydigan ssudalar byudjet subsidiyasining qo'shimcha shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida «qaytarilmas kredit» tushunchasi bozor iqtisodi tamoyillariga yod bo'lib bunday kreditning amaliyotda bo'lishi iqtisod uchun juda xavfli hisoblanadi.

2. Kreditning muddatliligi.

Bu tamoyil kredit beruvchidan olingan kreditni o'z vaqtida qaytarib berish muddatini, ya'ni kreditning qanday muddatga berilganligi bilan xarakterlanadi. Bunda shu muddatlilik tamoyiliga ko'ra kredit uzoq va qisqa muddatli kreditlarga bo'linadi.

Kreditning muddatlilik tamoyili qarzdor uchun qulay bo'lgan har qanday vaqtda emas, balki kredit bitimida ko'rsatilgan malum muddatda kreditning qaytarilishi zarur ekanligini bildiradi. Kreditning muddatliligi har ikkala tomon, kreditor va qarz oluvchi uchun muhimdir. Agar kreditor qarzni foizi bilan o'z vaqtida qaytib olsa, uni egasiga o'z vaqtida qaytarish yoki yana kreditga berish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qarz oluvchi kreditni samarali ishlatib, uni o'z vaqtida kreditorga qaytarish va shu bilan shartnomadagi jazo choralaridan qutilishidan manfaatdor. Kreditning muddati bo'yicha kredit shartnomada ko'rsatilgan shartlarning buzilishi natijasida qarz beruvchi qarz oluvchiga iqtisodiy choralar (jarimalar shaklida, kredit bo'yicha foiz darajasini oshirish, kreditning muddatini qisqartirish va boshqa) ni qo'llashi mumkin. Bu choralar ham yordam bermagan hollarda qarz beruvchi moliyaviy talablarni xo'jalik sudi orqali undirib olishi mumkin. Kreditning

muddatligi kelib tushuvchi boyliklarni tejamli va qayta ishlatish muddatiga, ishlab chiqarilgan mahsulotni jo'natish muddatiga, tovarlarni sotish muddatiga va pirovard natijada aylanma fondlarining doiraviy aylanishining tezligiga bog'liqdir.

3. Kreditning tovar - moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligi.

Bu tamoyil yordamida xalq xo'jaligining rivojlanishida qiymat va moddiy shilab chiqarish o'rtasida bo'lishi zarur bo'lgan proporsiyalarining bir me'yorda bo'lishi rag'batlantiriladi. Bu tamoyilning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo'jalik oborotida ishtirok etuvchi bank mablag'larining har bir so'miga muayyan moddiy boyliklarning bir so'mi qarama-qarshi turishi kerak. Banklar tomonidan xalq xo'jaligi tarmoqlariga berilgan kreditlar to'liq tovar moddiy boyliklari va malum xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Tarmoqlarga ta'minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos hisoblanadi. Bu o'z navbatida bankning likvidligiga va pul muomalasiga katta tasir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar moddiy boyliklar va xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishiga muhim e'tibor berilmoqda. Yoozirgi sharoitda bu jarayonning amalga oshirilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit olayotgan korxonaga bankka tovar yoki tovar hujjatlarini, boshqa biror shakldagi mulkini garovga qo'yadi. Agarda bank bergan kredit qarz oluvchi tomonidan o'z vaqtida bankka qaytarilmasa bank tovarni sotish hisobidan qarz o'rnini qoplash huquqiga ega bo'ladi. Bazida kredit warrant asosida ham berilishi mumkin. (Warrant - garov uchun xizmat qiluvchi hujjat). Bunda kreditor berayotgan krediti tovar - moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Bank ssudalarini tovar - moddiy boyliklar bilan to'liq ta'minlanganligi pul muomalasini barqarorligini ta'minlaydi, chunki bank oborotidagi pullar naqd pulga va aksincha transformatsiyalanib turadi.

Xulosa qilib aytganda, kreditning ta'minlanganlik tamoyili qarz oluvchi o'ziga olgan majburiyatlarni buzish sharoitida qarz beruvchining mulkdorlik manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi va o'zining amaliy aksini kreditni biror garov yoki

moliyaviy kafolat asosida berishda topadi. Bu umumiy iqtisodiy barqarorlik davrida ayniqsa muhimdir.

4. To'lovlik tamoyili.

Bu tamoyil aylanma fondlarining doiraviy aylanishini, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi to'lov resurslari summasini avanslashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Bu tamoyilga asosan korxonalar foydalanilgan qarz mablag'lari uchun kreditorga foiz shaklida to'lovni o'tkazadilar. Kreditning to'lovligi uni to'liq summada o'z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to'lov bilan qaytarilishini ifodalaydi. Demak, kreditor o'z mablag'larini hech vaqt o'z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag'ni qarzga berganligi uchun muayyan to'lov talab qiladi. (foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to'lovligi nafaqat banklar xo'jalik hisobi statusiga, shu bilan birga korxonalarni bevosita foydasi bilan bog'liq xo'jalik hisobiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Kredit uchun haq to'lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi qo'shimcha olingan foydaning taqsimlanishini qayd qilishda namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotda uchta asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi normasini o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi:

huquqiy shaxslar foydasining va jismoniy shaxslar daromadining taqsimlanishi;

ishlab chiqarishni tartibga solish va ssuda kapitalining taqsimlanishi orqali tarmoq, tarmoqlararo va xalqaro miqyosda aylanishi;

iqtisodiyot rivojlanishining inqirozli bosqichida bank mijozlarining pul mablag'larini inflyatsiyadan himoyalash va boshqalar.

Ssuda foizining stavkasi ssuda kapitalidan olingan yillik daromad summasining berilgan kredit summasiga nisbati bilan aniqlanib, kredit resurslarining bahosi sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqa tovarlar bahosi belgilanishining ananaviy mexanizmidan farqli o'laroq kreditning bahosi, ssuda kapitali bozoridagi talab va taklifning nisbatini o'zida aks ettiradi va u bir qator omillarga bog'liq bo'ladi:

bozor iqtisodiyotining davriy rivojlanishi (inqiroz davrida ssuda foizi o'sadi va aksincha, yuksalish davrida esa pasayadi);

inflyatsiya jarayoni suratlari (amaliyotda ssuda foizining inflyatsiya o'sish sur'atlaridan orqada qolishi uchrashi mumkin);

tijoart banklarni kreditlash jarayonini amalga oshiruvchi Markaziy bank orqali davlat kreditini tartibga solishning samaradorligi;

xalqaro kredit bozoridagi holat (masalan, biror mamlakatda kredit bo'yicha foiz stavkasining oshishi shu mamlakatga chet el kapitalining oqib kelishiga olib keladi va bu milliy bozorlar holatiga tasir ko'rsatadi.);

jismoniy va huquqiy shaxslar pul jamg'armalarining dinamikasi (ularning hajmi qisqargan holda ssuda foizi o'sadi);

potensial qarz oluvchilarning kredit resurslariga bo'lgan ehtiyojini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish dinamikasi;

ishlab chiqarishning mavsumiyliги (chet el amaliyotida banklar mavsum davrida kreditlar bo'yicha foizlarni oshiradilar);

davlat tomonidan beriladigan kredit miqdori bilan davlatning ichki qarzlari o'rtasidagi nisbat (ssuda foizi ichki davlat qarzlari o'sishi bilan birga o'sibboradi).

5. Kreditning maqsadliligi.

Bu tamoyilning mohiyati shundaki, qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar aniq bir maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Kreditning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, masalan, tovar moddiy boyliklar sotib olishga yoki biror ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashga va hokazo aniq biror ob'ektga maqsadli yo'naltirilganligi korxonalar bilan bank o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi. Korxonalar olgan kreditni faqatgina kredit shartnomada ko'rsatilgan shini bajarishga sarflashi kerak. Bunda kredit muayyan, aniq ob'ektga: ishlab chiqarish xarajatlariga, ishlab chiqarish zaxiralari,

tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga, hisob-kitob hujjatlariga va hokazolarga beriladi.

Yuqorida keltirilgan tamoyillar kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida mavjud bo'lishi va harakat qilishining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha, bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning yuqorida keltirilgan tamoyillaridan tashqari, kreditdan oqilona foydalanishni ifodalovchi tamoyil kreditning samaradorligi tamoyilini kiritishimiz zarur. Bu tamoyil nafaqat kredit va foiz summasini bankka qaytarib to'lashni, undan tashqari shu kredit yordamida kreditlanadigan yoki moliyalashtiriladigan soha, tarmoq, korxonaga qancha samaradorlikka erishishini ifodalashi zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida beriladigan kreditlar malum bir loyihalarning bajarilishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Banklar loyihalarni kreditlash yoki moliyalashtirishidan oldin loyihani bajarish uchun yo'naltiriladigan mablag'larning samaradorligini hisoblab chiqishlari zarur. Agar biz bozor iqtisodi yuqori rivojlangan mamlakatlarda kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish amaliyotiga e'tibor beradigan bo'lsak, bu mamlakatlarda korxonaga, tashkilotlarga kredit berishdan oldin qo'yiladigan mablag'larning samaradorligi hisob-kitob qilib chiqiladi. Agarda loyihaga qo'yiladigan mablag'lar samara beradigan bo'lsagina, shu loyiha uchun mablag' ajratiladi.

Yo'ar bir korxonaga va tashkilot uchun kreditdan foydalanishda uning samaradorligiga alohida e'tibor berish foydadan xoli emas, chunki samaradorlik kreditning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Kreditning samaradorligi ishlab chiqarish va realizatsiya hajmiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Samaradorlik tamoyilining bo'lishi va unga rioya qilish kreditning boshqa tamoyillarining bajarilishi uchun asos hisoblanadi. Samaradorlik kreditdan aniq, maqsadli foydalanishni taqozo qiladi. Shunga asoslangan holda kreditning samaradorligini sodda qilib quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\text{Samaradorlik} = \frac{\text{Realizatsiya qilingan tovar mahsuloti hajmi}}{\text{Kredit qo'yilmalarining o'rtacha qoldig'i}}$$

Bu ko'rsatkich kredit qo'yilmalar o'rtacha qoldig'ining 1 so'miga to'g'ri keladigan realizatsiya qilingan tovar mahsulotining hajmini ko'rsatadi. Kreditni jalb qilish yordamida ishlab chiqarish suratlarining o'sishi, tovarlarni sotish hajmining oshishi kreditning samaradorligini belgilab beradi. Korxonalar kam kredit resurslar hisobiga ko'p mahsulot sotuviga erishadigan bo'lsa, kreditning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Kreditlashning yuqori samaradorligi minimal mehnat xarajatlari orqali maksimal foydacha erishadigan korxonalar uchun xarakterlidir.

Agar kredit samaradorligiga ta'sir qiluvchi boshqa omillarni ham hisobga oladigan bo'lsak, kreditning samaradorligini kengroq olgan holda quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin.

$$S_{kr} = \frac{R}{OF_k = K} - \frac{R}{OF_k = K \times O_{of}} O_{kr}$$

S_{kr} - kredit qo'yilmalarining samaradorligi;

R - to'la tannarxida realizatsiya qilingan tovar mahsuloti;

OF_k - kreditor qarzdorlikni hisobga olgan, lekin qarz mablag'larini hisobga olmagan holdagi aylanma fondlarining o'rtacha qoldig'i;

K - qisqa muddatli kredit qo'yilmalarining o'rtacha qoldig'i;

O_{kr} - hisobot davridagi qisqa muddatli kreditning aylanish soni;

O_{of} - hisobot davridagi aylanma fondlarining aylanish soni;

Formuladan ko'rinib turibdiki, kredit resurslarining samaradorligi asosan ikki omil: realizatsiya qilingan mahsulotning hajmi va kredit resurslarining aylanish davriga bog'liq. Realizatsiya hajmi qanchalik katta bo'lsa va kredit resurslarining aylanish davri qanchalik qisqa bo'lsa, kredit qo'yilmalarining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Bank tomonidan berilgan mablag'lar xo'jalik oborotida, ishlab chiqarishga tezroq joriy qilinsa va kredit mablag'lar ishlab chiqarish va muomala jarayonini tezroq bosib o'tsa, ular keltiradigan samaradorlik shunchalik yuqori bo'ladi. Bank krediti mablag'lar doiraviy aylanishining biror bosqichida

ushlanib qoladigan bo'lsa, bu hol kreditni to'lash muddatining kechiktirilishiga olib keladi. Bu, albatta kreditning samaradorligi tushganligidan dalolat berishi mumkin.

Kreditning samaradorligini ta'minlash maqsadida g'arb mamlakatlari amaliyotida kreditlashning biz uchun yangi qoidasi qo'llaniladi. Bu qoida kreditlashda «5 «G»lar qoidasi» deb yuritiladi.

«5 «S» lar qoidasi»ga asosan har bir «S» bo'yicha korxonaning faoliyati tahlil qilib chiqiladi va korxonaga faoliyati talabga javob bersagina korxonaga kredit beriladi. Qoidaga asosan «S» harflari korxonalarining xo'jalik faoliyatining quyidagi jihatlari ifodalaydi.

Gharakter - qarz oluvchining xarakterini baholash, uning avvalgi qarzlari; qarzni to'lay olish qobiliyati, hamda bozordagi obro'si;

Gapfgity - bu qarz oluvchining boshlagan ishni oxiriga etkaza olish, tegishli daromad olish hamda bank kreditlarini qaytara bilish qobiliyati;

Gapital - qarz oluvchining sarmoyasining etariligi;

Gonditions - shartlar. Bunda iqtisodiy muhim va mazkur biznesning rivojlanishi nazarda tutiladi;

Golateral - garov (kafolat, kafillik, sug'urta polisi, tovar-moddiy boyliklar) va boshqalar.

Sotsialistik xo'jalik yuritish shakli davrida kreditlashning bu tamoyillaridan tashqari yana bir necha boshqa tamoyillar qo'shimcha ravishda amal qilar edi. Sotsialistik xo'jalik davrida yuqoridagi tamoyillar ikkinchi darajali hisoblanar edi. Quyidagi tamoyillar esa asosiy, birinchi darajali tamoyillar bo'lib, kreditlash jarayonida banklar ko'proq shu tamoyillarning bajarilishiga e'tibor berar edi.

1. Kreditni rejaning bajarilganligiga qarab berish.

Bu tamoyilning mohiyati shunda ediki, bank kreditlarining umumiy hajmi va shakllari banklarning kredit rejalarini asosida o'rnatilar edi. Bunda korxonaga va tashkilotlarga beriladigan kreditlar ularning ishlab chiqarish rejalarini bajarishlariga qarab berilar edi. Undan tashqari, kredit hajmi bo'yicha muayyan reja tuzilar va shu rejaga asosan kredit berilishi, uni hajmi va shakli belginalardi va bu bank tomonidan boshqarilar edi.

Bu tamoyilga asosan, kredit rejasida ko'zda tutilgan bank ssudalari kvartal yoki oyiga bir marta emas, balki tovar-moddiy boyliklarini yaratish jarayoniga va ularni ishlab chiqarish maqsadlariga sarflash yoki sotishning malum bosqichlarida bank tomonidan o'rnatilgan miqdorda berilar edi.

3. Diferentsiyalashtirish (kreditlashda har xil yondashish) tamoyili.

Bu tamoyil ijtimoiy zaruriy normalarga mos holda ishlab chiqarish va mahsulotni realizatsiya qilish asosida korxonalar va tashkilotlarning qanday moliyaviy natijaga erishganligiga qarab belgilangan. Xo'jalik faoliyatining natijalariga qarab korxonalar «yaxshi ishlaydigan» va «yomon ishlaydigan» korxonalarga bo'lib kreditlangan. Bu tamoyilga asosan ijobiy moliyaviy natijalarga erishgan korxonalar va tashkilotlarga kreditlash jarayonida malum engilliklar berilgan. Korxonalarda moliyaviy qiyinchiliklar bo'lganda ishchilarga ish haqi to'lash uchun yoki boshqa to'lovlarni amalga oshirish uchun kreditlar berilgan. Undan tashqari, yaxshi ishlaydigan korxonalarga engil sharoitda kreditlar berilgan, masalan, berilgan kreditning foiz stavkasi kamaytirilgan, korxonalar uchun zarur bo'lganda kreditning muddati uzaytirilgan va hokazo.

Agar korxonalar ishlab chiqarish rejasini bajarmasa yoki bankdan olingan kreditlar bo'yicha o'z majburiyatlarini vaqtida amalga oshirmasa bunday korxonalar yomon ishlovchi korxonalar qatoriga kiritilgan va bank tomonidan bunday korxonalarga iqtisodiy choralar qo'llanilgan. Yomon ishlovchi korxonalarni kreditlashda bank qattiq yondashgan, ya'ni kreditlarni juda qisqa muddatga, yuqori foiz stavkalari bo'yicha bergan. Bazida bank oldindan bergan kreditlarini muddatidan ilgari undirib olgan, korxonalar yuqori tashkilotining kafolati asosida kredit bergan yoki bazi hollarda kredit berishni umuman to'xtatib qo'ygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu tamoyillarning barchasi ham o'rinli bo'lmasligi mumkin.

Tayanch so'zlar

depozit;	umidsiz kredit;	lizing;
balans;	moliyaviy lizing;	operativ
kredit portfeli;	lizing;	
emitent;	kreditlash tamoyillari;	faktoring;
yaxshi kredit;	trast operatsiyalari;	inkasso
standart;	operatsiyalari.	
substandart kreditlar;		
shubhali kredit;		

O'z bilimni tekshirish bo'yicha savollar

1. Yuridik va jismoniy shaxslar pul mablag'larini bank hisobvaraqlariga, jamg'armalarga jalb qilish deganda nimani tushunasiz va u qanday operatsiyalarga kiradi?
2. Depozitlar nima va ular hajmini kengaytirish yo'llari?
3. O'anday operatsiyalarni passiv operatsiyalar deyiladi?
4. Passiv operatsiyalarning shakllari va ularga misol?
5. Bankning aktiv operatsiyalari mazmuni va bank faoliyatidagi ahamiyati?
6. Aktiv operatsiyalarning qanday turi mavjud va ularga ta'rif bering.
7. Kredit portfelidagi kreditlarning tasnifi bo'yicha turlari?
8. O'anday boshqa operatsiyalar bankning boshqa aktiv operatsiyalari tarkibiga kiritiladi?
9. Banklarning vositachilik operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
10. Banklarning ishonch operatsiyalari nima va ularning qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
11. Bank faoliyatida aktiv va passiv operatsiyalarni boshqarishning ahamiyati.
10. O'anday kreditlash tamoyillari va usullarini bilasiz?

XVI BOB. QIMMATLI QOG'OZLAR BO'YICHA INVESTITSION OPERATSIYALAR

1-§. Investitsiyalar, banklarning investitsion siyosati

Rivojlangan iqtisodiyotda tijorat banklari o'z faoliyatini doimiy ravishda o'sib boruvchi raqobat sharoitida amalga oshiradilar. Ular o'zaro va boshqa kredit-moliya muassasalari bilan, shu jumladan, oxirgi vaqtda taklif etilayotgan har xil xizmat turlarini amalga oshiruvchi xorijiy banklar bilan raqobatlashadilar.

O'attiq qo'l raqobat sharoitida tijorat banklari faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri investitsion faoliyat hisoblanadi.

Investitsiya - bu xususiy, davlat korxonolari va tashkilotlari qimmatli qog'ozlariga uzoq muddatga qo'yilgan mablag'lardir. Tijorat banklari krediti investitsiyasidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

Birinchidan, bank kredit berganda, bank mablag'larini nisbatan qisqa vaqt ichida foydalanishga beradi va kredit summasi hamda u bo'yicha foiz stavkasini o'z vaqtida qaytarishni talab qiladi. Investitsiyada esa qo'yilgan mablag'lar (qo'yilmalar) xali o'z egasiga qaytib kelishidan oldin uzoq davr mabaynida bankka mablag' (daromad) olib kelishini bildiradi.

Ikkinchidan, bank kreditida kredit munosabatlarini yuzaga keltirish bo'yicha tashabbus qarz oluvchi tomonidan o'rtaga tashlanadigan bo'lsa, investitsiyada esa qimmatbaho qog'ozlar bozorida aktivlarni sotib olishga intiluvchi tijorat banki tashabbus ko'rsatadi.

Uchinchidan, bankning kredit shartnomasida bank kam miqdordagi kreditorlar orasida asosiydir. Investitsion shartnomalarda esa tijorat banki ko'plab kreditorlardan biridir.

Turtinchidan, bank kreditida bank va qarz oluvchi bevosita kredit shartnoma orqali bog'langan bo'lib, ularning faoliyatiga hech kim aralashmaydi. Investitsiyada

esa turli xil qimmatli qog'ozlar orqali korxonalar, tashkilotlarning faoliyati bilan bankning faoliyati bog'lanib ketadi.

Tijorat banklari tomonidan investitsion faoliyat olib borishdan asosiy maqsad ularning daromadlilikini va likvidlilikini (bankning faoliyati bo'yicha majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olish qobiliyati) ta'minlashdan iborat. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida tijorat banklarining investitsion siyosati bank faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi va banklarning likvidlilikini ta'minlashda asosiy rol uynaydi. Banklarning investitsion faoliyati turli xil qimmatli qog'ozlar: oddiy va imtiyozli aksiyalar, obligatsiyalar, davlat qarzdorlik majburiyatlari, depozit sertifikatlari, veksel va boshqalarga mablag'larini qo'yish orqali amalga oshiriladi.

Alohida olingan davlatlarda banklar tizimining rivojlanishi va banklar o'tkazadigan operatsiyalarning turlari va ko'lamiga qarab ularning investitsion faoliyati turli yo'nalishlarga qaratilgan bo'lishi va shu operatsiyalar turlari bo'yicha olinadigan daromad salmog'i ham turli xil bo'lishi mumkin.

Masalan, Amerika banklari amaliyotida davlatning qisqa muddatli qarz majburiyatlarini ifodalovchi qimmatli qog'ozlariga investitsiya qilish odatda kam daromad keltiradi, ammo ular yuqori likvidlilikka ega va ular bo'yicha to'lanmaslik riski nolga teng bo'lib, bozor stavkasining o'zgarish riski ham kichik bo'lgan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar yuqori daromad keltiradi, shuning uchun banklar ularni muddati tugaguncha saqlashadi. Banklar o'z mablag'larini munitsipalitetlarning qimmatli qog'ozlariga ham qo'yishadi, chunki ular bo'yicha to'lanadigan foiz soliqqa tortilmaydi.

O'z likvidlilikini ta'minlash maqsadida banklar uncha katta bo'lmagan summani boshqa qimmatli qog'ozlar: bank aktseptlari, qimmatli qog'ozlar bozorida tijorat qog'ozlari, brokerlik ssudalar va tovar-kredit korporatsiyalari sertifikatlariga qo'yishadi.

Daromadlilikni ta'minlash maqsadida, lekin likvidlilikini xavf ostiga qo'ygan holda banklar o'z mablag'larini ba'zi bir hukumat muassasalari obligatsiyalari va korporatsiyalarning birinchi darajali obligatsiyalariga investitsiya qiladilar.

Rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining investitsion faoliyati daromad keltirishi nuqtai nazaridan bank daromadi tarkibida kredit foizidan keyingi ikkinchi manbadir.

Tijorat banklari investitsion faoliyatining daromadlilik darajasiga bir qator iqtisodiy va tashkiliy omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar orasida asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin. Bular:

davlatning barqaror rivojlanuvchi iqtisodiyoti;

tovar ishlab chiqarish va xizmat sohasidagi turli mulkchilik shakllarining mavjudligi, shu jumladan bank faoliyatida xususiy va aktsioner mulk shakllarining ustivorligi;

kredit-moliya tizimining silliqlangan va aniq faoliyat yurituvchi strukturasi mavjudligi;

qimmatli qog'ozlar bozorining zamonaviy va rivojlangan muassasalarining mavjudligi;

qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va qimmatli qog'ozlar bozori katnashchilari faoliyatini nazorat etuvchi qonuniy aktlar va tartiblarining mavjudligi;

tijorat banklarining xalqaro investitsion faoliyatini yuritish amaliyotida bo'lgan yuqori sifati qimmatli qog'ozlar muomalasining amal qilishi;

investitsion faoliyat sohasi va qimmatli qog'ozlar bozori uchun mo'ljallangan yuqori malakali mutaxassislar va tadbirkorlarning mavjudligi, ularni tayyorlash va boshqalar.

Aloxida olingan qimmatli qog'ozlar turlari va guruxlarining daromadlilik banklarning investitsiya portfelining bozor bahosiga bog'liq bo'ladi. Oxirgi o'z navbatida quyidagi faktorlar ta'sirida o'zgarib turadi. Bular: obligatsiyalarning foiz stavkalari, hisobga olingan foizlar, veksellar bo'yicha foizlar, aktsiya bo'yicha dividendlar va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talab va takliflardir.

Odatda qimmatli qog'ozlarning bozor narxi va undan tijorat banklari oladigan daromad teskari mutanosiblikdadir. Qimmatli qog'ozlar bahosi past bo'lganda ulardan keladigan daromad yuqori va aksincha bo'lishi mumkin. Shuning uchun qimmatli qog'ozlar foizi kichik bo'lganda, ularni sotib oluvchi investor foiz

stavkalari oshganda qimmatli qog'ozlarni real bozor qiymatining pasayishi muomalasi bilan duch kelishlari mumkin.

Shunday qilib, foiz stavkalarining oshuvi salbiy va ijobiy tomonlarga ega bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarning foiz stavkalari oshganda mablag'larni investitsiya qilish bankka foyda keltirishi mumkin, ammo yuqori foiz stavkalar, o'z navbatida, bankning investitsiya portfelining kadorsizlanishini bildiradi. Bunday holat qimmatli qog'ozlar bozorida yuz berganda, amaliyotda bankning investitsion mablag'lari bog'langan yoki «yopilgan» deyiladi.

Qimmatli qog'ozlarning alohida turlari bo'yicha daromadlilik darajasi foiz stavkasining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan hollarda qimmatli qog'ozlarning muddati muhim o'rin tutadi. Qimmatli qog'ozning amal qilish muddati qanchalik qisqa bo'lsa, uning bahosi ham shunchalik barqaror va aksincha, muddati qanchalik uzoq bo'lsa, shunchalik foiz stavkalari darajasi o'zgarishi tebranishlar ta'siriga uchraydi.

Qimmatli qog'ozlar narxlari orasidagi manfiy farq ularning muddatiga qarab turlicha bo'lishi nima uchun qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar uzoq muddatlilariga qaraganda ko'proq kizikish uyg'otishini tushuntiradi.

Bankning qimmatli qog'ozlarni sotib olish asosida banklarning investitsion portfelini tashkil qilishdan asosiy maqsadi nafaqat bankka daromad keltirish va rezervni to'ldirishning birinchi manbaini tashkil etish (naqd pul va boshqa banklarning qarzlari), balki amalda deyarli yo'qotishsiz, eng kam risk bilan, eng qisqa vaqti ichida qimmatli qog'ozlarni naqd pulga aylantirish imkoniga ega bo'lishdan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zining yuqori samaradorlik, to'lovlilik, likvidlilik darajasini ushlab turish maqsadida tijorat banki doimo investitsion faoliyatining markaziy muommolaridan biri - bankka omonat qo'yganlar va aksionerlar o'rtasidagi bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlarni qondirish masalalariga e'tibor berishi va uning har tomonning manfaatiga mos keluvchi darajada bo'lishini ta'minlashdan iborat. Bu munosabatlarda tomonlar manfaatining

mos kelmasligi bankning likvidligi va bank operatsiyalarining daromadliligi o'rtasidagi qarama-qarshilikda o'z aksini topadi. Yana aniqrog'i bu qarama-qarshilik deyarli bankning har bir operatsiyasida o'z aksini topadi. Bir tamondan aksionerlar yuqori daromad olishni istashadi, ya'ni bu holda bank mablag'larni uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishlari lozim va ikkinchi tomonidan bankka omonat qo'yuvchilar o'z omonatlarini tezda qaytarib olish imkoniga ega bo'lishlari lozim.

Likvidlik va daromadlilik orasidagi ziddiyat investitsiya riskini aniqlaydi va u tijorat banki tomonidan yuqori daromadlilikka likvidlilik darajasini pasaytirmagan holda erishishi imkoniyatlari ehtimoli sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Tijorat banklarining investitsion faoliyatida quyidagi risk omillarini uchratish mumkin. Bular: kredit, bozor va foiz risklaridir.

Kredit riski qimmatli qog'oz emitentining moliyaviy axvolining, imkoniyatining pasayishi bilan bog'liq bo'lib, bunda u o'z moliyaviy majburiyatlarni bajarishga qodir bo'lmaydi. Undan tashqari kredit risklar hukumat va davlat tashkilotlarining axolidan olingan zayom mablag'lari bo'yicha to'lash qobiliyati bilan ham bog'liqdir.

Masalan, AQSh federal xukumatining qimmatli qog'ozlari risklardan xoli hisoblanadi, chunki AQSh iqtisodiyoti barqarordir.

Davlat hokimiyatining nafaqat zayomlar olishi balki o'z majburiyatlarini to'lash qobiliyatiga ega bo'lishi davlatning qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil qilish va butun moliya-kredit mexanizmining aniq faoliyat yuritishi uchun muhimdir.

Bozor riskining mohiyati qimmatli qog'ozlar bozorida kutilmagan o'zgarishlar yuzaga kelishi bilan bog'liq bo'lib, bu o'zgarishlar natijasida ba'zi bir kimmkatbaho qog'ozlarning investitsiya ob'ekti sifatida qadri tushishi mumkin va ularning sotuvini faqatgina katta chegirma (skidka) bilan amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Tijorat bankining o'z likvidliligini xavf ostiga quyib daromad olish maqsadida salmokli mablag'larini investitsion faoliyatga qo'yishi bank ishida katta yoki kichik miqdorda investitsion riskning yuzaga kelishiga imkoniyat yaratadi.

Bunday holda tijorat banklarining investitsion faoliyati qimmatli qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalar olib borish riski bilan bog'liqdir. Bu esa, o'z navbatida, bank rahbariyatidan bu sohada aniq taktika, strategiya va ish rejasini ishlab chiqishini, ya'ni investitsiya siyosatini ishlab chiqishni talab etadi.

Shunday qilib, banklar tizimida investitsiya siyosati - tijorat banklari faoliyatining bir yo'nalishi bo'lib, u ma'lum risk darajasiga asoslangan bankning qimmatli qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalarini o'z ichiga oladi va bank faoliyatining daromadlilik va likvidlilikini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Jahon amaliyotida tijorat banklari investitsiya sohasida yuqori tajribaga ega. Shuning uchun ham jahon amaliyotida erishilgan yutuqlarga asoslangan holda investitsiya faoliyatining asosiy maqsadlari, vazifalari, omillari, strategiyasi va taktikasining hisobga olgan holda tijorat banklarining investitsiya siyosatini amalga oshirishi bo'yicha «investitsiyaning oltin qoidasi»ni ishlab chiqilgan. Unga ko'ra: «Qimmatli qog'ozlardan keladigan daromad har doim investor shu daromadni olish uchun to'qnash keladigan risk darajasiga to'g'ri proporsionaldir».

Investitsiya faoliyatining tamoyillari va qimmatli qog'ozlarga mablag'larni qo'yishining asosiy omillari - daromadlilik, likvidlik va risk - orasidagi bog'liqlikdan kelib chiqqan holda har bir tijorat banki yuqoridagi omillar ta'sirini anglagan yoki anglamagan holda yoki bu investitsiya siyosatini yaxshi yoki yomon amalga oshiradi. Bu, o'z navbatida, bankning investitsiya siyosatida bank tomonidan ma'lum darajadagi investitsiya riskiga borishini angalatadi va tijorat bankining investitsiya siyosatida tegishli choralar ishlab chiqish zarurligini anglatadi.

Investitsiya bilan bog'liq risklarni kamaytirish usullaridan biri bu banklarning investitsiya portfelini diversifikatsiya qilishdir. Investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish bankning investitsiya portfelida turli xil ko'pdan ko'p qimmatli qog'ozlarning mavjudligiga erishishni bildiradi. Diversifikatsiya usulida investitsiya siyosatini amalga oshirishda qimmatli qog'ozlarning har xil xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bular:

- ularning to'lash muddati va sifati (taqsimlangani), emitentning salohiyati, qimmatli qog'ozlarning sifati bo'yicha diversifikatsiya qilish;

- qimmatli qog'ozlarning geografik tarqalishi bo'yicha diversifikatsiya qilish;
- qimmatli qog'ozlarning to'lanish muddati bo'yicha majburiyatlarining turi va boshqalardir. Yuqoridagi belgilarning ta'minotiga ko'ra diversifikatsiya kila turib investitsiya siyosatining maqsadlari aniqlanadi.

Tijorat banklarinig qimmatli qog'ozlar portfelini diversifikatsiya qilishning quyidagi turlari mavjud. Bular:

- diversifikatsiya qilish,
- qimmatli qog'ozlarning emitentlari bo'yicha diversifikatsiya qilish va boshqalar.

Qimmatli qog'oz sifatiga doir diversifikatsiya maqsadi - riskni minimallashtirish (u emitentning o'z majburiyatlarini bajara olmay qolishlik ehtimoli bilan belgilanadi). Shu munosabat bilan aktsiya sifatining ta'minlanganlik darajasi bo'yicha diversifikatsiya usuli ham mavjud bo'lib, nazariyotchilar fikricha, u bir qator omillarni o'rganib chiqishni talab qiladi: Bular emitent qanday faoliyat bilan shug'ullanishini, aktsiya daromadi, dividend miqdori, kompaniya aktsiyasining joriy narxi, zaxirasi, kompaniyani kim boshqarayotganligi va boshqalar bo'lib, ko'rsatilgan savollarga javobni emissiya prospekti va birja axborotnomalaridan olish mumkin.

Qimmatli qog'ozlarning geografik tarqalishiga nisbatan diversifikatsiya maqsadi - tegishli rayonlardagi iqtisodiy kiyinchiliklar ruy berganda yuzaga keladigan risklarni kamaytirishdan iborat hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarning to'lash muddati bo'yicha diversifikatsiya maqsadi - foiz stavkalarining tebranishi bilan bog'liq risklarning oldini olishdan iboratdir. Bu investitsiya siyosatini amalga oshirishda tijorat banklari odatda qimmatli qog'ozlarning tugatilish muddati bo'yicha pog'onali strukturadan foydalanishadi. Bundan pog'onali struktura natijasida muddati tugagan qimmatbaho qog'ozlar bo'lmaydi va ularni uzoq muddatli yuqori daromadli qimmatli qog'ozlarga reinvestitsiya qilish imkoni tugiladi.

Qimmatli qog'ozlarning foiz darajalari prognozi amaliyotda nazariyadan farq qiladi. Shuning uchun tijorat banklari prognoz natijalarining ishonchlilik darajasini oshirish maqsadida foiz stavkalarini tarkibini tahlil qiladilar.

Odatda jahon amaliyotida tijorat banklari o'z investitsiya siyosatini ishlab chiqarish va amalga oshirish uchun boshqarish strukturasi maxsus investitsiya bo'limlarini tashkil qilishadi. Bulimdagi xodimlar soni bir qator omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Bular: qimmatli qog'ozlar portfeli kattaligi, bo'lim tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish bo'yicha bajariladigan funktsiyalarga, bankning mijozlariga ko'rsatadigan xizmatlarga, qimmatli qog'ozlar turi va sifatiga va boshqalarga bog'liq bo'ladi. Bo'lim ishchilarining malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular bajarayotgan vazifa, ishning sifati ham shunchalik yuqori bo'ladi. Mutaxassislar investitsiya dasturida kuzlangan maqsad va vazifalarni yaxshi tushunishlari, investitsiya xizmatlari bo'yicha ma'lumotlarga ega bo'lishlari, moliya-iqtisodiy ma'lumotlardan xabardor bo'lishlari, qimmatli qog'ozlar bozorini mustaqil tahlil kila olishlari, qaysi qimmatli qog'oz turlari bankka to'g'ri kelishi yoki kelmasligini aniqlashlari, daromadlik egri chiziqlarini ko'ra olishlari, bu bilan investitsiya faoliyatini boshqarishni ta'minlashlari lozim.

2-§. Qimmatli qog'ozlar va ularning tasnifi

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbai bo'lib xizmat qiladi, bozorda muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin. Jahon amaliyotida qimmatli qog'ozlarning har xil turlari ishlatilmoqda.

Qimmatli qog'ozlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, o'z qiymatiga ega bo'lgan, sotish, sotib olish va to'lovini amalga oshirish mumkin bo'lgan maxsus hujjatlar (qimmatli qog'ozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog'liq. qimmatli qog'ozlar o'zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish-sotish va boshqa bitimlarning ob'ekti bo'ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbai bo'lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko'rinishidagi hujjatdir. qimmatli qog'ozlar turli sub'ektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 3 guruhga bo'linadi:

- 1) davlat;
- 2) xususiy sektor;
- 3) chet el sub'ektlari.

Yoamma qimmatli qog'ozlarni davlat, xususiy yoki xalqaro qimmatli qog'ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog'ozlar tarkibiga turli ishlab chiqarish korxonalari, tijorat banklari, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qog'ozlari alohida o'rin tutadi. Xalqaro qimmatli qog'ozlar ularning hisoblanadigan valyuta va emitentlari bo'yicha bo'linadi. Qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lish xududiga ko'ra regional (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qog'ozlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng 1993 yil 2 sentyabrida Oliy Kengash tomonidan «Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil qilish bo'yicha birinchi va asosiy hujjat bo'ldi. Keyinchalik bu qonunga 5 marotaba qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi (1994 yil 23 sentyabrida, 1995 yil 22 dekabrda, 1999 yil 26 aprelida, 30 avgustida, 27 dekabrda).

Bu qonunga asosan, O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi turdagi qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va muomalada bo'lishi mumkin:

1. Aktsiyalar;
2. Obligatsiyalar;
3. Xazina majburiyatlari;
4. Depozit sertifikatlari;
5. Veksellar;
6. qimmatli qog'ozlar hosilalari, ya'ni opsiyon va fyucherslar kiradi.

Qimmatli qog'ozlarning bu turlariga qisqacha ta'rif beramiz:

AKTsIYa – bu qimmatli qog'oz bo'lib:

- harakat muddati cheklanmagan;
- huquqiy yoki jismoniy shaxs tomonidan Aktsionerlik jamiyatiga muayyan hissa qo'shgan ulushini va mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini guvohlovchi;
- aktsiya bo'yicha dividend ko'rinishida foyda olish huquqini beruvchi aktsiyadorning shu jamiyat boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

OBLIGATsIYa. «Obligato» – lotin tilida «qarz olish» mazmunini bildiradi. Emitentga obligatsiya egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini kiritganligi va unda ko'rsatilgan muddatda nominal qiymatini hamda qo'shimcha foiz to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir. Obligatsiya uning egasiga emitentning ishini boshqarishda qatnashish huquqini bermaydi.

XAZINA MAJBURIYATLARI – uning egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini byudjetga kiritganligi va uning butun aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to'lab berish majburitini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir.

DEPOZIT SERTIFIKATLARI jamg'armachining bankka qo'ygan pul mablag'ini ifodalovchi va muomala muddati to'gaganidan keyin qo'ygan pul mablag'ini hamda foyda sifatida ustama foizini huquq va imkoniyatini beruvchi qimmatli qog'ozdir. Depozit sertifikati bank tomonidan beriladi.

VEKSEL - qarz majburiyati bo'lib, veksel beruvchining ushbu vekselni ko'rsatilgan muddatda taqdim etganda, veksel ushlovchiga uning nominal qiymatini to'lab berish guvohini beruvchi qimmatli qog'oz va to'lov vositasidir.

QIMMATLI QOG'OZLAR YO'SILALARI – bular shunday qimmatli qog'ozlarki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko'rsatkichlari bilan, ya'ni bozor indekslari bilan bog'liqdir. qimmatli qog'ozlar hosilalari – «options» yoki «fuycherslar» ko'rinishida bo'ladi.

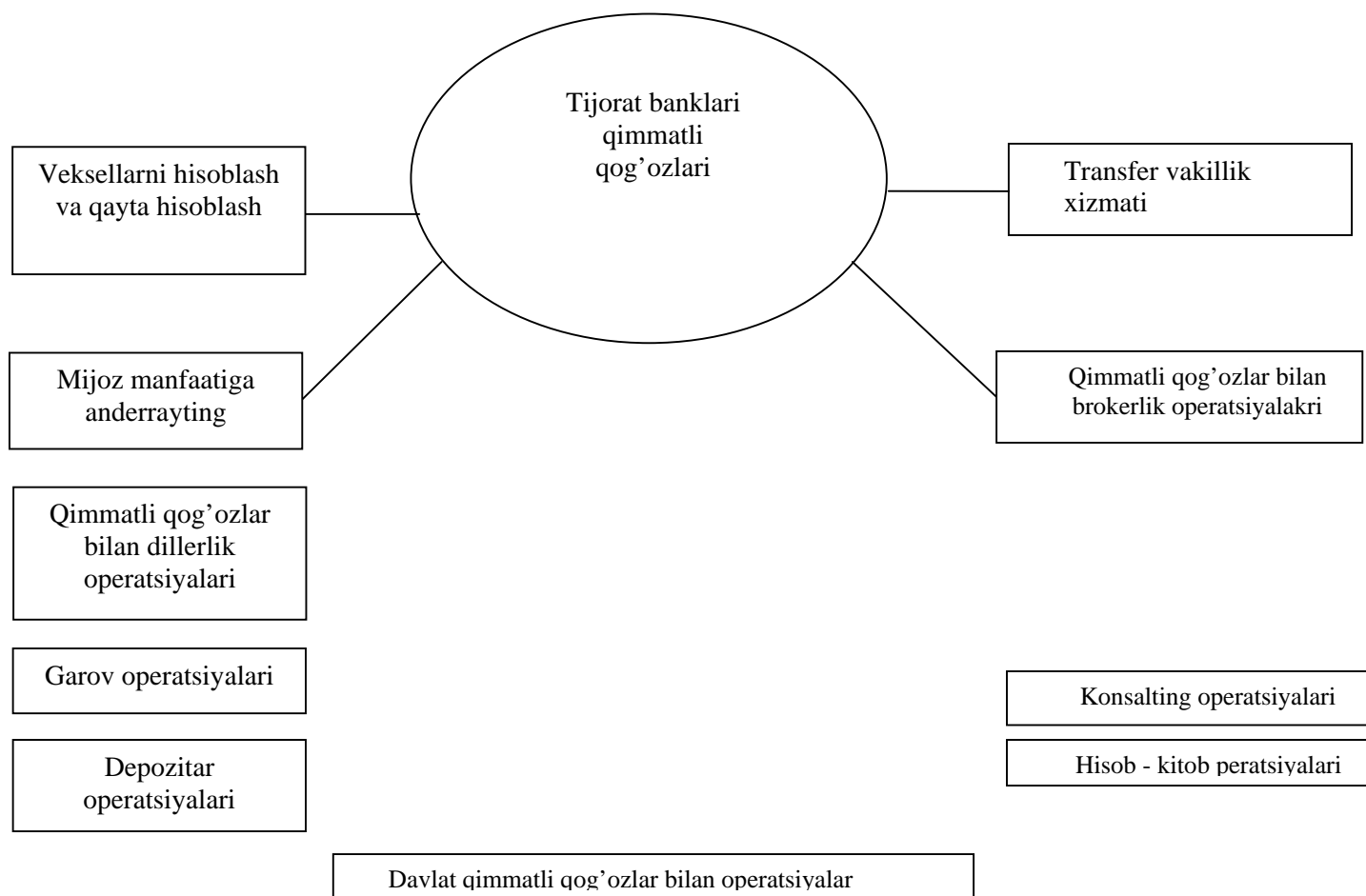
3-§. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari va ularning ohiyati

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga asosan tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida turli hil faoliyat olib borishlari mumkin. Shu bilan bir qatorda, «qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi qonuning 17-moddasiga muvofiq, banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyati mazkur qonun shuningdek, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlar bilan tartibga solinishi belgilangan.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga binoan tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida quyidagi:

- qimmatli qog'ozlar (veksel, aktsiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar va boshqalar)ni chiqarish;
- qimmatli qog'ozlarni sotib olish, sotish, saqlash, ular bilan boshqa operatsiyalarni amalga oshirish;
- tovar etkazib berish va xizmat ko'rsatishdan kelib chiqadigan talab huquqini olish, bunday talablarni inkassatsiya qilish;
- mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarni: mablag'larni jalb etish va joylashtirish va qimmatli qog'ozlarni boshqarish va hokazo ishlarni bajarish;
- fond bozori ishtirokchilariga bu borada bank faoliyati yuzasidan maslahatlar berish kabi operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bilan bank operatsiyalari

Bu faoliyat turlarini amalga oshirish borasida tijorat banklari uchun cheklashlar yo'qligi sababli ular fond bozorida haqiqiy qantashchi-investitsion institut sifatida ish yuritadi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari ko'p maqsadlarni ko'zlagan holda yuritiladi. Shu bois banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyatdan asosiy maqsadlari sifatida:

- qimmatli qog'ozlar chiqarish asosida kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo'shimcha pul resurslarini jalb qilish;
- qimmatli qog'ozlarga sarflangan va o'z investitsiyalaridan bankka to'lanadigan foiz va dividendlar evaziga va qimmatli qog'ozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;
- mijozlarga qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga doir xizmatlar ko'rsatishdan foyda olish;

- erkin raqobat asosida bankning xizmat sohasini kengaytirig hamda korxonalar va tashkilotlarning kapitalida qatnashish evaziga yangi mijozlarni jalb qilish;
- bankning qimmatli qog'ozlari orqali resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish;
- bankning likvidli mablag'lariga quyilmalarning daromadlilikini ta'minlagan holda likvidlik zaruriy zahirasi saqlab borish;
- mijozlarning qimmatli qog'ozlarni me'yorida olib-sotishdan hamda moliyaviy risklarni qimmatli qog'ozlar hosilalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug'urta qilish kabilarni keltirish mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar, masalan, AQSh tajribasidan ma'lumki, yaqin vaqtlargacha tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi bevosita faoliyat ko'rsatishi cheklangan yoki ta'qiqlab qo'yilgan edi. Biroq hozirgi paytda bunday cheklanishlarga barham berilgan va natijada, jahon moliya bozorida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi salmog'i, ahamiyati va roli oshib bormoqda.

Ta'kidlash joizki, Respublikamizda banklar faoliyati bankning nazorati ostida Xalqaro Bazil qo'mitasi qoidalariga asoslangan jahon bank qonunchiligi va iqtisodiy me'yorga muvofiq amalga oshirilmoqda. Xususan, banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarga ma'lum cheklanishlar, masalan, bankning moliyaviy institutlardan tashqari korxonalar ustav kapitalining 20 foizidan ortig'iga ega bo'lmaslik; bankning oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatli qog'ozlarga quyilmasi hajmi birinchi darajali bank regulativ kapitalining 25 foizidan oshmaslik shartlari ko'yilgan. Ushbu cheklanishlar banklar faoliyatida riskni kamaytirishga, bank aktivlarini diversifikatsiyalashga, moliyaviy va likvidlik holati belgilangan me'yorlar doirasidan chiqib ketmasligiga, pirovard natijada esa bank omonatchilari va kreditorlarining mol-mulkini himoya qilishga qaratilgan.

Mamlakatimizda bank tizimini isloh qilish amalga oshirilayotgan joriy davrda aksiyadorlar huquqi himoyasini ta'minlashga qaratilgan – aksiyadorlik banklari, ularni boshqaruvchi organlar faoliyatini belgilash, shuningdek, kichik va o'rta biznes sub'ektlari faoliyatini rivojlantirish yuzasidan qabul qilingan «Aksiyadorlik tijorat

banklari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi (1998 yil 2 oktyabr), «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi (2000 yil 21 mart) Prezident farmoni va boshqa me'yoriy hujjatlarda ta'kidlab o'tilgan.

Banklar qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiradigan operatsiyalari uchun qonun bo'yicha qimmatli qog'ozlar bozorini nazorat etuvchi organning maxsus ruxsati talab qilinmaydi, shu sababli, banklar bu operatsiyalarni banklar faoliyatini amalga oshirish uchun Markaziy bank tomonidan berilgan umumiy litsenziya asosida bajaradi. qonunlarda tijorat banklariga aktsiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari va jamg'arma sertifikatlari, veksellari kabi qimmatli qog'oz turlarini chiqarishga ruxsat beriladi. Banklar ustav fondlarini shakllantirish maqsadida aktsiyalar chiqaradi.

Banklar qarz mablag'lari jalb etish uchun o'zining qarz majburiyatlari – obligatsiyalar, depozit va depozit sertifikatlari, veksellar chiqaradilar. Bundan tashqari, ular qimmatbaho qog'ozlar hosilalari chiqarishi mumkin. Faqat yirik sanoat korxonalarining aktsiyalarigina bank qimmatli qog'ozlari bilan raqobatlasha oladi.

Bank qimmatli qog'ozlari uzoq muddatli manfaatlarni ko'zlaydigan investorlar uchun ham, vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini jamlovchilar uchun ham ancha manfaatli quyilma ob'ektidir. Uzoq muddatga mo'ljallangan maqsadlarni amalga oshirish ko'zlanganda yirik va o'rtacha tijorat banklarining aktsiyalariga mablag' investitsiyalash eng yuqori samara berishi mumkin.

Yoozirgi vaqtda mavjud qoidalarga binoan, banklarning depozit sertifikatlari va veksellari – Markaziy bank tomondan aktsiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlar hosilalari – Davlat mulki ko'mitasi tomonidan muvofiqlashtiriladi. Undan tashqari Respublikada qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi, Korporativ qimmatli qog'ozlar markazi tashkil qilingan.

Qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy broker sifatida banklar komission shartnoma yoki topshiriq shartnomasi asosida mijozning hisobidan amalga oshiriladigan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisida vositachilik vazifasini bajaradi.

BROKERLIK OPERATSIYALARI – o'z mijozlarining topshiriqlariga binoan banklar komissioner sifatida harakat qilib, komission operatsiyalarni amalga oshirishi, ya'ni o'z nomidan mijozning hisobidan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisiga oid bitimlarni tuzishi mumkin. Bunda, bank mijozning hamma ko'rsatmalarini bajarishi lozim hamda komission haq olishga, mijozning topshirig'ini bajarishda qilingan qo'shimcha sarf-xarajatlar kompensatsiyasini olishga haqlidir. Komission bitim quyidagi 2 shartnomaga asoslanadi:

- bank (komission) bilan mijoz (komitent) o'rtasidagi shartnoma;
- komissioner bilan bitimning uchinchi shaxs o'rtasidagi shartnoma.

Odatda, qimmatli qog'ozlar sotib olishga doir komission shartnoma tuzishdan oldin xaridor-komitentlar vositachi bankning tasarrufiga berish uchun o'z hisob-kitob varag'iga zaruriy qimmatli qog'ozlar sotib olishga etarli pul summasini o'tkazadi. qimmatli qog'ozlar sotishga oid komission shartnoma tuzishda sotuvchi-komitent o'zi sotmoqchi bo'lgan qimmatli qog'ozni vositachi bankka oldindan deponentlab qo'yadi.

Bank kreditidan foydalanib qimmatli qog'ozlar sotib olingan taqdirda (agar kredit boshqa bankdan olingan bo'lsa), mijoz uning uchun qimmatli qog'ozlar sotib olish operatsiyasini bajaradigan vositachi bankni bundan xabardor qilishi lozim.

Bank ishtirokidagi qimmatli qog'ozlar komissiyasi deganda - qimmatli qog'ozlarni mijozdan o'z mablag'lari hisobiga sotib olish yoki o'z portfelidan qimmatli qog'ozlarni sotish nazarda tutiladi. Bu bitimlarni amalga oshirishda bank o'z nomidan va o'z hisobidan harakat qiladi. Bank tartibga solinadigan fond bozorida rasmiy savdoga yoki fond birjalarining tartibga solinadigan bozorida ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar bilangina o'zining ishtirokidagi komission operatsiyalarni amalga oshiradi. Bunday operatsiya bajarilganda bank operatsiyasi to'g'risida mijozga taqdim etadigan hisobotida bank yoki olgan narx rasmiy birja kursiga to'g'ri kelishini tasdiqlaydigan ma'lumotlarni keltirish lozim.

Tranzit komission bitimlar deganda birjada qatnashishi huquqiga ega bo'lgan boshqa, ya'ni bunday operatsiyalarda qatnashishiga ruxsat berilmagan banklar va boshqa kredit institutlarining topshirig'iga binoan amalga oshiradigan operatsiyalar

tushuniladi. Bunda, bank boshqa komissionerlarning buyrug'iga binoan komissioner rolini bajaradi. Dastlabki komissioner tranzit komissionerning to'g'ri tanloviga javobgar bo'ladi.

Banklarning topshiriq shartnomasi asosida brokerlik operatsiyalarida mijoz bankka uning nomidan qimmatli qog'ozlar sotib olish yoki sotish topshirig'ini beradi. Bu faoliyat topshiriq shartnomasi bo'yicha bir tomon bank nomidan va hisobidan muayyan yuridik harakatlarni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mijoz bankka haq to'lashi bilan bank tuzilgan shartnomaga binoan o'ziga berilgan topshiriqni bajarishi lozim. Bunda, bank berilgan topshiriqni faqat mijozning ko'rsatmalariga binoan bajarishi kerak.

Mijozdan olingan topshiriqnomada qimmatli qog'ozlarning birjada qabul qilingan nomi (qat'iy, foizli qimmatli qog'ozlarning chiqarilgan yili, seriyasi va foiz stavkasi), miqdori (aktsiyalar yuzasidan – donalarda, qat'iy foizli qimmatli qog'ozlar yuzasidan – nominal qiymati bo'yicha so'mda), kurs cheklashlari (limit), topshiriqnomaning amal qilish muddati, topshiriq beruvchi mijozning nomi va to'liq manzili, mijoz hisob-kitob varag'i va depozit varag'ining raqami, qimmatli qog'ozlarni etkazib berish va saqlash tartibi, topshiriqnomada tuzilgan sana, korxon va tashkilot mas'ul shaxsining imzosi bo'lishi shart.

Mijozlardan og'zaki ravishda yoki telefon orqali olingan topshiriqlar yozma ravishda rasmiylashtiriladi va mas'ul shaxsning imzosi bilan tasdiqlanadi. qanday operatsiya to'g'risida gap borayotgani talabnomaning matnida aniq ko'rsatilishi kerak.

Tijorat banklari investitsiya kompaniyalari sifatida faoliyat yuritganida emitent bilan kelishuv asosida qimmatli qog'ozlar chiqarishning tashkilotchisi sifatida harakat qilishi mumkin. Bank emitentning qimmatli qog'ozlarini chiqarishni tashkil etib, aslida qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshiradi, ya'ni vositachi sifatida harakat qiladi. Emitentlar va investorlar o'rtasida harakat qilganda bank imkon qadar foyda olishni ko'zlab harakat qiladi. Emissiyani tayyorlash jarayonida tijorat banklari emissiyasining turi, hajmi va shart-sharoitlari to'g'risida emitent bilan muzoqaralar yuritib, bitim tuzadi.

Tayanch so'zlar

investitsiya;	bank sertifikati;
investitsiya siyosati;	broker;
investitsiya portfeli;	diller;
diversifikatsiya;	makler;
qimmatli qog'oz;	REPO;
aktsiya;	qimmatli qog'ozlar klassifikatsiyasi;
obligatsiya;	emitent;
chek;	reinvestitsiya.
xazina majburiyatlari;	

O'z bilimni tekshirish bo'yicha savollar

1. Investitsiya deganda nimani tushunasiz?
2. Bank kreditining investitsiyadan farqlarini qanday isbotlash mumkin?
3. Tijorat banklarining investitsion faoliyati deganda nimani tushunasiz va u qanday omillar asosida olib boriladi?
4. Qimmatli qog'ozlarni qanday turlarini bilasiz?
5. Aktsiyani qanday turlari mavjud?
6. O'immatli qog'ozlar portfelini diversifikatsiyalashning bank faoliyatiga ta'siri?
7. Investitsiya riski nima?
8. O'immatli qog'ozlar foiz darajasi qanday belgilanadi?
9. O'immatli qog'ozlar qanday klassifikatsiya qilinadi?
10. REPO operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
11. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarini misollar asosida tasniflang?

XVII BOB. BANKLAR FAOLIYATINING BARQARORLIGINI TA'MINLASH

1-§. Banklarning to'lovga qobiliyati to'g'risida tushuncha va uni ta'minlash yo'llari

Tijorat bankining faoliyatini olib borish asosida eng avvalo, uning likvidligi yotadi. Likvidligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi. Amalda aynan nolikvidlik banklarning to'lovga layoqatsizligining asosiy sababi bo'lib, ularni bankrotlikka va bank tizimining beqarorligiga olib keladi.

“Likvidlik” atamasi (lotincha liquidus - oquvchan, suyuqlik) sotish, aktivlarni pul mablag'lariga aylantirishning asosan amalga oshirilishini, ya'ni bankning Markaziy bank yoki vakil banklardagi naqd pul mablag'laridan oqilona foydalanish likvid aktivlarni sotish imkoniyati va h.k.larni anglatadi.

Tijorat bankining likvidligi uning balans tuzilmasi bo'yicha belgilanib, unda aktivlar passivga doir muddatli majburiyatlarni qoplash uchun o'z qiymatini tushirmagan holda yo'qotishlarsiz pul mablag'lariga aylantirilishi lozim

Bank o'z likvidligini tahlil qilish masalasi bank nazorati bo'yicha Bazel bitimida, ayniqsa, chuqur ko'rib chiqilgan. Ushbu bitimga muvofiq “likvidlikni tahlil qilish bankning o'z majburiyatlarini muddatida va zarar ko'rmagan holda bajarish layoqatini aniqlash zaruratini ko'zda tutadi. Aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchi banklarning o'z majburiyatlarini benuqson bajarishiga bog'liq. Demak banklarning likvidligi hamda to'lovga layoqatliligi banklarning umumiy moliyaviy barqarorligini ta'minlash lozim bo'lgan bank nazorati organlarini ko'proq o'ylantiradigan soha hisoblanadi”. Mijoz har safar o'z hisob varag'idan pul olmoqchi bo'lganda bankning o'z majburiyatini bajarish zarurati yuzaga keladi. Majburiyat bajarilmagan taqdirda bank o'z obro'sini yo'qotadi va bu ham bankni bankrotlikka olib kelish mumkin. Likvidlikni ta'minlashning eng oddiy usuli bankning bir qism aktivlarini likvid shaklida, masalan naqd pul, Markaziy bank va boshqa banklardagi vakillik hisob

varag'idagi qoldiqlar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DO'MO) shaklida saqlash hisoblanadi.

Banklar likviligining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda likvid aktivlarining zarur miqdorini belgilab olishlari lozim. Mazkur omillarga quyidagilar kiradi:

- omonatlarning ko'payishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'larga ega bo'lish yoki ularni yo'qotish; bank jalb qilingan mablag'lar bo'yicha majburiyatlarni yaqin muddatlarda bajarishi lozim, bu omonatlar va boshqa passivlarning muddatlari bilan bog'liq hamda bankda qoladigan depozitlar miqdorini (asosiy depozitlar) hisobvaraqdan olinadigan yoki darhol to'lanadigan depozitlar va boshqa passivlar ("Uchuvchan mablag'lar") bilan qiyoslagan holda tahlil qilishni ko'zda tutadi;

- omonatlar summasining o'sishi yoki qisqarishiga muvofiq majburiy zaxiralar me'yoriy miqdorining ko'payishi yoki kamayishi ham likvidlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki majburiy zaxiralar me'yorini bajarishga yo'naltirilgan mablag'lar likvid aktivlarning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi;

- ssudalar va investitsiyalar summasining oshishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'lar oqib kelishining ko'payishi yoki kamayishi; ushbu omilning ta'siri shundan iboratki, ssudalar va investitsiyalar miqdorining oshishi likvid aktivlar ulushini kamaytiradi, chunki investitsiyalar aksariyat hollarda uzoq muddatga jalb qilinadi.

Daromadlilik oshayotgan bir paytda likvidlikning maqbul darajasini ta'minlash uchun bank jalb etilgan omonatlar muddatlari va ularga doir xarajatlarni tahlil qilib chiqib, kredit qo'yilmalari va investitsiyalar muddatlari hamda rejalashtiriladigan daromadlar bilan taqqoslash lozim. Bunday taqqoslash joylashtirilgan va jalb etilgan mablag'larni muddatlari bo'yicha solishtirish asosida bank likvidligi holatini aniqlash, shuningdek, likvidlikning zarur darajada eng ko'p foydaga erishish uchun qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlarning optimal nisbati bilan kredit siyosatini olib borish imkoniyatini beradi.

"To'lovga layoqatlik" "likvidlik"ka nisbatan kengroq tushuncha bo'lib, bank zarur muddatlarda kreditlar-omonatchilar, banklar davlat oldidagi majburiyatlarini

to'la summada bajara olish layoqatini bildiradi. Lekin u faqat balans likvidligiga bog'liq bo'lib qolmasdan, balki boshqa bir qator faktorlarga ham bog'liqdir. Ular qatoriga quyidagilar kiradi: regiondagi yoki respublikadagi siyosiy va iqtisodiy holat, pul bozorining holati, Markaziy bankning remoliyalashtirish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanganligi, bank qonunchiligining mavjudligi va zamonaviyligi, bankning o'z kapitali bilan ta'minlanganligi, mijozlar va partner-banklarning ishonchliligi, bankdagi menejment darajasi, mazkur kredit muassasasi bank xizmatlarining maxsuslashtirilganligi va xilma-xilligi va boshqa omillar kiradi. Shu bilan bir vaqtda, ko'rsatilgan faktorlar to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita bank balansi likvidligiga ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, bir biri bilan ma'lum darajada aloqada bo'ladi. (Aytilganlarni sxema tarzida ko'rsatish mumkin. 1-sxema)

Tijorat banklarining balansi ikki qismdan iborat bo'ladi: Aktiv va Passiv Bank passivlari tarkibiy jihatdan va iqtisodiy mazmuniga ko'ra bankning o'z mablag'lari va uning majburiyatlaridan tashkil topadi. O'z navbatida bank majburiyatlari iqtisodi mazmuniga ko'ra ikkiga bo'linadi: jalb qilingan va qarz mablag'larga, demak bank passivlari:

1. Bank kapitali; bankning o'z mablag'lari
2. Jalb qilingan mablag'lar; qarz mablag'laridan iborat

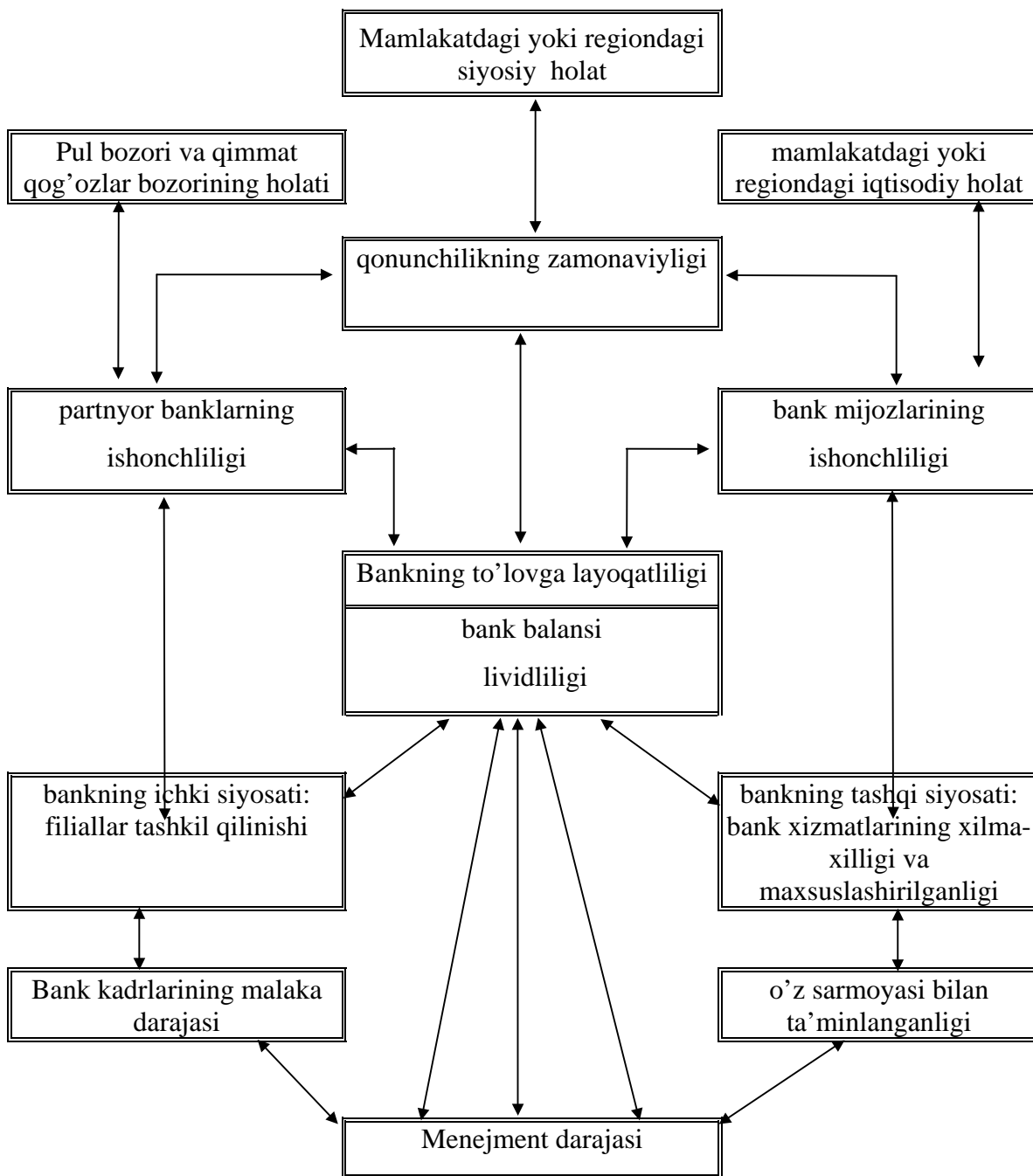
Bank aktivlarini iqtisodiy mazmuni tarkibiga ko'ra bir necha qismlarga ajratish mumkin. Bunda aktivlarning muddatiga ko'ra yoki likvidliligiga ko'ra ma'lum tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Aktivlarni likvidliligiga ko'ra quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. Yuqori likvidlikka ega bo'lgan aktivlar;
2. O'rtacha likvidlikka ega bo'lgan aktivlar;
3. Likvidligi past bo'lgan aktivlar.

Tijorat bankining balansi shu bank resurslarining ahvolini, bularni shakllantirish manbalarini, shuningdek hisobot davrining boshidan ohirigacha bo'lgan bank faoliyatining moliyaviy natijalarini pul bilan ifodalab ta'riflab beradi. Balansdagi ma'lumotlarni tahlil qilib chiqish yo'li bilan banklarning ma'lum davr ichidagi faoliyatini har tomonlama bilib olsa bo'ladi. Balansning tahlili bankning

o'ziga tegishli mablag'lari qay tariqa o'zgarib borayotganligini, bank aktivlarining tarkibi va ularning qaysi tomonga qarab o'zgarayotganini, bankning likvidlilik va to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichlari darajalarini bilish imkonini beradi.

Sxema 1. Bankni to'lovga layoqatliligi va likvidiligiga ta'sir qiluvchi omillar.

2-§. Bank likvidiligi va uni ta'minlash yo'llari

Tijorat banklari likvidiligini tahlili jarayonida ularning likvidlilik ko'rsatkichlari bo'yicha belgilangan me'yorlarga amal qilayotganligini tekshiramiz.

Sarmoya etarliligi koeffitsenti bank sarmoyasi bilan riskni hisobga olib chamalangan aktivlar umumiy hajmi nisbati sifatida belgilanadi.

$$\frac{K}{A_r}$$

Bunda:

K - bank sarmoyasi, kapitali

A_r - riskni hisobga olib chamalangan bank aktivlari. Bu koeffitsientning minimal miqdori 0,1 (10%) ga teng.

Bank sarmoyasi ikki qismga bo'linadi: "asosiy" va "qo'shimcha". Bunda asosiy sarmoya jami sarmoyaning kamida 50% ini tashkil etishi kerak.

Faqat tijorat banki ta'sis hujjatlariga kiritilgan o'zgarishlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun o'z vaqtida taqdim etgan hollarda ustav sarmoyasining Markaziy bankda ro'yxatga olinganidan ortiq to'langan qismini sarmoya hisob-kitobiga qo'shishga ruxsat etiladi.

Tijorat banki aktivlari risk darajalariga qarab besh guruhga bo'linadi. Risk darajasi bo'yicha birinchi guruhga minimal riskli aktivlar, uchinchi va to'rtinchi guruhga katta riskli aktivlar, beshinchi guruhga maksimal darajada riskli aktivlar kiradi.

Ushbu ko'rsatkichning minimal darajasi 0,08 hajmida belgilanadi.

Bank sarmoyasi bilan uning majburiyatlari o'rtasidagi nisbat ko'rsatkichi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli risklardan qat'i nazar, faoliyat umumiy hajmi funktsiyasi sifatida sarmoya etarliligini belgilab beradi va u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\frac{K}{O}$$

Bunda: K - bankning o'z sarmoyasi (kapitali);

O - bank majburiyatlari

Bu ko'rsatkichning eng yuqori nisbati 0,05 hajmida belgilanadi. Ya'ni jalb qilingan va qarz mablag'lar bank kapitalining 20 baravaridan oshib ketmasligi kerak.

Bir qarz oluvchiga katta hajmda kreditlar berilishi tijorat banki uchun juda riskli ekanligi munosabati bilan «bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan riskning maksimal hajmi» normasiga rioya etilishi, ayniqsa, qattiq nazorat qilinmog'i kerak:

$$\frac{K_p}{K}$$

Bunda: Kr - bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan bank riskining umumiy summasi qo'shuv bank mazkur qarz oluvchiga nisbatan bergan balansdan tashqari majburiyatlarning 75%i ayiruv depozitlar bilan ta'minlangan majburiyatlar.

K - bank sarmoyasi (o'z mablag'lari)

Ushbu me'yor kreditlarning hukumat kafolati bilan ta'minlangan qismiga, jumladan xalqaro qarzlilar bo'yicha takror moliyalanadigan kreditlarga taalluqli emas. Boshqa kreditlar uchun qarz oluvchi majburiyatlarining umumiy summasidan O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog'ozlarini garovga qo'yib olingan qarzlilar garov summasining 90% hajmida chegirib tashlanadi.

Bu ko'rsatkichi 0,25 dan oshmasligi kerak.

Bir qarz oluvchiga berilgan qarzlilar bo'yicha jami qarzdorlik hamda balansdan tashqari majburiyatlarning 75%i birgalikda bank kapitalining 15% idan ortiq bo'lsa, bunday kreditlar yirik kreditlar deb ataladi. "Yirik" kreditlarni bank boshqaruvi alohida nazorat qilishi kerak va ular tijorat banki kengashi yangi qaror qabul qilgandagina berilishi mumkin. Bank kengashining shunday kreditlar berish to'g'risida qarorlar qabul qilish vakolati Boshqaruvga topshirilishi mumkin emas.

Yirik kreditlar berilishi va ular qaytarilishi bilan bog'liq barcha hollar to'g'risida tijorat banklari sira kechiktirmay Markaziy bankning tijorat bankini nazorat qiluvchi boshqarmalariga ma'lumot taqdim etishlari lozim.

Barcha yirik kreditlar uchun maksimal risk hajmi “Yirik kreditlar risklari maksimal hajmi yirik kreditlar umumiy hajmi bilan bankning o’z mablag’lari (sarmoyasi) o’rtasidagi nisbat sifatida belgilanadi:

$$\frac{CCK}{K}$$

Bunda: SSK - yirik kreditlar umumiy summasi qo’shuv bank mazkur qarz oluvchilarga bergan balansdan tashqari majburiyatlarning 75%i (depozitlar bilan ta’minlanganlari bundan mustasno),

K - bank sarmoyasi.

Shu holat belgilab qo’yiladiki, bank balansdan tashqari majburiyatlarning 75%ni hisobga olib bergan yirik kreditlar umumiy hajmi (depozitlar bilan ta’minlanganlaridan tashqari) bank sarmoyasining 3 baravaridan oshib ketmasligi kerak.

Bir omonatchi (kreditor) ga to’g’ri keladigan maksimal risk hajmi maksimal omonat yoki olingan kredit, bir depozitarning depozit hisobvaraqlaridagi qoldiqlar hajmi (O’zmarkazbankdan, O’zR Moliya vazirligi kredit liniyasi bo’yicha olingan mablag’lar, Pensiya fondi va respublika byudjeti mablag’lari bundan mustasno) bilan bankning o’z mablag’lari o’rtasidagi nisbat sifatida belgilanadi:

$$\frac{Ovkl}{K}$$

Bunda: Ovkl - omonatlar, olingan kreditlar, kafolatlar va kafilliklar (75%) bo’yicha, bir omonatchiga (kreditorga) to’g’ri keladigan hisob-kitob, joriy hisob varaqlaridagi hamda qimmatli qog’ozlar bilan operatsiyalar hisobvaraqlaridagi qoldiqlar bo’yicha bank majburiyatlarining so’m va xorijiy valyutadagi maksimal umumiy summasi.

K - bank sarmoyasi

Tijorat qimmatli qog’ozlariga qo’yilmalar me’yori:

$$\frac{TS}{AK}$$

Bunda: Ts - nodavlat qimmatli qog'ozlarini sotib olishga yo'naltirilgan bank kapitali

AK - aktsioner kapitali (Ustav kapitali)

Bu ko'rsatkichning haqiqiy ahamiyati 0,25 dan oshmasligi lozim.

Bankning o'z mablag'laridan investitsiyalarda foydalanish me'yori.

Bank boshqa banklar, moliya muassasalari, davlatga qarashli va hususiy korxonalar ustav fondlariga yo'naltiradigan investitsiyalar umumiy hajmi bankning o'z sarmoyasi 20% idan oshmasligi kerak. Bunda har qanday bir korxonalar, tashkilot ustav sarmoyasida ishtirok ulushi bank ustav sarmoyasining 15%idan oshmasligi darkor.

Ushbu ko'rsatkich quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$\frac{SIN}{K}$$

Bunda: Sin - bank investitsiyalari umumiy summasi,

K - bankning o'z mablag'lari (sarmoyasi)

Bu ko'rsatkichning maksimal darajasi 0,2 hajmida belgilanadi.

Bank har qanday bir korxonalar yoki tashkilot ustav sarmoyasida ulushbay asosida ishtirok etishi (investitsiyalashi) ushbu yuridik shaxs ustav sarmoyasining 30 foizidan oshmasligi lozim. Faqat bank va moliya faoliyati bilan shug'ullanuvchi birlashmagan filiallar bundan mustasno.

To'lovga layoqatsizlikning asosiy sababi nolikvidlik hisoblanganligi uchun Tijorat banklari likvidlik ko'rsatkichlari tahlili muhim ahamiyatga ega.

Joriy likvidlik koeffitsenti likvid shakldagi balans aktivlari bankning talab qilib olinguncha saqlanadigan va muddati 30 kungacha bo'lgan hisobvaraqlar bo'yicha majburiyatlari summasi o'rtasidagi nisbatni tavsiflaydi:

$$\frac{LAK}{OBO}$$

Bunda: Lak - bank yaqin 30 kun ichida qaytarish sharti bilan bergan likvid aktivlar va kreditlar (aqalli bir marta muddati uzaytirilgan hamda ilgari berilgan qarzlarni qaytarish uchun taqdim etilgan kreditlar bandan mustasno),

Obo - talab qilib olinguncha saqlanadigan va so'ndirish muddati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar.

Bu ko'rsatkichning yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan minimal darajasi 0,3 hajmida belgilanadi.

Lahzalik likvidlik ko'rsatkichi.

Bu ko'rsatkich balansning ekstremal vaziyatlarda tez sotilishi mumkin bo'lgan likvid shakldagi aktivlari bilan bankning talab qilib olinguncha saqlanadigan hisobvaraqlar bo'yicha majburiyatlari summasi o'rtasidagi nisbatni tavsiflaydi:

$$\frac{LA}{OB}$$

Bunda: LA - bankning pul shaklidagi aktivlari,

OV - bankning talab qilib olinguncha saqlanadigan hisobvaraqlar bo'yicha majburiyatlari.

Ushbu ko'rsatkichning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan minimal darajasi 0,25 hajmida belgilanadi.

O'isqa muddatli likvidlik ko'rsatkichi deganda bankning so'ndirish muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan aktivlari bilan 30 kundan 1 yilgacha qabul qilingan depozitlar va resurslarga nisbati tushuniladi.

$$\frac{A}{A+K}$$

Bunda: A- qaytarilish muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan aktivlar;

D - 30 kundan 1 yilgacha qabul qilingan depozitlar va resurslar;

K - bank kapitali.

Bu ko'rsatkich haqiqiy ahamiyati 1 dan oshmasligi kerak.

Yana quyidagi likvidlik koeffitsentlari mavjud:

Likvid aktivlar /jami aktivlar; Doimiy bo'lmagan majburiyatlar/

/jami aktivlar;

Likvid aktivlar /Doimiy bo'lmagan majburiyatlar;

Kreditlar/Depozitlar;

Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar/

/jami qimmatli qog'ozlar.

Bank rahbariyati likvidlik ko'rsatkichlarini mustaqil ishlab chiqishi va ulardan tanlab foydalanishi mumkin, faqat joriy likvidlik ko'rsatkichi bundan mustasno. Kapitalning etariligi koeffitsientlaridan tashqari tijorat banklari leveraj koeffitsientini aniqlashlari lozim. BU ko'rsatkich quyidagicha hisoblanadi.

$$Kl = \frac{\text{I darajali kapital}}{(\text{Umumiy aktivlar} - \text{nomoddiy aktivlar} - \text{gudvil})}$$

Leveraj koeffitsientining minimal miqdori 0,06 yoki 6% bo'lmog'i lozim.

Yuqoridagi koeffitsientlar asosida tipovoy banklarning moliyaviy ahvoriga to'liq baho berish mumkin.

Banklarda to'lovga layoqatlilik va likvidlik muammosini muvaffaqiyatli hal etilishi aktiv va passiv operatsiyalarning bir paytda samarali boshqarilishiga bog'liq. Banklar aktiv operatsiyalarni o'tkazish uchun pul resurslariga ehtiyoj sezadilar. Ularni passiv operatsiyalarni amalga oshirish orqali jalb etish mumkin va shundan so'ng bank belgilangan muddatlarda o'zining qarz majburiyatlarini qoplab borishi lozim. O'arz majburiyatlarini qoplash uchun banklar foyda olib faoliyat yuritishlari va bunda to'lovga layoqatlilikning maqbul darajasini saqlashlari hamda likvidlikni ta'minlashlari kerak.

Aktiv va passiv operatsiyalarni, shuningdek, likvidlikni kompleks va o'zaro bog'lab boshqarish zarurati shunday izohlanadi.

Yuqorida qayd etilganidek, banklar likvid mablag'larga bo'lgan zaruratni qondirish uchun kerakli miqdorda omonatlar va depozitlarni safarbar etadilar. Bunda banklar depozitlar miqdorining o'sishini kredit portfelini o'sishi bilan taqqoslaydilar

hamda depozit bazasining barqarorligini, avvalo, muddatli jamg'arma depozitlari va talab qilib olinuvchi depozitlar hisobidan ta'minlash lozim.

Tijorat banklari to'lovga layoqatliligini mustahkamlash, majburiyatlari bajarilishi uzluksizligini ta'minlash maqsadida boshqa kredit institutlaridan kredit olinadi.

Kredit berish to'g'risidagi qaror tijorat banki moliyaviy tahlili asosida chiqariladi. Bunda bankning o'z mablag'larining shakllanishi, bank tomonidan korxonalar va tashkilotlarning hisob-kitob, joriy, depozit va boshqa schetlarga jalb qilingan mablag'lari hisobga olinadi. Tijorat banklari boshqa kredit institutlaridan kreditni shartnoma asosida unda belgilangan muddat va shartlarda oladi.

Likvidlik muammosi yuzaga kelganda banklar tezkor choralar ko'rishadi. Buning uchun ular likvid mablag'larini ko'paytirish uchun kreditlar berishni vaqtincha to'xtatishi yoki berilgan kreditlarni qoplash muddatlarini qayta ko'rib chiqishi yoki ilgari berilgan kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzlarni qayta ishini yaxshilash va ularning qaytarilishini ta'minlash mumkin.

Aktivlarni konvertatsiyalash nolikvid aktivlarni qisqa va o'rta muddatli likvid aktivlarga aylanishni ta'minlaydi. Banklar asosiy vositalarining bir qismini sotib, ularning o'rniga yuqori likvid vositalar qatoriga kiradigan davlat qisqa muddatli majburiyatlarini sotib olish mumkin. Ko'pgina banklar asosiy e'tiborni aktiv operatsiyalarni boshqarishga qaratadilar, biroq banklarning to'lovga layoqatliligini va likvidligi yomonlashganda qarz mablag'larini tez topish imkoniyati bank faoliyati barqarorligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Bank likvidligini va to'lovga layoqatliligini mustahkamlashda tezkor choralarni qo'llash bank xarajatlarining oshishiga va foydaning kamayishiga olib keladi.

Banklar to'lovga layoqatliligining mustahkamligi ularning mijozlarining, qarz oluvchilarini moliyaviy holatiga ham bog'liq. Kredit berishda banklar mijozlarning kreditga layoqatliligini aniq va real hisoblab chiqishlari va ularning kreditga layoqatlilik darajasiga e'tibor berishlari lozim, lekin bunda bir yoki bir nechta olingan kreditni vaqtida qaytarmaslik hollari bo'lishi mumkinligini e'tiborga olish kerak. Olingan kredit o'z vaqtida qaytarilmasa, bu bankning o'z majburiyatlarini qoplashida

qiyinchiliklar keltirib chiqarmasligi kerak. Bank tajribasi ko'rsatishicha, bunday holatni oldini olish uchun bir qarz oluvchiga beriladigan kreditni chegaralash kerak. Aks holda bir mijozning katta hajmdagi kreditni vaqtida qaytarmasligi bankning nolikvidligi va to'lovga layoqatsiligini keltirib chiqaradi.

Tijorat banklari to'lovga layoqatliligini mustahkamlash maqsadida, bank jamg'armachilarining manfaatlarini himoyalash maqsadida Markaziy bank majburiy zaxiralar miqdorini belgilaydi. har bir tijorat banki o'zi tomonidan 3 yil muddatgacha qabul qilingan depozitlardan 20%, 3 yildan ortiq muddatga qabul qilingan depozitlardan 10% miqdorida Markaziy bankga zahiralar fondiga ajratilmalar har oyning 1-sanisigacha bank balansi asosida hisoblanib, 5-chisloga qadar Markaziy bankka o'tkazilishi lozim. Bu davrda depozit va jamg'armalarni o'zgarilishiga qarab zaxira fondi tartibga solib turiladi. Agarda ham Markaziy bank ham tijorat banki belgilangan muddatda ajratmalarni o'tkazmasa yoki qaytarmasa o'tkazilishi qaytarilishi lozim bo'lgan summadan remoliyalashtiish foiz miqdorini ikkiga ko'paytirib har bir ish kuni uchun jarima undiriladi.

Maxsus maqsadlar uchun fondlarni ham to'lovga layoqatlilikni mustahkamlashda ahamiyati katta.

Agar bu fondlar ham kreditlash maqsadida ishlatib yuborilsa, favqulotda holatlar yuz berib qolsa, bank o'z likvidligi va to'lovga layoqatliligini ushbu fondlar hisobidan ta'minlay olmaydi.

To'lovga layoqatsizlikning yana bir sababi garovni baholashdagi xatolikka yo'l qo'yishdir. Garovni to'g'ri baholash va ularni bahosi o'zgarishi ustidan doimiy nazorat olib borish to'lovlarda qiyinchiliklar kelib chiqishni oldini oladi.

Balans likvidligini buzilishi va to'lovga layoqatsizlik mijozlar moliyaviy holatini yomonligidan ham kelib chiqadi. O'arz oluvchining kreditga layoqatliligini to'g'ri baholash va ular ustidan doimiy nazoratning mavjudligi kredit xatarini o'z vaqtida bilish va to'lovga layoqatlilik bo'yicha zarur choralarni o'z vaqtida ko'rishni ta'minlaydi.

Banklar yangi operatsiyalar bajarishga buning uchun maxsus tayyorlangan kadrlarga ega bo'lmagan kirishishi oqibatida ham to'lovga layoqatsizlik kelib chiqishi mumkin.

Bar shaxsdan yirik miqdorda depozitlar qabul qilish ularning moliyaviy holati birdan yomonlashgan hollarda ham tijorat banklarida to'lovlar bo'yicha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham bir omonatchi (kreditor)ga to'g'ri keladigan maksimal xatar hajmi belgilab qo'yilgan..

Tijorat banklari ustav kapitalining minimal miqdori ham Markaziy bank tomonidan belgilab qo'yilgan. Uni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Sana	Aholisi soni 0,5 mln.dan ortiq bo'lgan shaharlarda ochiladigan tijorat banklari uchun	Aholisi soni 0,5 mln.dan kam bo'lgan shaharlarda ochiladigan tijorat banklari uchun	Xorij kapitali ishtirokida ochiladigan banklari uchun	Xususiy banklar uchun
1.01.1998y.	1,5 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	0,75 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	5 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	0,3 mln. AO'Sh dol. ekv. ida
1.01.1999y.	2,0 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	1,0 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	5 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	0,3 mln. AO'Sh dol. ekv. ida
1.01.2000y.	2,5 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	1,25 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	5 mln. AO'Sh dol. ekv. ida	0,3 mln. AO'Sh dol. ekv. ida

Har bir tijorat banki o'z ustav kapitalini har choraklik ajratmalar asosida (yillik ko'zda tutilgan o'sishga nisbatan 25%) to'ldirishlari lozim.

Yuqoridagilardan tashqari hisobni to'g'ri yo'lga qo'yish, boshqarishdagi xato va kamchiliklarni tugatish, kadrlar malakasini oshirish ham banklar to'lovga layoqatliligini ta'minlashga ta'sir ko'rsatadi.

3-§. Banklar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar

Iqtisodiyotida yuz berayotgan tangliklar, nomunosibiklar bir uchi bank tizimi holati va tijorat banklarning foaliyatiga borib takaladi. Ayniqsa, o'tish davrini boshdan kechirayotgan davlatlarda yuz bergan va yuz berayotgan inqirozlarning bosh omillari bo'lib, banklarning sinishi va bankrotligi sanaladi. Rossiyada 1995 yil va 1998 yilda sodir bo'lgan krizislarning tahlili shuni ko'rsatadiki, aholining banklarga inshonchini yo'qolishi, siyosiy omillar va moliyaviy piramidalarning tushkunligi holatlari banklarning to'lovga qobiliyatini yo'qqa chiqaradi. Shunday ekan, tijorat banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatini tahlil etish davomida bunga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash lozim. Chunki likvidlik va to'lovga qobiliyatlik murakkab iqtisodiy kategoriyalar sanaladi, bir qarashda, yuzaki baholaganda tahlil samarasi past bo'lish mumkin.

Banklar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar turlicha tasniflanadi. Odatda, esa ularni ichki va tashqi omillarga ajratilib o'rganiladi. Tijorat banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligini belgilaydigan ichki omillar qatoriga quyidagilar kiradi.

- bankning mustahkam kapital bazasi
- aktivlar sifati
- depozitlar sifati
- tashqi manbalarga qarashlik darajasi
- aktivlar va passivlarning muddatlari bo'yicha munosibligi
- malakali menejment
- bankning imidji

Bankning mustahkam kapital bazasi o'z kapitalining mutlaq qiymatini ifoda etib, aktivlar bo'yicha risklarning himoya manbasi hamda omonatchilar va depozitchilar mablag'larini kafolati hamdir. Bankning o'z kapitali ustav fondi va boshqa maqsadli fondlardan iborat bo'lib, moliyaviy bar qarorlik uchun ham asosdir. Shunday qilib, bankning o'z kapitali qancha katta bo'lsa,

likvidliligi ham shuncha yuqori bo'ladi. Shuningdek, to'lovga layoqatlilik ham o'z kapitali hisoblanadi.

Aktivlar sifati asosan to'rt xil mezon asosida aniqlanadi: likvidlilik, risk darajasi, daromadlilik va diversifikatsiya bo'yicha. Aktivlarning likvidligi shu aktivlarning pul shakliga o'tish layoqatidir. Likvidlik xizmatidan aktivlar bir necha guruxlarga ajraladi. Birinchi guruhga yuqori likvidli aktivlar - kassa va vakillik hisobvaragidagi mablag'lar hamda davlatning qimmatli qogozlarni kiritish mumkin. Ikkinchi guruxga qisqa muddatli ssudalar, banklararo kreditlar, faktoring operatsiyalari va aktsionerlik jamiyatlarning tijoriy qimmatli qog'ozlari tashkil etadi. Ular shakliga o'tishning muddatli xarakteriga ega. Uzoq muddatli investitsiyalar, qo'yilmalar va lizing operatsiyalari uchinchi guruxh likvid aktivlarni tashkil etadi. Nixoyat, to'rtinchi guruh likvid aktivlar muddati uzaytirilgan ssudalar, bino va inshootlardan iborat. Risk darajasi bo'yicha ham aktivlar to'rt guruhga ajratiladi va mos holda 0,20, 50, 100% lik risk darajasiga ega aktivlardan iborat.

Shuni ta'kidlash lozimki, risk darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, likvidlik shunchalik past bo'ladi. Aktivlarning daromadlilikgi aktivlarning ishchanligi va samaradorligini namoyon etadi. Daromadlik bo'yicha aktivlar daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi. Daromadlar qanchalik ko'p bo'lsa, bankda kapital bazani mustahkamlash imkoniyati paydo bo'ladi. Lekin ko'r-ko'rona daromadlilikka intilishi aktivlarning yo'qotilishiga va likvidlilikning pasayishga olib keladi. Aktivlar sifatini ko'rsatadigan mezonlardan yana biri ularning diversifikatsiyasidir.

Aktivlarning diversifikatsiyasi ko'rsatkichlari bo'lib bank aktivlarning asosiy yo'nalishlari bo'yicha tarkibi, kredit qo'yilmalarining ob'ektlari va sub'ektlari tarkibi, qimmatli qog'ozlar portfeli tartibi, valyutalar strukturasi (valyuta operatsiyalari bo'yicha), hamkor banklar tartibi hisoblanadi. Aktivlar diversifikatsiyasi qanchalik yuqori bo'lsa, likvidlilik shuncha yuqori bo'ladi. Bank aktivlarning sifati likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilikni belgilashda katta o'rin tutadi. Aktivlar tarkibi shunday optimal tanlanishi kerakki, bir vaqtning

o'zida ham likvidlilik, ham to'lovga qobiliyatlilik va bank uchun keraklisi foydalilik ta'minlanishi lozim.

Likvidlilikka ta'sir etuvchi muhim omillar sirasiga bankning depozit bazasining sifati ham kiritiladi. Depozit bazasini hisob va joriy schyotlarda, muddatli depozit va omonat jamg'armalari ko'rinishda yig'ilgan yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari tashkil qiladi. Depozitlar (talab qilib olguncha, muddatli va jamg'arma) sifati kriteriysi bo'lib, ularning barqarorligi hisoblanadi. Depozitlarning bir qaror qismi qancha yuqori bo'lsa, likvidlilik shuncha yuqori ta'minlangan bo'ladi, ularning ulushining ortishi bankning likvid aktivlarga ehtiyojini kamaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talab qilib olguncha bo'lgan depozitlar ularning foiz stavkasiga bog'liq emasligi nuqtai nazaridan barqarorligi bilan ajralib tursa muddatli va jamg'arma depozitlarning qoldiqlari qat'iy muddatga ega ekanligi bilan barqarordir. Lekin ularning foiz stavkasiga boglanganligi foizlar o'zgarishi bilan bunday depozitlar migratsiyasini vujudga keltirishi mumkin.

Banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi tashqi manbalarga qaramlik darajasiga, ya'ni banklalaro kreditlarning ulushiga ham bog'liq. Ma'lum bir chegaradagi banklararo kredit likvidlilikka hech qanday xavf turdirmaydi, aksincha, u likvid mablag'larga bo'lgan qisqa muddatli ehtiyojni bartaraf ham etadi. Agar banklararo kredit jalb qilingan resurslar tarkibida salmoqli o'rinni egallasa, banklararo kredit bozorida noqulay kon'yunktura vujudga kelganda bank tanazzulga yuz tutish mumkin. Tashqi manbalarga karatligi yuqori bo'lgan rivojlanish istiqboliga ega bo'lmaydi va resurs bazasining nobarqarorligi evaziga katta risk ostida bo'ladi.

Aktiv va passivlarning muddatlari summolari o'rtasidagi nomutanosiblik likvidlilikka jiddiy ta'sir o'tkazadi. Bankning mijoz oldidagi majburiyatlarini bajarish uchun mijozdan olingan mablag'larni qaytarish muddati shu mablag'lar hisobiga qo'yilgan kredit (investitsiyalar)ni qaytish muddati bilan mos bo'lmog'i lozim. To'g'ri, majburiyat boshqa manba hisobiga

qoplanishi mumkin, lekin amalda aktiv va passivlarning asosiy qismi muddat va summada munosib bo'lish bank barqarorligining garovi hisoblanadi.

Menejment, ya'ni bank faoliyatini boshqarish likvidlilikka jiddiy ta'sir o'tkazuvchi omillardandir. Bankning boshqarish sifati oqilona bank siyosati, bank tashkiliy strukturasi, aktiv va passivlarni samarali bosh qarish mexanizmda namoyon bo'ladi. Yuqori darajasidagi menejment malakali kadrlarni talab etadi, shuningdek, zaruriy axborot bazasi tezkor choralarni amalga oshirishda qo'l keladi. Kerakli likvidlilik darajasi menejment bilan birga bankning imidjiga ham bog'liq. Ijobiy bankka resurslar jalb qilishda va likvid mablag'lar kamomadini to'ldirishda baho raqobatchi banklarga nisbatan ustunlik yaratadi. Yaxshi reputatsiyasiga ega bo'lgan bank barqaror depozit bazasini hosil qila oladi, chunki u moliyaviy barqaror mijozlar bilan aloqa qilishda katta imkoniyatiga ega bo'ladi. Ijobiy imidjiga ega bo'lish o'ta murakkab jarayon, u yillar davomida natijalar evaziga shakllanadi va rivojlanish strategiyasini to'g'ri tanlash, mijozlarga xizmat ko'rsatish darajasini oshirish, marketing tadqiqotlarini chuqurlashtirish, ishonchli va ommabop reklama, faoliyat natijalarini jamoatchilik uchun ochiqligi kabilarga asoslanadi.

Yuqorida ko'rilgan omillar bankning xususiyatlariga bog'liq ravishda turlicha ahamiyatga ega bo'lish mumkin. Ba'zi hollarda likvidlilik muammosini resurs bazasi sifati va tirkibi tug'dirsa, ba'zida aktivlar sifati bunga sabab bo'ladi. Asosan esa likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilik muammolar kompleks omillar uyg'unligida paydo bo'ladi. Likvidlilik muammosini ko'p omilli kategoriya ekanligini tan olgan holda, har bir bank o'zining og'riqli nuktalarini belgilab olish kerak, ya'ni bank likvidligini belgilaydigan omillar to'g'ri talqin etilgandagina bu muammo oqilona hal etiladi.

Ko'rib o'tganimizdek, bankning likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilik holati bank faoliyatidan tashqarida bo'lgan bir qator tashqi omillarga ham bog'liq. Bo'lar qatoriga quyidagilar kiritiladi:

-mamlakatdagi umumii siyosii va iqtisodiy vaziyat;

- qimmatli qog'ozlar va banklararo kredit bozorlarning rivojlanish darajasi;

- qayta moliyalashtirish tizimi;

- Markaziy bankning nazorat funksiyasini samaradorligi.

Mamlakatdagi umumiy siyosiy va iqtisodiy vaziyat bank operatsiyalari rivojiga turtki beradi, bank faoliyati iqtisodiy asoslarini mustahkamligini ta'minlaydi, mamlakatdagi va xorijiy investorlarni banklarga ishonchini mustahkamlaydi. Ko'rsatib o'tilgan shartlarsiz banklar puxta depozit bazasini hosil qila olmaydi, operatsiyalarning rentabelligini ta'minlash, aktivlar sifatini oshirish, bosh qaruv tizimini takomillashtirish kabilarni uddalash qiyin kechadi. Tijorat banklari bank tizimining bir qismi sifatida mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi, o'z navbatida, tijorat banklarning holati mamlakatdagi umumiy ahvolni belgilaydi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanganligi likvid mablag'lar foydalaligini yo'qotmagan holda aktivlarni pul shakliga aylantirishni eng tez va optimal variantini qo'llash imkoniyatini beradi. Bunday holat fond bozori rivojlangan davlatlar uchun ayniqsa xarakterlidir. Chunki aktivlarni qimmatli qog'ozlarga joylashtirish vositasida bank bir vaqtning o'zida ham likvidlikni ta'minlaydi, ham kerakli daromadga ega bo'ladi. Banklararo kredit bozorning rivojlanganligi banklar o'rtasida vaqtincha bo'sh resurslarni tezda qayta taqsimlash imkonini beradi. Banklararo bozordan likvidlikni ta'minlash uchun turli muddatlarga mablag'larni jalb qilish mumkin, shu jumladan, bir kunga ham. Bu bozordan mablag'larni olish operativligi umumiy moliyaviy kon'yunktura, banklararo bozorning tashkiliy shakli va albatta, bankning obro'siga bog'liq.

Yuqoridagi omil bilan birga qayta moliyalashtirish tizimining likvidlikka ta'siri o'zaro chambarchas bog'liq. Qayta moliyalashtirish tizimi Markaziy bankning tijorat banklarini kreditlash jarayonidir. Likvid mablag'larga ehtiyoj tug'ilganda tijorat banklari Markaziy bankdan qayta moliyalashtirish stavkasida kredit olishi mumkin bo'ladi. Bu omilning bevosita

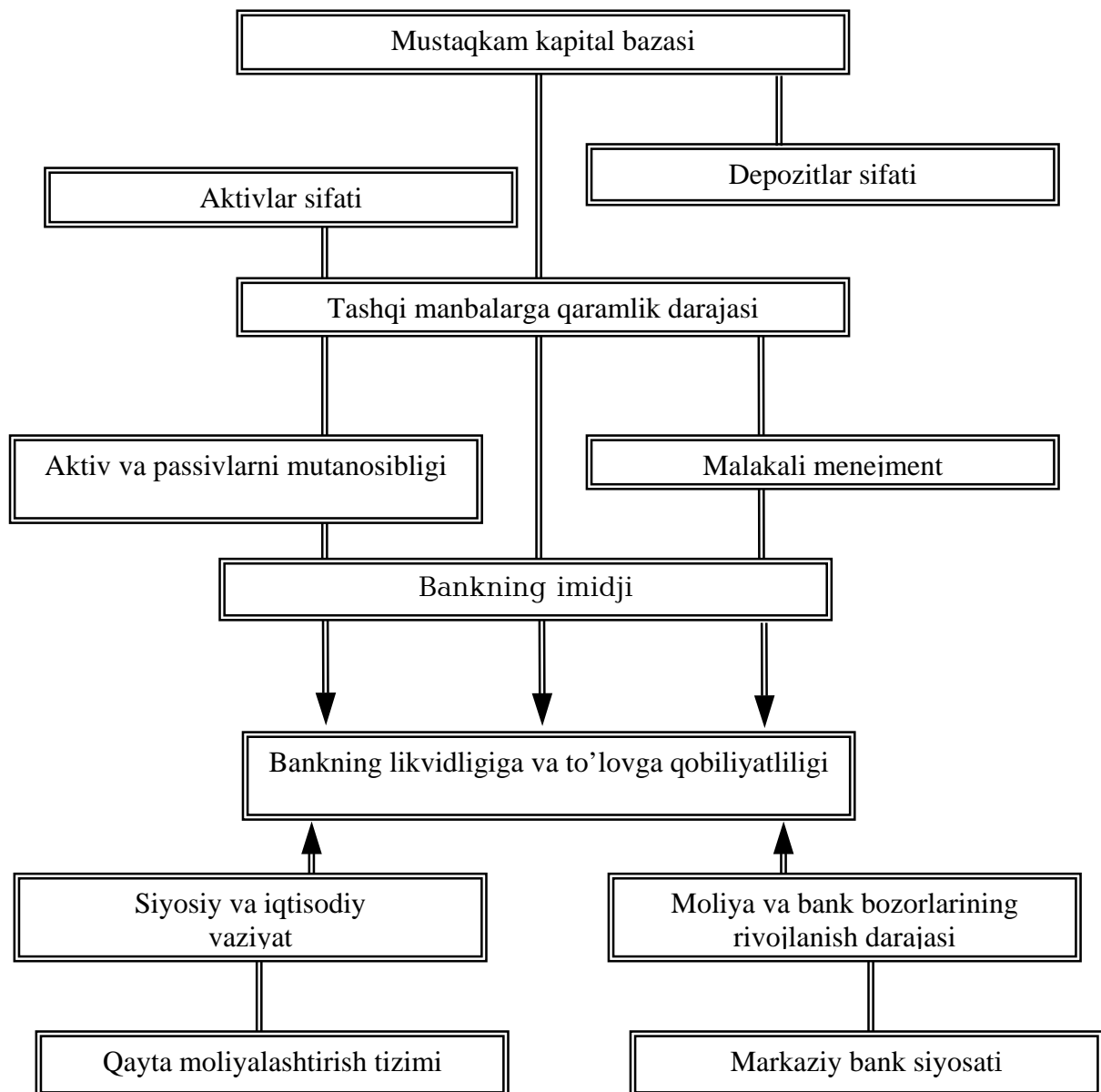
ta'siri shundlan iboratki, qayta moliyalash stavkasi ortganda likvidlikni ta'minlash uchun kreditlar omili qimmatlashib qoladi yoki aksincha.

Markaziy bankning nazorat funksiyalari samaradorligini aktsiyadorlik tijorat banklari bilan likvidlilikni ta'minlashga doir munosabatlarda o'z aksini topadi. Markaziy bank belgilangan tartibda iqtisodiy normativlarni, shu jumladan, likvidlilik me'yorlarini ham o'rnatadi. Iqtisodiy o'zgarishlar ta'sirida Markaziy bank ham me'yorlarni o'zgartirib boradi. Masalan, o'tish davrini boshdan kechirayotgan O'zbekistan sharoitida Markaziy bank iqtisodiy normativlarni kat'iy va nisbatan «qattiqqo'llik» bilan o'rnatgan, buni mavjud shart - sharoit ham talab etadi. Shunday holatda tijorat banklari likvidlilikka og'ishmay amal qiladi va likvidlilikning zarariga daromadlilikni su'iste'mol qila olmaydilar.

Ko'rib o'tilgan omillardan biri alohida likvidlilikka, yana biri to'lovga qobiliyatlilikka alohida ta'sir o'tkazmaydi. Balki, sanab o'tilgan omillar bir vaqtning o'zida ham likvidlilik, ham to'lovga qobiliyatlilikni belgilaydi. Chunki, likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilik o'rtasida sof chegara mavjud emas, ya'ni ular o'ta yaqin tushunchalar hisoblanadi.

Banklar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar

8-sxema

Tayanch so'zlar

likvidlilik;	likvid aktivlar;
joriy likvidlilik;	aktivlarni boshqarish;
kapital;	passivlarni boshqarish.
majburiyatlar;	

O'z bilimni tekshirish bo'yicha savollar

1. Tijorat banklarining likvidliliği deganda nimani tushunasiz?
2. Tijorat banklarining likvidliliğiga qanday omillar ta'sir qiladi?
3. Banklarning to'lovga qobilligi nima va uni oshirish yo'llari qanday?
4. Bank likvidli bo'la turib to'lovga qobil bo'lmasligi mumkinmi yoki aksincha?
5. Tijorat banklari faoliyatiga Markaziy bank tomonidan belgilangan qanday iqtisodiy me'yorlarni bilasiz va ular qanday aniqlanadi?
6. Bank kapitali deganda nimani tushunasiz?
7. Passivlar va aktivlarni boshqarish nazariyasi to'g'risida nimalarni bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank to'g'risida"gi Qonuni. T. "O'zbekiston" – 1995.
2. "Banklar va bank faoliyati haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni . T. "O'zbekiston" – 1996.
3. O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida» gi Qonuni, (1998. 24 dekabr). Xalq so'zi, 1999. 12 yanvar. 7-son.
4. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni, (1998. 30 aprel). Xalq so'zi, 1999 y. 12 yanvar. 7-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni, Xalq so'zi. 2000 y. 21 mart.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori. Toshkent oqshomi. 2001 y. 24 avgust. 99-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining «Kichik korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklarini mablag' bilan ta'minlash, moddiy-texnik ta'minlash, ularga bojxona imtiyozlari berish, bank xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori. (2001. 10 sentyabr). Mulkdor, 2001 y. 14-20 sentyabr. 37-son.
8. Prezident Islom Karimovning Vazirlar Mahkamasining 2002 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2003 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi, 2003 y. 18 fevral.
9. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997.
10. Karimov I. A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida». - T.: O'zbekiston, 1995.

11. I.A. Karimov "Bizdan ozod va obod Vatan qolsin" T. "O'zbekiston" 1994.
12. Abdullaeva Sh.Z. "Pul va pul tizimi" T. "O'qituvchi" 1997.
13. Abdullaeva Sh.Z. "Bank ishi" o'quv qo'llanma T. "Moliya" – 2000.
14. Abdullaeva Sh.Z. "Pul, kredit va banklar" T. "Moliya" – 2000.
15. Balabanov I.T. Banki i bankovskoe delo. Piter. 2001.
16. Beloglazova G. Bankovskoe delo. Piter. 2002.
17. Beloglazova G.N. Denejnoe obrashchenie i banki. Uch. pos. FiS. 2000.
18. Bankovskoe delo. Slovar. Per. s angl. Infra- Moskva.: - 2001.
19. Bankovskoe delo: Upravlenie i texnologiya: Uchyob. Posobie dlya VUZov Pod red. Prof. A.N. Tovasheva, N. Yunitidana, 2001 god
20. Bratko A.G. Bankovskoe pravo: Teoriya i praktika –M:PRIOR. 2000
21. Valentseva N. Sbornik zadach po bankovskomu delu. Uch. pos. FiS. Moskva.: - 2001.
22. Vorontsova I. Angliyskiy yazik dlya studentov ekon. fak-tov. Uch. pos. Moskva.: Delo - 2002.
23. Jukova E.F. "Dengi, kredit banki" Moskva.: YuNITI - 2001.
24. Jukova E.F. "Dengi, kredit banki, tsennie bumagi" Praktikum: Uchebnoe posobie Moskva.: - 2001.
25. Jukov E.F. Bankovskoe zakonodatelstvo. Uchebnoe posobie. Moskva.: YuNITI - 2001.
26. Iminov O.K. Kreditniy mexanizm sovremennix usloviyax. Monografiya. - T: TGEU. 2000 god
27. Iqtisodiy yo'nalishlar choraklik nashr. O'zbekiston. Aprel-iyun. 2001 yil
28. Kazimogomedov A.A., Ilyasov S.M. Organizatsiya denejno-kreditnogo regulirovaniya. - M.: Finansi i statistika. 2001 god
29. Kurakov L. Sovremennie bankovskie sistemi. Uchebnoe posobie. Moskva.: Infra - 2000.
30. Kolesnikov V. Bankovskoe delo. Uchebnik. 4-e izd. 2002.
31. Lavrushin O.I. "Dengi, kredit i banki". Uchebnik. M. FiS, 2002.
32. Lavrushin O.I. Bankovskoe delo. Uchebnik. M.: -2002.

33. Mullajanov F. "Bank tizimi" Toshkent. – 2001.
34. Matdin A.M. "Dengi i ekonomicheskie resheniya" Moskva.: – 2001.
35. Miller L.R., Devid D. "Sovremennye dengi i bankovskoe delo" Moskva.: - 2000.
36. Maksimov V. Mirovie finansi. Eng. DeKA. Moskva.: - 1998.
37. Nosova S. Osnovi ekonomiki. Uchebnoe posobie. M.oskva.: - 2002.
38. Ostrovskaya O. Bankovskoe delo. Tolkoviy slovar. Gelios ARV. Moskva.: - 2001.
39. Papov V. "Banki na perexode" Moskva.: - 2001.
40. Platonova V. Bankovskoe delo : strategicheskoe rukovodstvo. Moskva.: - 2001.
41. Pavlov S. Valyutniy rinok. M.: - 1998.
42. Senchagov V. Finansi, denezhnoe obrashchenie i kredit. Uchebnyk. Moskva.: - 2001.
43. Savchuk V.P. Primekko S.I. Velichko E.G. Analiz azborka investitsionnix proektov: Ucheb .posobie –Kiev Elga, 1999
44. Sviridov O.Yu. Dengi, Kredit, Banki: -12-e izd. - M.: Finiks, 2001 god
45. Stoyanova E.S. i dr. Upravlenie oborotnim kapitalam –M:- vo Perespektiva ,1998
46. Tavasieva A.M. "Bankovskoe delo: upravlenie i texnologii" Uchebnoe posobie Moskva.: – 2001.
47. Tosunyan G. Finansovoe pravo. Konspekti lektsiy i sxemi. Delo. Moskva.: - 2001.
48. Fisher S., Dornbush R., Shmalenzi R. Ekonomika. Moskva.: - 2001.
49. Sheremet A.D. Finansovi analiz v komercheskom banke. - M Finansi i statistiqa 2000.
50. Sharifxodjaev M. "Ekonomicheskaya teoriya" Toshkent. – 1999.

Qo'shimcha adabiyotlar

51. Anikin A.V. Zashchita bankovskix vkladchikov. Moskva.: - 1997.
52. Abarina A.M. "Kredit i zaymi" Moskva.: - 1997.
53. Gryaznova A. "Finnansovo-kreditniy entsiklopedicheskiy slovar" FiS. 2002.
54. Jarkovskaya E. "Bankovskoe delo" Kurs lektsiy. Omega-L 2002.
55. Krasavina L.N. Mejdunarodnie valyutnie, kreditnie i finansovie otnosheniya, M.: - 2001.
56. O'zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo'yicha qonunchilik hujjatlari. T. 2001 y.
57. O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankining me'yoriy hujjatlar tuplami. T. 2001 y.
58. "Bozor, pul, kredit" jurnalining 2001, 2002, 2003 yillardagi sonlari.
59. "Bank axborotnomasi" gazetasining 2001, 2002, 2003 yillardagi sonlari.